

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

::

ПІД РЕДАКЦІЄЮ МИКОЛИ ЗАЛІЗНЯКА

::

Г. БОЧКОВСЬКИЙ

**ПОНЕВОЛЕНІ
НАРОДИ ЦАРСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ**

**ІХ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕНЄ
ТА АВТОНОМІЧНІ ПРЯМУВАНЯ**

(ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ СПРАВИ В РОСІЇ)

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА

1916

Видання і книжки Миколи Залізняка.*)

І. УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА.

- М. ДРАГОМАНІВ — Пропаший час. Україні під московським царством (1654—1876). З передмовою М. Павлика. Стор. 38. Ціна 30 сот.
- Б. НОЛЬДЕ — Автономія України з історичного погляду. В перекладі і з передмовою М. Залізняка. Стор. 54. Ціна 30 сот.
- М. ДРАГОМАНІВ — Чудацькі думки про українську національну справу. Стор. 124. Ціна 2 кор.
- М. ДРАГОМАНІВ — Листи на наддніпрянську Україну. Стор. 116. Ціна 2 кор.
- *Ш. ЛЕВЕНКО — Чому ми хочемо самостійної України. Стор. 48. Ціна 80 сот.
- Др. ЛЕВ КОГУТ — Україна й московський імперіялізм. Стор. 211. Ціна 6 кор.
- *М. ЗАЛІЗНЯК — Російська Україна й її відродження. Стор. 72 (з малюнками). Ціна 40 сот.
- М. ЗАЛІЗНЯК — Самостійна Україна — неосоціалістичне гасло? Стор. 16. Ціна 10 сот.
- М. ЗАЛІЗНЯК — Україні, Росія й війна. Стор. 44. Ціна 50 сот.
- М. МИХАЙЛЕНКО — Росія й Україна. Стор. 52. Ціна 60 сот.
- М. МИХАЙЛЕНКО — Національне питання в Росії й війна. Стор. 16. Ціна 30 сот.
- С. ТОМАШІВСЬКИЙ — Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. Стор. 32.
- М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Утворення українського коронного краю в Австрії. Стор. 78. Ціна 2 кор.
- М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Українська Галичина — окремий коронний край. Стор. 16. Ціна 10 сот.
- М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Війна і польська політична думка. Стор. 100. Ціна 1 кор.
- *М. МИХАЙЛЕНКО — „Визвольні маніфести“ російського уряду в теперішній війні. Стор. 32. Ціна 30 сот.
- І. ПЕТРОВИЧ — Галичина під час російської окупації. Стор. 116. Ціна 3 кор.
- М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Українське національне питання в творах М. Драгоманова. (З нарисом про життя і діяльність М. Драгоманова.) Стор. 114. Ціна 1 кор.
- *Др. О. НАЗАРУК — Як називається наш рідний край і нарід. Стор. 20. Ціна 20 сот.
- *М. ЗАЛІЗНЯК — Оповідання з історії української землі. Книжка перша. З малюнками. Стор. 64. Ціна 40 сот.
- *М. ЗАЛІЗНЯК — Оповідання з історії української землі. Книжка друга. З малюнками. Стор. 72. Ціна 50 сот.
- В. ЛІБКНЕХТ — Чи Європа має сказати. Переклад з другого, доповненого німецького видання. Стор. 60. Ціна 80 сот.
- К. ЛЯЙТНЕР — Імперіялізм московського народу. Переклад з німецького за дозволом автора. Стор. 24. Ціна 40 сот.
- Ю. РУЧКА — Російські соціалісти й теперішня війна. Стор. 102. Ціна 1 кор. 50 сот.
- *Б. ТАЛІН — Хто й як панував над московським народом. Переклад з російського М. Залізняка. Стор. 80. Ціна 40 сот.
- В. ВАСИЛЕНКО — Світова війна. Стор. 24. Ціна 40 сот.

) Книжки популярні, що надаються до народного читання, означені в списку зірочкою ().

1916

Motto:

— „В той час як колись пануючі класи старих історичних націй підбили неісторичні нації, капіталізм і модерна держава збудили до нового культурного життя всі нації й вивели їх на сцену історії...

Образ, який представляла нам історія Чехів в першій половині XIX. ст., повторюється тепер у всіх неісторичних націй великої царської імперії, лише що ці нації не в однаковій степені підлягли капіталістичному переворотовому процесові і тому ще не стоять на однаково високій щаблі національного розвитку. Але не може підлягати жадному сумнівові, що кінець-кінцем усі неісторичні нації Росії, як це було перед ними з неісторичними націями Австрії, прокинуться до нового самостійного культурного життя. Новітній капіталізм викликає в Росії, як і скрізь, поширене культурної спільності; а поширене культурної спільності означає культурне відродження тих націй, що складаються лише з визискуваних та пригноблених класів.“

O. Bauer: „Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie“ (437, 446).

— „Росія скувала в кайдани й занедбала народи, що були віддані їй в опіку, і свою силу надуживала, щоби мучити своїх власних підданих і руйнувати добробут цілих генерацій.

Таким чином Росія сама відштовхнула нас від себе!“

З меморіалу до Вільсона „Ліги поневолених народів Росії“.

Motto:

— „В той час як колись пануючі класи старих історичних націй підбили неісторичні нації, капіталізм і модерна держава збудили до нового культурного життя всі нації й вивели їх на сцену історії...

Образ, який представляла нам історія Чехів в першій половині XIX. ст., повторюється тепер у всіх неісторичних націй великої царської імперії, лише що ці нації не в однаковій степені підлягли капіталістичному переворотовому процесові і тому ще не стоять на однаково високій щаблі національного розвитку. Але не може підлягати жадному сумнівові, що кінець-кінцем усі неісторичні нації Росії, як це було перед ними з неісторичними націями Австрії, прокинуться до нового самостійного культурного життя. Новітній капіталізм викликає в Росії, як і скрізь, поширене культурної спільності; а поширене культурної спільності означає культурне відродження тих націй, що складаються лише з визискуваних та пригноблених класів.“

O. Bauer: „Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie“ (437, 446).

— „Росія скувала в кайдани й занедбала народи, що були віддані їй в опіку, і свою силу надуживала, щоби мучити своїх власних підданих і руйнувати добробут цілих генерацій.

Таким чином Росія сама відштовхнула нас від себе!“

З меморіалу до Вільсона „Ліги поневолених народів Росії“.

Передмова.

Царська Росія віддавна хорує на одну своєрідну манію — визволювання неросійських і немосковських народів з чужого «ярма». Царизм дуже радо виступає в ролі оборонця поневолених народів та борця за національний принцип. Так само і в сій всесвітній війні Росія знову одягла ся в свій визвольний плащ і проголосила себе адвокатом та освободителем поневолених народів ледве чи не на всій кулі земській.

Як з рогу обильности посипали ся офіційальні російські «визвольні» маніфести: Полякам, яким російський генералісімус обіцяв зєдинене під царським скипетром та признанє вільного розвитку «в своїй вірі, мові та самоуправі», словом, «зору нового життя»; відтак австрійським «руссієм», які мали стати органічною частиною «єдиної, великої, неподільної Росії»; не були поминені навіть «любі Жиди». Найхарактеристичнішим одначе документом в сій оригінальній колекції був безперечно маніфест до австрійських народів, в якому зовсім поважно говорило ся про те, що «Росія, яка вже нераз проливала свою кров за визволенє народів від чужого ярма, не шукає нічого иншого, як тільки привернення права і справедливости», та що вона «прямує тільки до одного, щоб кождий з вас (себто австрійських народів) міг розвивати ся й жити в добрі, зберігаючи дорогоцінну спадщину батьків, мову й віру, і злучений з рідними братами жив у спокою і згоді з сусідами, шануючи їх самотність».

З такими «визвольними» заявами та обіцянками виступає держава, яку цілий культурний світ так влучно та по заслужі назвав «в'язницею народів». Так має безсоромність писати царське правительство, котре зовсім безоглядно зруйнувало політично-національну незалежність України та Польщи, яке саме останніми роками розгромило найдемократичніший в Європи конституціоналізм та автономізм Фінляндії, яке проти Жидів улаштовувало середньовічні криваві лазні, яке взагалі закувало в кайдани страшенної неволі всі свої «окраїни» та

всіх своїх «іногородців», не лишивши в спокою навіть їх рідної мови та власної релігії. «Росія... вже не раз проливала свою кров за визволене народів...» — гордо заявляє російський генералісімус. Він забув одначе додати, що царизм «визволював» ці народи (мова про балканські), щоби зробити їх своїми васалами, експозитурою царської балканської політики, яка прямувала до здійснення його відвічної мрії — до здобуття Царгороду та Дарданелів. Він забув додати, що у «визволених» країнах (напр. Болгарії) Росія насильно переводила свою імперіялістичну політику, послугуючи ся навіть терором проти місцевих властей і пануючого, що без найменших скрупулів позбувала ся людей, які мали відвагу виступати проти її агресивних заходів (відома трагічна доля Стамбулова).¹⁾

Завданєм отсеї моєї праці є саме показати ширшому загалови, як переводив царизм свої «визвольні» прінципи до своїх власних народів, завдяки чому Росія здобула собі в цивілізованім світі дуже вимовний епітет «в'язниці народів». В отсих нарисах буде мова про долю поневолених народів в царському ярмі, про їх національне відроджене — перодовсім культурне, себто в царині мови, літератури та просвітної діяльності, що творить звичайно перший етап національної індивідуалізації кожного народу, що приходить до самосвідомости — та про їх автономічно політичні бажання і прямування в новітній добі (себто здебільшого від часів революції). Ся праця має загальноінформаційний характер. Завданєм її є сконкретизувати епітет Росії, як «в'язниці народів». З сього випливає й основна політична її мета — проти російська. Вона є скерована проти російського царизму, сеї найбезглуздійшої форми державного абсолютизму, яка не лише загальмувала природний політичний розвиток Росії, а тим самим також її культурно економічний поступ, але рівночасно була фактичною підпорою європейської політичної реакції взагалі, здержуючи подекуди остаточну ліквідацію руїн західно європейського старого ладу. Відтак ся праця скерована є проти російської імперії — сього державного монстру — взагалі. Се тому, бо на нашу думку евентуальне розбите царизму лише в части усуне для Європи небезпеку, а саме в тій найреакційнійшій її формі, для якої європейська громадська думка знайшла дуже влучне означенє — «чи Європа має скозачіти?». Бо після ліквідації царизму запанує, сигналізована відомим московським публіцистом П. Струве ліберально капіталістична «Великая Россія», агресивний імперіялізм якої має однаковий апетит на близький і на далекий Схід, а що до поневолених народів царської

¹⁾ Про „визвольно“ терористичну діяльність Росії в Болгарії див. цікаву російську соціально демократичну публікацію під заголовком „Тайные документы восточной политики царского правительства (1881—1890)“, що вийшла в Женеві 1904 і в Берліні 1906 р., де наведено багато фактів та документів, які добре з'ясовують істоту „визвольної“ політики Росії на Балкані.

імперії не віщує ніякого визволення, а лише нове закріпощення, що правда в культурнійшій ліберально конституційній формі.¹⁾

Запобігти повстанню сеї „Великої Росії“ можна лише одним способом: через розбиття російської імперії в війні та відокремленні від неї як можна найбільше немосковських західних її окраїн, сих головних економічних основ повстаючого російського імперіялізму. Погром російського державного велиття лежить однаково в інтересі як Європи, так і російських «іногородців», а не зашкодить знову занадто й самій Росії, яка відтак зможе свободнійше розвивати ся внутрішньо, без зайвого розкидування державної енергії — як доси — на органічне втілюваннє «окраїн» з очевидною шкодою та нехтованнєм державно національного центру.

Мусимо сказати ще кілька слів про уклад сеї праці, а саме про критерій, яким ми послуговували ся при розміщенню нарисів про поодинокі національні справи. Насамперед, поза першим вступним розділом, який характеризує Росію в національнім огляді взагалі, будуть розглянені дві справи, які з політичного боку належать до найважливіших — фінляндська й польська. Розділ про третю не менше важну справу, про українську, ми в сім українським виданню нашої праці опускаємо, бо в українській літературі вона належито розроблена. Відтак будуть розглянені всі інші національні справи південно та північно західного району в порядку їх територіяльного су-

¹⁾ Аналогічні думки та припущення що до становища майбутньої капіталістично-буржуазної Росії супроти недержавних народів сеї імперії висловив К. Реннер в своїй цікавій статі „Проблеми Сходу“: „Коли цар як абсолютний володар — каже він там — бив неросійські нації нагайкою, то треба на жаль бояти ся, що великоруська буржуазія як володілька сеї колосальної держави буде їх карати скорпіонами. Сотки й сотки разів робили ми в Австрії сей досвід, що всяка добра воля і вся розвага розумних є безсила проти економічного інтересу володільця. Коли в життю народів допустимо є заклічене на основі аналогії — а до певної міри воно є допустиме — то даєть ся вже нині передсказати: Великоруська буржуазія буде вважати потрібним в національнім інтересі, щоби Фіни, Українці, Татари і т. д. не були могуті, не мали повних політичних прав і щоби задля того самого „національного“ інтересу також російський пролетар так довго зрік ся своїх політичних прав, доки малі народи не будуть амосковщені. Отсю аргументацію чули ми до обридженія в Австро-Угорщині з уст німецької буржуазії, мадярської шляхти, польських шляхтичів. І тому я дуже бою ся, що російська конституція силою національних відносин в Росії буде свідомо, хоч і без признання, вибудована російською буржуазією лиш як позірна конституція, та що абсолютизм царської бюрократії буде зовсім нарочно удержаний, як національне добро та лиш злагоджений з кулісами буржуазійними впливами. Однак такий систем є для менше правних народів в Росії, для заграниці, для європейської демократії і соціалізму далеко небезпечніший від самого царизму. Се є причина, задля якої я думаю, що інтернаціонал і по 1905 році буде держати ся старого клича: „Вій на царатів!“ — (Цитую після україн. видання: К. Реннер й О. Гаммер: Національна справа, інтернаціоналізм, імперіялізм і соціалізм — 1915, ст. 102—103).

сідства або племенного споріднення, чим буде вичерпаний огляд західних територіяльних російських «окраїн» Потім маємо огляд головних кавказьких національних справ, а далі йдуть вже центральні, себто східні «інородці»: нарис татарсько-музулманського руху в Росії та загальна характеристика національного пробудження угро-фінських, алтайських та деяких середно-азійських та кавказьких племен. Висновками та увагами що до полагодження національного питання в Росії закінчується отся праця.

В ній нема окремого нарису про німецьку справу в царській імперії. Стало ся се задля кількох причин: насамперед тому, що про неї існує чимала література в німецькій мові;¹⁾ далі тому, що німецький елемент в Росії, розкинений в «діаспорі», є здебільшого напливовим (поволжські та південно-російські кольоністи), наслідком чого німецька справа не має в Росії органічного, суцільного характеру; відтак фактично Німці в Росії до недавна належали, так сказати, до привілейованих, а не поневолених «інородців».

Протинімецький похід в 80 роках минулого століття (в часах найсистематичнішої національної панросійської політики) був виїмком, а не правилом.²⁾ *Deutschfreundlichkeit* (прихильність до Німців) була взагалі характеристичною рисою петербурзького кабінету. І навпаки, російські Німці безперечно були одиницями лояльними інородцями в Росії — «*sehr regierungstreu*», як каже Шлезінгер, які «ніколи не брали участі в ре-

¹⁾ Головно: *Handbuch des Deutschtum im Auslande*, Berl., 1906, де подана відносна література. Порівн. мапу — P. Langhans: *Karte des Deutschtum in Russland* (в „*Deutsche Erde*“, B. V., Gotha, 1906). Загальні дані майже у всіх німецьких авторів про Росію: O. Hoetsch: *Russland*, Berl., 1915, розд. XII, 2. M. Schlesinger: *Land und Leute in Russland*, Berl. 1909. Той сам — *Russland im XX. Jahrhundert*, Berl., 1909. (Die Wolga — Deutschen; die deutschen Kolonisten in Südrussland; die Ostseeprovinzen; die Deutschen; Deutschland und Russland). [M. Friederichsen: *Die Grenzmarken des europäischen Russlands*. Hamburg, 1915. H. v. R. — *Das Deutschtum in Russland und seine Zukunft*. Berlin, 1915. Dr. I. Haller: *Die Deutschen in Russland* (в „*Süddeutsche Monatshefte*“, 1915, B. X., збірник „*Russland von Innen*“).] З панславистичного боку німецька справа в Росії порушена в праці Д. Вергунъ: *Німецькій „Drang nach Osten“ въ цифрахъ и фактахъ*. Відень, 1905 р.

Загалом є Німців у Росії коло 2 мільйонів. (Після перепису з 1897 р. — 1,790.489 або 1.4%.) А саме в Остзейському краю коло 300.000 (пересічно менше, ніж 10% загалу тамошного населення), в Польщі коло 1/3 мільйона, в Поволжжі (Саратів та Самара) понад 400.000, на Україні (колонії) 490.000, (Friederichsen, ст. 86), на Кавказі 50.000, в центральній Росії (головно по містах) коло 200.000.

²⁾ На початку 90-х років міністер Дурново писав до прибалтійського губернатора князя Шаховського, настроєного в панславистично-протинімецькому дусі: „Не дражніть Німців. Заспокойте ся; не сваріть ся з ними; не витворюйте цареві непотрібних ворогів“. Шаховської з сього приводу з розпущкою зауважив: „Таким чином Німці побідили“. (Порівн. A. O. Hedenström: *Zur baltischen Geschichte des XIX. Jahrhunderts* — in *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*, 1912, II.)

волюційних змаганнях¹⁾ і взагалі ворожо або принаймні неприхильно ставилися до російських визвольних змагань. Саме з німецьких сфер рекрутувалися визначні представники царської, воєнної та цивільної бюрократії (Каульбарс, Рененкамф, Берг, Дібіч, Фредерікс, Гартвіг, Остен-Сакен та інші.²⁾ З посеред них вийшли в часах революції головні оборонці старого ладу та безоглядні душителі російського визвольного руху.

Лише після вибуху сеї війни різко змінився стосунок російського правительства та загалу супроти Німців, котрі формально поставлені були поза правом та переслідуються хиба лише на рівні з Жидами.³⁾

Наше становище до німецької справи в Росії впливає з принципіального становища до національної справи взагалі. Будучи проти кожного поневолення якого-будь народу, боронючи права кожного народу на повний національний розвиток та самоозначення, ми *eo ipso* — рішучо висловлюємося проти переслідування Німців у Росії, особливо-ж в тих жорстоко-безглузких формах, як се сталося звичайною появою після вибуху сеї війни. Але рівночасно ми ставимося не менше критично та негативно — до агресивного націоналізму балтійського баронета супроти тамтешньої тубільчої людности (лотишської та естонської, а саме до їх національно-відродних прямивань) та до реакційної ролі німецьких бюрократичних потентатів у внутрішньо-державній політиці Росії.

Нам лишається ще сказати кілька слів про позитивне завдання сїєї праці. Як вже зазначено, написана вона задля оборони поневолених народів царської імперії, з надією, що світова війна визволить їх з царської вязниці, що на майбутньому мировому конгресі, якому припаде тяжке та дуже відвічальне завдання витворити політичну мапу нової Європи, не повторюються помилки Віденського Конгресу з перед сто років. Хай витворення нових політичних організацій та держав буде поладжене так, щоби воно запевнило вільний розвиток всім поневоленим та пригнобленим народам. Хай будовники нової Європи не забувають, що народи — се живі організми, справжні скарбниці культури та невтомні творці нових культурних вартостей, великі двигуни загальнолюдського поступу. Хай одже майбутня політично-державна мапа Європи не буде для них усмирюючою сорочкою, неперестанним жерелом національної вівісекції, як здебільшого була її попередниця з перед сто років.

Не забуваймо, що найліпшою терапією та профіляксією проти ірреденти та національного ферменту є справжня національна рівноправність та автономія!

Прага, 1915. 3. VIII.

¹⁾ М. L. Schlesinger, l. c. 463.

²⁾ Див. брошуру — „Das Zarenreich“. Berlin, 1914, ст. 18.

³⁾ Цікаво завважити, що не зважаючи на се, думський представник балтійського німецтва, барон Fekersahm, скаржучись на безпри-

Через різні причини, залежні від автора й незалежні, праця ся виходить рік пізнійше, ніж первісно мала вийти. За сей час багато змінило ся що до справ, які є основною проблемою отсих нарисів. Перші з них були писані, коли в руках Росії була вся Східна Галичина, коли царські аванпости стояли під мурами Кракова, а нечисленні царські полки завзято пробували пробити ся через Карпати, загрожуючи відтак заливом Угорщину. Цілком инакшим є загальне положенє на східнім фронті тепер, коли дописують ся останні сторінки сеї праці. Тепер саме є роковини грандіозного пролому під Горлицями, котрий розпочав систематичне викиненє Москалів з Галичини; визволено Львів, а далі пішла величезна офензива центральних держав проти Росії, наслідком якої було визволенє всієї російської Польщі, значної частини Литви й Білоруси, Остзейського краю, а подекуди й українських земель (Волини).

Як бачимо, в укладі національних справ на західній периферії царської імперії настала чимала фактична зміна стану, який був перед війною.

Протягом сього часу зайшли деякі зміни також в літературному трактуваню національної проблеми в Росії. Вона перестала бути для Європи *terra incognita*, як се було перед війною. Війна уплястичнила національну гетерогенію царської імперії. Європейська журналістика та публіцистика, яка до війни здебільшого ігнорувала поважне значінє національної справи, як політичного чинника в державнім житю Росії (особливо що до її будучности), — нині чимало зробила для пізнання її та ознайомлення з нею ширшого загалу. З національних справ Росії найбільше уваги було присвячено польському та українському питаню. Цікаво, що поруч з ними в літературі велике зацікавленє викликала східно-жидівська справа та евентуальні способи її полагодження здебільшого в національно-автономічному дусі, а не в асиміляційному, як жидівська справа була полагоджена в Західній Європі в нових часах.

Зрозуміло, що з огляду на загальний характер сеї праці та її основне завданє не можна було в ній поминути отсі висше згадані зміни — як фактичного, так і літературного характеру — що до національної проблеми в Росії. Тому оглядови їх присвячено окремий розділ сеї праці під заголовком «Війна та національна проблема в Росії.» В ньому читач знайде чимало фактичних поправок та додатків до попередних розділів про, поодинокі національні справи. Через технічні причини й для захованя органічності праці автор не уважав відповідним сі поправки та додатки долучити до відповідних розділів, але узгляднив їх в окремім нарисі.

кладно жорстоке переслідуванє своїх земляків підчас війни, рівночасно запевнював царське правительство, що вони й на далі лишать ся вірними підданими російського царя та імперії (Див. — *Das baltische Problem in der Reichsduma* — (в „Frankfurter Zeitung“, 1915, Nr. 221, Hauptblatt).

Перебіг війни та викликані нею зміни в національних справах у Росії не вплинули на провідну думку сеї праці, не могли ослабити її протиросійський характер; скорше навпаки, вони ще більше підчеркнули її узasadненість та слушність. Війна яскраво виказала, що Росія не тільки не дозріла до поладження національної проблеми, але навіть доси не зрозуміла далекойдучого значіння та ваги її для будучого свого державного розвитку й цілої своєї будучности взагалі.

Як перед роком, так і тепер, автор виставляє клич: Росія — *delenda est*!

Так мусить стати ся не лише в інтересі західно-російських окраїн, але в інтересі всієї Західної Європи взагалі, коли вона хоче заховати на будуче свою політичну та культурну незалежність та індивідуальність.

Прага, май 1916.

АВТОР.

I. Росія з національного погляду.¹⁾

(Вступ.)

Коли Австро-Угорщину вважають національним конгломератом, то Росію треба признати справжньою етнографічно-національною мозаїкою, свого рода живим музеєм народів. в якому процес повстання та розвитку народів можна простежити від найелементарніших форм зародження національної самосвідомости (Кіргізи, поволжські Фіни, Якути) до найвищих щаблів національного суцільного відродження (Фіни, Ести, Лотиші).

Одже для царської держави національна справа стає поволи так само пекучою та актуальною, як і для дунайської монархії. Але на російському ґрунті вона представляється в значно скомплікованійшій формі, ніж в Австро-Угорщині, бо в Росії до національного рівноуправнення змагають не лише т. зв. неісторичні племена та народи європейського походження або культури, але також азійські (монгольські, туранські, урало-алтайські) та т. зв. орієнтальні (Вірмени, Грузини), одже народи з дуже своєрідною духовою, фізіономією, з вельми ріжноманітними традиціями, а деколи й забутками оригінальних, старих, власних культур (Вірмени, Грузини), з яскраво визначеними світоглядами, особливо ж релігійними (іслам, ля-

¹⁾ В показчику літератури наведені головніші праці (E. Réclus, Wallace, Leroxy-Beaulieu, Masaryk, Hoetsch, Краснов-Воейковъ, Hettner, W. Ripley, Мілюковъ), що відносять ся до сього розділу. Тут мусимо лише додати деякі спеціальніші та дрібніші жерела:

Dr. R. Claus: Die Zusammensetzung der Bevölkerung Russlands nach Nationalitäten (Mit einer Karte). Sonderabdruck aus „Zeitschrift des kön. Preus. Statist. Landesamts“. Jahrg. 1915.

E. Grabowski: Ze statystyki narodowej Rosyi Europejskiej. (в „Biblioteka Warszawska“, 1909, Nr. 827).

Н. Рубакинъ: Россія въ цифрахъ. Пет. 1912.

Д. Менделѣевъ: Къ познанію Россіи. Пет. 1906.

Б. Чичеринъ: Россія наканунѣ XX. стол. Берлін, 1901.

М. Славинській: Національная структура Россіи и Велико-россы (Ф. Н. Д.).

Медемъ: Къ постановкѣ нац. вопроса в Россіи (В. Евр., 1912, No. 7—9).

А. Погодинъ: О нѣкоторых нац. проблемах Россіи (В. Евр., 1909, No. 6).

М. Лозинський: Польський і руський революц. рух і Україна, Львів, 1908.

маїзм), що й доси має чималий вплив на витворюване їх національної фізіономії; не кажучи вже про величезні поміж ними різниці з етно-антропологічного боку та що до мови, побуту і звичаїв.

Національне відроджене поневолених народів Росії (особливо ж східних її областей) датується відносно від недавня, лише з кінця минулого століття. Інтензивнішого житєвого розмаху воно набуло вже в часах революції та у звязку з катастрофальним погромом Росії в японській війні.

Можливість національного відродження поневолених народів Росії, а тим самим і евентуального укладу в ній національних відносин на зразок Австро-Угорщини здавала ся ще перед пів столітєм фантастичною утопією.

Відомий французький дослідник царської імперії Лєруа-Боліє написав з сього приводу у своїй славетній праці про Росію :

»Всі ці народности є здебільшого занадто слабї, занадто розділені, щоби мати які небудь претенсії до незалежности ; вони будуть асимільовані через сам поступ цивілізації, який скрізь мало сприяє маленьким племенам і відрубним мовам. Богато інородців, як наприклад Фіни середних губерній або Георгійці Закавказя так само віддані цареві, як і його московські піддані. Інші, як наприклад 3 мільйони Жидів на західній окраїні, є здебільшого байдужні до національних справ ; інші нарешті, як 2 міль. Естів і Лотишів у прибалтійських губерніях мають своїм покровителем виключно російське правительство супроти аристократичної або буржуазної олігархії 160.000 Німців. Німці прибалтійські й кольоністи не мають спокус зовні й заінтересовані в тому, щоби бути підданими держави, де вони, не зважаючи на своє невелике число, займають дуже визначне становище ; де вони, завдяки своїй культурі, своєму замилюваню до праці, звичці до порядку й точности, а також завдяки своїм товариським звязкам і впливові при дворі займають високі становища в армії й цивільній управі, так що в сій великій славянській державі, можна сказати, Німці займають ще доси привілейоване становище. З поміж усіх народів без числа є лише два, що могли би мати претенсію утворити політично націю — се Поляки й Фінляндці. Як би вони одержали права, Росія не потребувала би бояти ся ріжнородности свого населеня, не потребувала би бояти ся, що хто небудь з її заздрісних сусідів схотів би скористати з сеї ріжнородности.«¹⁾

Як ми побачимо далі зі змісту нашої праці, се віщуванє одного з найліпших європейських знавців Росії — не збуло ся. Чимало вже з сих історією приспаних народів прокинуло ся до національної самосвідомости, почало національно відроджувати ся. Правда, поки-що в них не було явного полі-

¹⁾ A. Leroy-Beaulieu, l. c., I., 116.

тичного сепаратизму (особливо підчас революції), але більшість з них виступила з виразно означеними домаганнями політично-національної автономії, себто вони прямують до національного самозначення з політичного боку. »Європа, — на думку відомого німецького етнографа О. Пешеля, — є тепер найкращим ґрунтом для витворення народів з виразно зазначеною індивідуальністю.« Сі його слова можна застосувати вже тепер до Росії, а саме що до її будучого розвитку в національному огляді. Старі хоч не давні погляди на Росію як на країну, котра своїми географічно-природними умовами призначена була для витворення однонаціонального типу¹⁾, та якої переважна більшість інородського населення фаталістично майже засуджена була на поталу асиміляції, себто русифікації — можна вже уважати анахронізмом або науковим пересудом. Фактом бо є, що національно відродили ся не лише ті народи, в можливості заховання або витворення власної національної відрубности котрих сумнівав ся Леруа-Боліє, але останніми часами (особливо-ж під впливом революції) почали національно кристалізувати ся навіть такі азійські племена (Буряти, Якути, Кіргізи, а подекуди волжські Фіни), котрі ще недавно уявляли з себе аморфні етнографічні та родові агрегати без жадної або з дуже незначною національною свідомістю.

Погляньмо на національну статистику Росії в урядовім освітленю. Передовсім одначе мусимо звернути увагу читачам на дві характеристичні прикмети урядових статистичних цифр : 1. Вони відносно старі, бо датують ся майже з перед двайцяти років (а саме з 1897 р., коли, як відомо, в Росії переведений був послідній спис людности); 2. Як і взагалі усі урядові національні статистики дуже не об'єктивні що до чисельности поневоленіх народів; російська також виказує звичайно число інородців менше від дійсного. Взагалі російський спис населення з р. 1897 по більшій частині переведений без узгляднення основних вимог наукової статистики.

¹⁾ Леруа-Боліє зауважив, що „російська земля сотворена для єдности“ (I. c. I., 51), та що „ріжнородність рас та племен є у неї лише історичною спадщиною“ (id., 55). На сю географічно-фізичну предиспозицію Росії до витворення одної нації звертає увагу також німецький дослідник Росії Геттнер (I. c., 87), але він вже добре бачить, що Росія не є та й не буде однонаціональною державою (id. e. m., 98), що в її лоні існують та повстають окремі народи, „про яких національну асиміляцію нема що й думати“. Одначе й він дуже песимістично дивить ся на національну будучність східних угрофінських та турецьких народів, що до котрих завважав: „їх асиміляція Москалям є лише питаннем часу“ (id. e. m., 31).

На основі географічно-природних умовин Росії віщують національну асиміляцію російських центральних інородців також російські географи К р а с н о в ъ та В о е й к о в ъ :

„Як хвилі океану поволи підмивають і руйнують береги островів, завойовуючи нову землю, так завойовує московський нарід сі національні острови, поволи, але певно асимілюючи їх, аж поки не згине всякий слід первісного характеру“ (I. c. 178).

Назва народу або племені	Число в тисячах	% відношене вzględом всього населення	Назва народу або племені	Число в тисячах	% відношене вzględом всього населення
Москалі	55.673	43.30	Чуваші	844	0.66
Українці	22.415	17.41	Узбеки	727	0.57
Поляки	7.931	6.17	Чеченці та Лезгіни	601	0.47
Білороси	5.886	4.57	Черкеси	491	0.42
Жиди	5.063	3.94	Тюрки (сибірські)	440	0.35
Кіргізи	4.084	3.18	Вотяки	421	0.33
Татари	3.738	2.91	Череміси	375	0.31
Німці	1.790	1.40	Таджики	350	0.30
Литовці	1.658	1.29	Шведи	340	0.29
Башкіри та Тептяри	1.439	1.12	Буряти	279	0.22
Лотиші	1.436	1.12	Курди, Перси та інші племена перськ. поход.	247	0.19
Грузіни	1.352	1.05	Якути	227	0.17
Вірмени	1.173	0.91	Інші дрібні пле- мена, яких числен- ність не досягає	200.000	—
Молдавани (Румуни)	1.122	0.87			
Мордва	1.024	0.79			
Ести	1.003	0.78			
Сарти	969	0.75			

Вище наведена таблиця зіставлена на основі абсолютної чисельности поодиноких народів царської імперії. Hoetsch в своїй праці про Росію наводить статистичну таблицю, в якій споріднені походженням або мовою народи відокремлені в окремі гурти. Для уплястичнення національної структури Росії подаємо тут її національну статистику також в зіставленню Hoetsch'a¹⁾:

1. Великоросів	55.667.469	= 43·3%
Малоросів (Українців)	22.380.551	= 17·8%
Білоросів	5.885.547	= 4·7%
	<u>83.933·567</u>	<u>= 66·8%</u>
2. Поляки	7.931·307	= 6·3%
Інші славянські мови	224.859	= 0·2%
3. Литовці	1.210.510	= 1·0%
Жмудь	448.022	= 0·4%
Литиші	1.435.937	= 1·1%
4. Німці	1.790.489	= 1·4%
Інші німецькі мови	23.228	= —
5. Румуни	1.121.679	= 0·9%
Інші романські мови	21.331	= —
6. Жиди	5.063.156	= 4·0%
7. Грузини	823.968	= 0·6%
Інші картвельські діалекти	528.267	= 0·4%
8. Вірмени	1.173.096	= 0·9%
9. Інші індо-європейські мови	1.017.501	= 0·8%
10. Діалекти кавказьких горців	1.091.782	= 0·9%
11. Ести	1.002.738	= 0·8%
Мордвіни	1.023.841	= 0·8%
Інші угорсько-фінські діалекти	1.475.568	= 1·2%
12. Татари	3.737.626	= 3·0%
Башкіри	1.321.363	= 1·1%
Чуваші	843.755	= 0·7%
Кіргізи	4.084.134	= 3·2%
Сарти	968.655	= 0·8%
Інші турецько-татарські діалекти	2.645.712	= 2·1%
Інші монгольсько-бурятські мови	480.128	= 0·4%
13. Мови інших полярних народів	119.143	= 0·1%
14. Мови цивілізованих народів далекого Сходу	86.113	= 0·4%
15. Інші мови та діалекти	7.123	= —
19. Рідну мову не означило	5.127	= —
Загалом	<u>125.640.021</u>	<u>—</u>

¹⁾ Л. с. 437—438. В обох сих таблицях наведені дані для всієї Росії без Фінляндії.

Наведені статистичні дані яскраво показують, що Росія не є національною державою, але державою народів (*Nationalitätenstaat*), та що в ній державна народність, себто Москалі, не творять навіть половини всієї людности, але троха понад $\frac{2}{3}$ ($43\frac{3}{5}\%$)¹⁾.

Правда, урядова статистика виказує $\frac{2}{3}$ (а саме $66\frac{8}{10}\%$) державної, себто російської народности. Одначе ся переважаюча більшість державно-національного елементу витворюється дуже легким способом: зачисленем до неї двох інших соплемених східньо-славянських народів: Українців та Білорусів, з яких перший уявляє з себе цілком відрубну національну спільноту, а другий є саме *in statu nascendi*. До того етнонаціональна диференція обох після новітніх слявістичних дослідів (Шахматов, Л. Нідерле)²⁾ є фактом коли вже не доісторичного періоду, то в кожному випадку — найранішій історії східньої славянщини. Словом, ся більшість державно-національного елементу в Росії є власне статистичною фікцією. Фактом натомість є, що »російська імперія, московська своїм походженням, перестала вже нею бути після складу свого населення«³⁾.

З вище наведених статистичних дат видно, що фактично державний нарід (Москалі) в Росії репрезентує троха понад $\frac{2}{3}$ всього населення; що лише східньо-славянські народи (себто

¹⁾ Великороси васеляють головню центральні губернії Росії, які розложені навкруги первісного державного осередку царської імперії, себто Москви. З 50 губерній європейської Росії вони мають більшість понад 50% в 29 губерніях, які таким чином творять етнографічну Московщину. Після спису людности в 1897 р. в сих 29 губ. було загалом 52·7 міл. населення, що творить біля $\frac{2}{3}$ всієї людности російської держави. З сих 29 губ. слідуєчи 7 творять фактичне ядро московської області: орловська, калуська, тульська, рязанська, володимирська, костромська та ярославська. Се абсолютно чисті (понад 96%) московські губернії. Відтак маємо три губернії (псковську, новгородську та московську) з 99—95% більшою. Далі слідуєчи 6 губ. (Тверська, Смоленська, Тамбовська, Нижегородська, Вологодська та Пермська), в яких Москалі мають 90%. В дальших 6 губ. (Архангельській, Петербурській, Пензенській, Вятській, Саратовській, Курській) вони вже мають 75%. Вкінці до етнографічної Московщини належать ще здебільшого 7 губ. (Олонєцька, Оренбурська, Симбірська, Область війська донського, Вороніжська, Самарська і Харківська), в котрих московський елемент представлений 76—50%. (Е. Grabowski, I. с. 2—4.) В Азійській Росії абсолютне число Москалів невелике, але відсотково та релятивно вони мають абсолютну перевагу. В Сибіру (у 1910 р.) було біля $6\frac{1}{2}$ міл. (понад 87%). В середущій Азії (1897) — 8·9%, в Закавказю лише 5%. Так само в європейських країнах Москалі творять відносно незначний відсоток: у Фінляндії — 0·2%, в Польщі — 0·8%, в Бесарабії — 0·1%, на Литві та Білоруси — 5%, в Остзейському краї — 5·7%, на Україні — 10·7%. Загалом буде тепер Москалів понад 60 міл.

²⁾ Порівнай його відому монографію про поодинокі славянські народи „*Slovanský Svět*“ (Praha 1909), ст. 11 та 28, яка по російськи вийшла в петербурзькій „*Бнциклпедіи славянской Филології*“, видаваній В. Ягічом, та відтак була переложена відомим французьким слявістом Leger'ом на французьку мову. (L. Niederle: *La race Slave*. Paris, 1911.)

³⁾ М. Славинський, I. с. 284.

Москалі, Українці та Білороси) разом мають $\frac{2}{3}$ більшість; що з інших народів найчисленнішою є турецько-татарська або музулманська група, яка творить около $\frac{1}{10}$ (10·6%), відтак ідуть Поляки, репрезентуючи около $\frac{1}{18}$ населення, угро-фінські народи — около $\frac{1}{22}$ (4·5%), Жиди — около $\frac{1}{25}$ (3·9%). Решта народів визначається меншою численністю, не перевищаючи 2·5—3% всього населення¹⁾.

Угруповане народів царської держави (а саме європейської лише Росії) що до їх численности ще яскравіше виявиться в цьому зіставленню: загалом було в ній начислено 83 різних етнографічно-національних груп, серед яких було 11 народів, численність котрих перевищала 1 міл.; 14 народів, з яких кождий мав понад $\frac{1}{2}$ міл.; відтак 24 племена з числом людности понад 100.000, вкінці 34 етнографічні гурти, кождий числом понад 10.000²⁾. Не неслухно одже було завважено, що етнографічна мапа Росії куди різнобарвніша, ніж геологічна³⁾.

Ріжноманітність етнографічно-національної структури Росії релефно уявляється з угруповання населення царської імперії після походження та мови.

В цьому огляді можна населення Росії розбити на п'ять груп: 1. Індо-германську — найбільшу — понад 100 міл. (79·86%); 2. Семітську — понад 5 міл. (4·04%); 3. Урало-алтайську — около 18 міл. (14·06%); 4. Ізольованих народів — біля $2\frac{1}{2}$ міл. (1·97%); 5. Культурних народів далекого сходу — 86·113 (0·07%)⁴⁾.

Спеціалне угруповане після мов та діалектів є ще ріжноманітніше: найбільшою природно є група слов'янських мов, представлена 92 міл. (73·3%); відтак йде турецько-татарська — $13\frac{1}{2}$ міл. (10·9%); семітська — понад 5 міл. (4%); фінська — $3\frac{1}{2}$ міл. (2·8%); литовсько-лотишська — понад 3 міл. (2·5%); германська — біля 2 міл. (1·4%); картвельська (або грузинська) — біля $1\frac{1}{2}$ міл. (1·1%). Інші групи що до численности дуже незначні: загалом не репрезентують населення понад 1%. Всього було начислено в Росії 146 мов та діалектів, а саме: 38 індо-європейських (в тому числі 13 слов'янських), 3 семітських, 65 урало-алтайських (в тому числі 17 фінських, 31 турецько-татарських), 10 картвельських, 14 серед кавказьких горців, 3 серед цивілізованого населення далекого Сходу та 13 серед полярних тубольців⁵⁾.

В Росії, де у більшості населення релігія безпосередно зв'язана з національністю, зрозуміло, що образ релігійних відносин є також дуже різнобарвний. Можна сказати, що в

¹⁾ Н. Рубакін, I. с., 35.

²⁾ Е. Grabowski, I. с. 2.

³⁾ Класнов-Воейков, I. с., 177.

⁴⁾ Нарис „Россія“ в додатку (II. т.) до російського „Енциклопед. Словаря“, ст. XI.

⁵⁾ Idem, XII.

Росії представлені коли не всі, то принайменше більшість існуючих релігій. Тут наводимо відсоткову статистику лише головних та типових релігійних груп: православну — визнає понад 87 міл. (69·4⁰/о), від неї відпало — старовірів та сектантів понад 2 міл. (1·8⁰/о)¹; вірмено-грегоріянську — понад 1 міл. (0·9⁰/о); римсько-католицьку — 11½ міл. (9·1⁰/о); лютеранську — 3½ міл. (2·8⁰/о), інші християнські — около 200.000 (0·2⁰/о); жидівську — понад 5 міл. (4·2⁰/о); музулманську — около 14 міл. (11·1⁰/о); будійську та лямаїтську — около ½ міл. (0·3⁰/о), інші нехристиянські (головно язичеські) около 300.000 (0·2⁰/о)².

Росія є одже державою народів, а не національною державою. Се вже починає розуміти Европа, але се у власному житєвому інтересі мусить зрозуміти царська імперія, коли не хоче загинути. »Росія«, — зауважив тепер дуже націоналістично настроєний патріярх європейського анархізму, П. Крапоткін, — мусить або сотворити собі федералістичну державну організацію, як Канада, або таку як Англія з її незалежними кольоніями, инакше вона піде як Туреччина, на зустріч розпадови.«³)

Необхідність перетворення Росії у федеративному дусі, а в кожному випадку узгляднене національно-автономічних правувань поневолених в неї народів, диктуєть ся навіть природним розвитком царської імперії в демографічному огляді. Є бо фактом, який ствердив відомий російський учений Мілюков, що державна та пануюча народність Росії, себ-то Москалі, досягла вже свого популяційного вершка, що наслідком того будучі чисельні відносини поміж нею та навіть найближшими поневоленими народами витворюватимуть ся не на її користь. Се значить, що згодом Москалі не будуть мати в Росії навіть теперішніх 43⁰/о більшости. З сього приводу Мілюков завважує: »...в усій північній половині та в центрі Росії лишаєть ся залюднене протягом останних двох століть майже нерухливе або зростає дуже поволи... Південна однак частина... зростає з незвичайною швидкістю, доганяє центр, а навіть переганяє його що до інтензивности свого заселеня. Оден сей факт вистарчає, щоби зробити висновок, що при переході Росії від московської держави до імперії цілком змінив ся характер російського історичного житя. Природно, що наслідки сеї зміни виявили ся не відразу. Можна навіть сказати, що навіть за наших часів не виявили ся цілком результати переміщення центра російського залюднення з півночи на південь, як і те, що зріст південного заселеня ще зовсім не зупинив ся. Се останне

¹) Тут офіційльна статистика є дуже неточна. Відомий дослідник російського сектанства Пругавін подавав число російських сектантів з кінцем XIX ст. на мінімально 20 міл. Цитований вже тут Рубакін додає з сього приводу: »Під сей час до старовірів та сектантів треба рахувати найменше ⅓, коли не ½ усього російського (себто великоруського) населеня.« (I. с, 76—77.)

²) Цит. нарис. »Россія«, ст. XVIII.

³) Див. G. Steffen — Krieg und Kultur, 1915, ст. 145—146.

є видно з сеї обставини, що річний прибуток людности на півдні ще й тепер досягає високої цифри 2%. На півночі та в центрі її прибуток вагається поміж 1% та 1½%.¹⁾

Ще докладніше дослідив сю справу геніяльний російський хемік Менделєєв, автор відомої праці «Къ познанію Россіи». Менделєєв математично точно окреслив центр території та залюднене російської держави. Після його обрахунків центр територіяльного простору Росії географічно означається: 63°29' північ. шир. та 53°0' схід. довжини (від Пулкова), себ то лежить в єнісейській губ. поміж ріками Обом та Єнісеєм, на південь від місточка Туруханска та недалеко від полярного круга. Таке північне положення центру території Росії, — пояснює Менделєєв — є тому, що маємо за багато побережа Ледового Океану.

Але центр заселення Росії після Менделєєва географічно є означений так: 53°20' північ. шир. та 10°23' схід. довжини, себ-то лежить в тамбовській губ. на північний-схід від Козлова та на захід від Моршанська. Менделєєв констатує відтак: «Є неспірно, що центр заселення Росії вже навіть після 1897 р. (коли був переведений останній спис населення в царській імперії) перемістився на схід зі збоченням на південь.» Творець періодичної системи хемічних елементів звертає увагу на сей факт та підкреслює слушно, що «переміщене центра населення країни показує напрям багатьох сил країни.»²⁾

Факт, на який звернули увагу Мілюков та Менделєєв, є вельми симптоматичним та величезного — правда поки що лише потенціального з політичного боку — значіння задля будучности Росії, а саме її державно-пануючої народности. Він бо виказує її ексцентричність у власній державі, що є симптомом її дуже непевної державно-політичної тривкості, особливож коли візьмемо під увагу велику національну різнородність царської держави.

Геттнер слушно звернув увагу на те, як напр. більше менше аналогічна ексцентричність колишньої польської держави що до її східньо-європейських провінцій (України, Литви), була одною з обставин, які причинилися до побіди Росії над Польщею.³⁾ Історія часом повторяється. Можна було-б припустити, що Росія саме тепер опинилася в такому ексцентричному положенні, як колишній — переможений нею її ворог — Польща.

Причина сеї «ексцентричності» російської держави буде нам ясна, коли візьмемо під увагу, що сучасна царська держава повстала шляхом колонізації, що «колонізація — як завважив оден російський історик — є головним мотором істо-

¹⁾ Не маючи під рукою ані оригіналу, ані німецького перекладу нарисів російської культури Мілюкова, цитую після чеського перекладу сеї праці: *Obrazy z dějin ruské vzdělanosti*. Praha 1902. I, 47, 49.

²⁾ М. Славинський, I. c., 283—284.

³⁾ Hettner, I. c., 91—92.

ричного розвитку російського (розумієть ся московського, Г. Бочк.) народу».

Теперішня царська імперія, як відомо, розвинула ся з колишньої московської держави, зорганізованої та вибудованої московським народом. «Собиранієм русскихъ земель» почало ся творенє московського державного центру. Дальшій її зріст означав з початку дефензивну експанзію проти південно-східних неспокійних сусідів, подекуди пояснену тажож економічними причинами: потребою великих земельних просторів для хліборобства. Незабаром одначе в молодій московській державі проявляєть ся нахил до заборчої експанзії (в західному та північно-західному напрямі: супроти польсько-литовської держави, північних московських республік, псковської та новгородської, відтак проти шведських та німецьких прибалтійських володінь) чисто державно-політичного характеру.

Але лише від Петра Великого дотеперішня більше стихійна ніж свідома експанзія московської держави набуває виразного імперіялістичного забарвлення в сучасному розуміню державного імперіялізму. Петра Великого одже треба уважати батьком новочасного заборчого імперіялізму царської держави. Він бо дав йому плян, мету, напрям та означив його характер¹⁾.

Відтак Катерина II. була найдостойнішою дідичкою Петра Великого в сьому огляді: У неї бо імперіялістичні забавганки мали майже характер політичної манії, що дуже вимовно ілюструють отсі її слова: «Як би я панувала хоч з 200 літ, то вся Европа була би під російським скипетром» — або: «Я не вму, поки не вижену Турків з Європи й не зламаю опір Китаю»²⁾. В новіших часах ся заборча експанзія Росії загарбувала все, що лише дало ся взяти. В XIX. ст. вона була головно звернена проти Азії, бо в Європі поза Балканом (відвічна мрія царизму добути Константинополь та відкрити Дарданелі) — царський імперіялізм мав сильних конкурентів.

»Сей процес територіяльного зросту (російської) держави — каже російсько-український публіцист — розпочатий ще

¹⁾ Загально відомо, що існує фалшований політичний заповіт Петра Великого, в якому вельми влучно та з незвичайною політичною далекоглядністю виложені основні прінципи та цілі заборчого імперіялізму царської Росії. «Обман, — каже про сей фальсифікат R. Charnatz — удав ся, бо він з незвичайною правдоподібністю висловлював думки й бажання, що зовсім годили ся з напрямом волі царя» (брош. „Zarismus Panславismus, Krieg“, Wien, 1915, Ст. 31). Про історію сього „Заповіту Петра Великого“ (автором його був польський генерал Сокольніцкий) порівн. — M. Sokolnicki: „Le testament de Pierre le Grand“ (Revue des sciences politiques, 1912, I. — II). Частина його наведена в відомій брошурі К. Лібкнехта „Soll Europa kosakisch werden“ (є українське виданє).

²⁾ W. Feldmann: „Deutschland, Polen und die russische Gefahr“ (Berlin, 1915), ст. 14.

в передодню московської історії, продовжував ся в імператорській добі доки на півночі не досягнуто природної перешкоди у формі Ледового Океану та доки імперські територіяльні здобутки, роблені вже без системи та після історичної інерції в Європі та Передній Азії не були причиною севастопольської кампанії, а на Дальньому Сході — японської війни¹⁾.

Ми порушили тут проблему кольонізації яко історичного фактору в утвореню царської держави лише о стільки, о скільки се може причинити ся до вияснення факту етнографічно-національної гетерогонії Росії та показати як еволюційно витворило ся відношенє в неї поміж державним центром та недержавними окраїнами, що кінець кінців дає відповідь на причину згаданої вище «ексцентричности» царської держави²⁾.

Територіяльний зріст Росії від XV. ст. пояснюють отсі статистичні дати: в 1500 р. простір московської держави виносив 40.000 миль^{2 3)}; в 1600 р. — 160.000² миль; в 1700 р. — 270.000² миль; в 1800 р. — понад 300.000² миль, а в 1900 р. — 403.000² миль. Се значить, що протягом чотирох століть територія царської імперії збільшила ся майже в 11 разів (10·75)⁴⁾. Щоб уявити собі плястично інтензивність російської експанзії територіяльної, вистарчить згадати, що в XVI. ст. центр російської держави, Москва, був віддалений від західньої границі о 400 km, а в XIX. ст. вже о 1450 km.

Зріст населеня в Росії від часів Петра Великого ілюструють сі цифри⁵⁾ (в першій рубриці поданий зріст населеня основної території (разом з Україною), в другій — в здобутих нових провінціях, в третій — загальний для всієї держави):

P. 1724	13	міл = 13 міл.
• 1762	19	• = 19 •
• 1796	29 + 7	• = 36 •
• 1815	30½ + 14½	• = 45 •
• 1851	39 + 28	• = 67 •
• 1891	65 + 64	• = 129 •

З сього погляду, як бачимо, Росія займає перше місце серед європейських держав та може бути порівнана лише

¹⁾ М. Славінський, І. с., ст. 279. Огляд кольонізаційного процесу в Росії зробив Геттнер (І. с., розд. II.). Див. також інтересну працю Quadflieg — „Russische Expansionspolitik. 1774—1914“. Berlin, 1914.

²⁾ В основних головних рисах кольонізаційний процес в утвореню російської держави релефно пояснений в працях Мілюкова: „Очерки изъ истории русской культуры“, І., розд. І. та „La crise russe“, розд. І. В них також підчеркнене величезне значінє його в історичному розвитку Росії. „Се саме в чьому (процесі кольонізації) треба шукати початок багатьох ріжниць, що існують між Росією й Західною Європою в порівнюючій історії їх цивілізацій. Більшу частину характеристичних рис російського розвитку економічного, соціального й політичного можна поставити в звязок з сим процесом кольонізації“ (La crise russe, І.).

³⁾ Російська миля = 7 верствам. 1 верства = 1.066 8 м.

⁴⁾ Н. Рубакін, І. с. 25.

⁵⁾ P. Miljukow — „Obrazy vzdělanosti...“, 34.

з американськими Сполученими Державами. Щоби плястично уявити собі відношене на некористь Європи, вистарчить згадати, що за царювання Петра Великого та його перших наслідників населене Росії творило від $\frac{1}{10}$ до $\frac{1}{8}$ всього населення Європи (в XVIII. ст. вона числила загалом коло 130 міль.). З початку XIX. ст. (в Росії 36—40 міль., в Європі 170—175 м.), се відношене змінюється на користь царської імперії, населене котрої вже творило $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ людности всеї Європи. Врешті з початку сього століття (в Європі — около 383 міль., в Росії — 129) се відношене рівняється $\frac{1}{3}$.

Чеський соціолог Масарик завважує, що й на будуче се відношене йтиме ще більше на некористь Європи та на користь Росії. Після теоретичного обчислення в 2000 році головні європейські держави (Англія, Німеччина, Австро-Угорщина, Франція та Італія) матимуть разом 511 міль., тимчасом коли лише європейська Росія — 400 міль., вся-ж царська імперія — 500 міль.¹⁾

Нас вище наведені статистичні дати цікавлять з иншого погляду, а саме, як показчик того, що будучі відносини в Росії поміж пануючим народом та поневоленими розвиватимуться саме на некористь першого. З огляду на се мусимо прийти до висновку, що за таких обставин та розвиткових тенденцій Росія може заховати свою внутрішню державно-політичну рівновагу, себто свою територіяльну інтегральність, а подекуди й істнуванє взагалі, лише в тому випадку, коли на завсїгди зречеться свого дотеперішнього централістичного абсолютизму та безглуздох, антикультурних заходів супроти своїх поневолених народів. Инакше кажучи, коли Росія перетворить ся на федеративній основі та признає принцип повної національно-політичної автономії сих народів.

Що царизм не є здібний до такого «самогубства», непотрібно доказувати. Весь його дотеперішній розвиток та істнуванє, як ми се зараз побачимо, був оснований на засаді абсолютної уніфікації величезної імперії в дусі відомої славетної формули: «самодержавіє, православіє, народність». «Тюрма народів», де після слів українського генія, «од Молдаванина до Фіна на всіх языках все мовчить, бо благоденствує» — се житєвий твір царизму. Поміж «тюрмою народів» та федерацією народів така безодня, через котру царизм ніколи не перескочить, навіть колиб хотів, але він не бажає та не буде бажати нічого такого. Він просто не може бажати розваленя «тюрми народів», вибудованої протягом століть, бо се є щось, що

¹⁾ Л. с., I, 274—275. З сього приводу він зазначив: «Не панславизм загрожує Європі, зглядно Німеччині й Австро-Угорщині, але 170 мільонів, які замешкують європейську й азійську Росію, й які при відповідних обставинах можуть представляти велику воєнну й господарську силу». Велику небезпеку Росії для Німеччини через величезне число населення Росії і швидкий його зріст особливо підчеркує відомий німецький публіцист Павло Рорбах в своїх численних працях. (Див. між иншим його працю „Rußland und wir“, 1915.)

з ґрунту суперечить не лише його історії, але й сій його політичній істоті, його житевим інстинктам та тенденціям. Можна природно втішати ся тим, що царизм, мовляв, вже стоїть одною ногою в домовині, та що дні його почислені, а тому його майбутний винародовляючий централізм буде лише підрядною небезпекою. Таке розумованє безперечно має свою рацію, але лише релятивну. Се, тому, що централістично-націоналістична політика абсолютизму не щезне рівночасно з його ліквідацією. Нова будуча антицаристична Росія, хоч би вона зродилася на руїнах царизму і хочби з політичного боку була його антитезою, в одному огляді буде його наслідницею та продовжателькою, а саме в своїй національній політиці супроти поневолених недержавних народів. Молодий російський лібералізм — як се видно з його еволюції в післяреволюційних часах, а подекуди й з усеї його історії від початку — про що буде мова незабаром, має та матиме виразні державно-централістичні симпатії й тенденції та будо сліпо поклонятися фетишови дотеперішньої механічної суцільности та неподільности царської імперії. Будуча ліберальна Росія признає та полагодить більше-менше ґрунтовно лише дві національні справи: фінляндську та польську. Що до інших — які вона поки що здебільшого ігнорує — беневоленція їй не піде поза признає якоїсь обмеженої культурно-національної автономії. Словом, не підлягає майже ніякому сумнівови, що проти сфедералізовання Росії російські ліберали боротимуться з неменшою заїлістю, ніж царизм.

Се не значить, що під панованєм лібералізму Росія лишиться для поневолених народів такою самою «тюрмою народів», як за часів царизму, безперечно ні. Лібералізм перебуває їй відповідно до вимогів сучасної національно-політичної гігієни. Він з зовнішнього боку вималює їй гарно європейським полетом, але в основі се знову буде «тюрма народів», правда зреформована та змодернізована.

Є лиш оден спосіб знищення на завсїгди «тюрми народів». Се розбите царизму у війні, а відтак полагодженє основних національних справ Росії перед міжнародним ареопагом всеї Європи, а не покутним «домашним способом», як сього вельми бажав би націоналістичний російський лібералізм.

Можна сказати, що існують лише два способи кардинального полагодження національної проблеми в Росії: революція або повний погром царизму в зовнішній війні. Другий спосіб подекуди є радикальніший, бо навіть і революція — при досить сильних державно-централістичних тенденціях в деяких російських революційних та соціалістичних течіях — про що буде далі говорити ся докладнійше — могла би евентуально полагодити національну справу в Росії дуже компромісово, більше на користь держави, ніж поневолених народів.

Розбите царської Росії є одже не лише в інтересі російських іногородців, для котрих означає найліпшу можливість дій-

сного визволення з національного ярма, себто є житевою справою, але й для всієї Європи, усуваючи раз на все зловіще мemento: »soll Europa kosakisch werden?«.

Є бо фактом, який не підлягає сумнівови, що евентуальна перемога Росії в сій війні була би використана царизмом на свою користь, уможливила би на якийсь час реакційну псевдо-конституційну політику, розпочату Столипіном; поставила би на першу чергу справи зовнішньої політики (унормоване відносин та органічне втілене до імперії евентуальних здобутих провінцій, тощо) відсунула би на певний час переведенне назрілих внутрішніх реформ, нагороджуючи се псевдо-конституційними пал'ятивами, що було би тим лекше, бо вся країна була би на разі задурена патріотично-побідним чадом; врешті розбила би російські опозиційні сили, вербуючи імперіалістично настроєні ліберальні елементи до правительственного табору та сіючи поміж ними й дійсними революціонерами ворожнечу, що знова вийшло би головню на користь офіційної Росії.

Перейдімо до характеристики національної політики царизму. У неї надармо шукати якогось ладу, систематичности та послідовности. Вона ніколи не була органічна та творча, але рабункова та руйнуюча. Її ідеалом було: повна уніфікація величезної імперії та повна нівеляція її окраїн й іногородців. Микола I. влучно схарактеризував мету сеї політики таким ляпідарним афоризмом: »Оден закон, одна мова, одна віра«.

Але яким шляхом мало ся досягнути сю *idée fixe* царизму, про се фактично рішав вельми скомплікований бюрократичний апарат царської імперії. Сьогодні так, завтра инакше, тут таким чином, там зовсім протилежним царизм руйнував окраїни економічно, а їх населенє — культурно.¹⁾

Одначе засимілювати їх не вмів. Слушно /завважив англійський дослідник Росії Уельс, що »Росія завсїгди визначала ся величезною експанзивною силою, але не відзначала ся уніфікацією населеня, яке поневолено«. Асиміляційні заходи Росії були безсильні не лише супроти європейських її іногородців, але подекуди також супроти азійських та східньо-європейських, яким передовсім насильно накидувано православє.

Аж до 1905 р. здавало ся, що всі сі іногородські острови справді вже на все потопили ся в російському морі. Але в освітленю революції справа ся представила ся зовсім не так безнадійно. В часах революції та на її передодні виявило ся, що

¹⁾ Цікаво звернути увагу, що під його панованєм та у звязку з його винародовлюючими заходами, окраїни занепадали культурно (на примір Україна, Польща, Литва). А коли деякі іногородці мимо того культурно піднесли ся, стало ся се не з заслуги царизму, але через його деколи невміле послугуванє засадою: *divide et impera*. Щоб ослабити прибалтійських Німців толерував він культурно-національний рух Естів та Лотишів, через свої протишведські тенденції толерував він початки фінського національного відродженя. З аналогічними фактами стрічаємо ся також в офіційній царській політиці на Кавказі.

переважна більшість східних інородців була засимільована дуже зверхно, що вистарчило першого сильного подмуху свободи, щоб ся покривка русифікаційного полету була відкинена на завсїгди. Виявило ся, що під нею бєть ся ще в багатьох народах й племенах східний областей царської імперії живчик-самобутнього життя та любови до свого власного побуту.¹⁾

На шлях винародовлювання окраїн та інородців вступила російська держава на самому початку свого істнованя, вже в московському періоді. Відтак винародовлюючі заходи проти поневолених народів червоною ниткою тягнуть ся через всю дотеперішню історію царизму. Перші прояви денаціоналізаційної політики московської молодой держави мали цілком механічний характер. Тубольче населенє підбитой країни, о скільки воно противило ся признати накинєне царське ярмо, або масово вигублювано (завойованє Пскова та Новгород), або виселювано (головно заможні та вищі верстви) до Московщини, звідки переселювано питомє російське населенє до новоприлучених провінцій.²⁾

Як жило ся в таких обставинах поневоленим народам (не треба забувати, що се здебільшого були Славяни, на пр. Українці), видко з того, як схарактеризував їх положенє перший панславїст Серб Крижанич, кажучи, що «під православним панованєм Москви тяжше жити, як у турецькій неволї або серед єгипетських мук».

Зрозуміло, що таке механічне полагодженє національної справи не могло довго тривати. І ми бачимо, як російська держава від часів Петра Великого вишукує нові, «культурнійші» способи уніфікації царської імперії. Брутальність першого способу була нагороджена дипломатичними хитрощами та віроломством. (Напр. відношенє до України.) В сьому огляді безперечно пальма першенства належить російській Семіраміді-Катеринї II. Вона з мистецькою віртуозністю вмїла послугувати ся дипломатією, як знарядєм винародовлювання окраїн. З сього погляду вельми цікавим та характеристичним є оден її лист з інструкціями, писаний до Вяземського, в котрому Катерина II виложила, так сказати, основні засади дипломатичної денаціоналізації: «Малоросія, Ліфляндія й Фінляндія є провінції, що управляють ся на основі затверджених привілеїв. Відразу скасувати сї привілеї не випадає, одначе трактувати їх як чужих було би більше ніж помилково, а саме було би дурнотою. Сї провінції треба найлекшими способами довести до того,

¹⁾ Після виданя толеранційного указу (1905) багато насильно управославлених інородців навернуло ся до віри батьків. Цікаво, що покидали православє не лише христїяни (протягом двох тільки років 1905—1907 перейшло в католицизм 171 тисяч, в лютеранство 11.000), але й не христїяни (36.000 музулман) та навіть язичники (приволжські Фїня). Див. Н. Рубакінъ, І. с., 77.

²⁾ М. Славїнський, І. с., 285.

щоби вони зросійшилися й перестали дивитися, як вовки до ліса.»¹⁾

В новіших часах царизм в принципі лишився вірним своїй винародовлюючій політиці. На практиці послуговувався він всілякими способами, комбінуючи різні методи Івана Грізного, Петра Великого та Катерини II. — найвизначніших піонерів російського імперіялізму та денаціоналізаційного мистецтва.

В середині минулого століття правительственный протиінородський націоналізм був, так сказати, філософічно уgruntований: царизм прийняв політично-державне *credo* в постаті відомої трьохчленної формули: «самодержавіє, православіє, народність.» За царювання Александра III. царський націоналізм був ще більше поглиблений та означений в душі вельми вимовного гасла: «Росія для Росіян.»

Однак доперва в «конституційних часах» царський націоналістичний імперіялізм здобувся на власну певну ідеологію, а протиінородські заходи набули систематичного характеру та стали переводитися після виразних засадничих директив, уgruntованих на тій аксіомативній праоснові, що іногородці царської імперії, щоб не бути трактованими як громадяне другої кляси, мусять добровільно зросійшитися. Не треба хіба додавати, що батьком та творцем цього найновішого царського націоналізму був Столипін. В третій Думі він чимало разів викладав основні принципи нової національної політики царизму.

Коли Р. Дмовскі, лідер польського представництва в Думі скаржився на те, що царський уряд трактує Поляків як горожан другої кляси, Столипін йому відповів: «Станьте на наше становище: признайте, що найвищим блаженством є бути російським громадянином. Носіть се відзначенє так високо, як його носили колись римські громадяни. Потім самі називатиметесь громадянами першої кляси, а дістанете усі права.»

Під знаком цього панросійського націоналізму був зробив Столипін відомий *супр д'етат* (1907 р.) та накинув Думі новий виборчий закон, з виразною протиінородською тенденцією. В царському указі (з 16 червня 1907 р.), який видано з цього приводу, виразно акцентується та санкціонується сей панросійський націоналізм, який таким чином признано органічною складовою частиною офіційної політики царизму.

В ньому кажесться: «Російська дума, яку утворено, щоби вона була твердиною російської держави, повинна бути, російською також що до свого духа. Інші народности, що належать до нашої держави, повинні мати в Державній думі представників своїх потреб, не повинні однак й не будуть мати такого числа, яке би давало їм можливість мати рішучий голос в чисто російських справах. Що до окраїн держави, де населенє ще не дійшло до відповідного державно-горожанського

¹⁾ Див. Соловьевъ — История России, т. 26.

розвитку, то там вибори до Державної думи поки що мусять бути здержані.»¹⁾

Се, мовляв, національний *Zukunftsprogramm* царизму. Першими його проявами були: фактичний погром фінляндської конституції та автономії, заведення націоналістичного земства в західних губерніях, відокремлення Холмщини, відтак протиінородський похід на всій лінії, а саме проти культурно-національної діяльності поневолених народів.²⁾

В сій праці наведено буде чимало зразків винародовлюючої політики царизму, які уплястичнять зроблену тепер загальну її характеристику та виявлять невичерпальність царського націоналістичного арсеналу.³⁾

До загальної характеристики офіційної політики треба додати ще кілька слів про її відносини до панславізму. Звичайно думають в Європі, що панславізм творить одну з підвалин царської міжнародної політики, що царська Росія справді прямує до з'єднання всієї Славянщини під своїм скипетром. Такий погляд лише подекуди відповідає дійсності. Реакційний царизм навіть до цієї думки ставився дуже часто вельми ворожо. «Офіційна Росія, — завважає з цього приводу проф. Масарик, — була занадто консервативна й православна, щоби думати про панславізм.»⁴⁾ На думку царя Миколи I. з'єднання всіх Славян довело би «до загибелі Росії».

Царизм подекуди признав та відтак послуговувався у своїй зовнішній політиці панросійським виданням панславізму (в формуловці Погодіна та Шевирева), суть котрого дуже вимовно

¹⁾ Цитовано за Гечом, I. с., 161.

²⁾ Цікаво звернути увагу на те, що післяреволюційний правительственный терор сильніший відбився на іногородських окраїнах, ніж у державному центрі. Видко се з географічного зіставлення статистичних засудів на смерть та покарання смертю в Росії, зробленого російським дослідником Д. Жбанковим „Смертныя приговоры и казни в 1905—1910 годах“ (Современный Миръ, 1911, ч. 4). Максимум засудів на смерть та страчень людей припало на Остзейську країну та царство польське. Найбільше засуджено на смерть (851) та страчено людей (300) було в Варшаві. (Порів. мою чеську працю про се „O trestu smrti a popravnach v soudobém Rusku“ — Praha, 1911.)

³⁾ Коли ся політика була безоглядною та брутальною супроти європейських іногородців, то зрозуміло, що вона була цілком безпардонною та безконтрольною супроти азійських іногородців, яких царські чиновники уважали звичайно за людську породу низшого сорту. Добре се видно з отсих двох характеристичних прикладів. При кінці минулого століття якийсь царський сатрап закупив у середноазійського тубольного народу Сартів монополію на вітер. Відтак сей панок довгий час обдирав убогих Сартів, беручи від них податок з вітраків, з диму, який виходив з хати через комин, з сушення білизни то що. Се, так сказати, гротескний причинок до політичної гумористики царського бюрократизму. Сумніший в другий епізод, який вже належить до категорії політичної трагії російського життя. В 1906 р. частина сибірського племені Чукців, супроти котрих царизм вів безпощадну вигублюючу боротьбу, порішила на зборах роду скінчити своє існування загальноплеменним самогубством, що в частині і зроблено. (Див. М. Славинський, I. с., 290.)

⁴⁾ L. с., I., 269.

пояснив Катков сими словами: »Росія потрібує єдності держави й сильного російського народу. Сотворім такий нарід на основі спільної для всіх мешканців мови, спільної віри й спільної славянської громади. Все, що буде стояти на перешкоді, ми знищимо«.

В заграничній політиці царизм послугувався панславізмом головню що до Балкану. Він визволив Болгарів та Сербів з турецького ярма, щоб згодом здобути Дарданелі та Константинополь, а відтак »визволених« братів Славян зробити своїми васалами. Він тримав панславізм у резерві супроти Австро-Угорщини з огляду головню на Галичину (крім сього на українську частину Буковини та Угорщини), яку вже Микола I. уважав чисто російською країною.

Царизм з великою відразою стежив за національною та політичною еманципацією славянських народів Австрії. В сьому огляді багато цікавого матеріалу находимо в мемуарах відомого російського дипломата на Балканах гр. Ігнатєва. »Я все гадав — пише він — що історичне завданє Росії спочиває в тому, щоби вона згуртувала та резервувала для себе Славян, нікому не лишаючи ані кроку славянської землі. Як що коли-небудь вдасть ся Австро-Угорщині здобути під свій політичний, економічний та мілітарний вплив Сербів, та Болгар, зміцнити Поляків, які триматимуть ся своїх природних союзників Мадяр, та зблизити їх з Чехами — тоді Відень стане на чолі ворожої нам Славяно-католицької федерації, роля Росії буде скінчена, а на нашій західній границі повстане для нас небезпека. Польща буде відновлена та принята до австро-славянської федерації, а рівночасно вирине справа автономії Литви, прибалтійських провінцій, а може й України. Для оборони будучности Росії я уважав неминучим, щоби прапор славянський був виключним царським атрибутом, та щоб ми ніколи не допустили до зміцнення впливів на Балкані якої-небудь держави, особливо-ж Австро-Угорщини«.

Мимохіть завважимо, як актуальними стали саме підчас війни деякі з висше наведених припущень Ігнатєва. Треба зазначити, що сам він уважав висловлені погляди за »підвалину здорової російської політики«.

Для характеристики сеї зовнішньої, так сказати, національної програми Ігнатєва (а отже й тогочасної офіційної Росії) варто навести ще деякі його детальніші пояснення основних думок: »Уся моя діяльність в Туреччині та серед Славян поміж 1861—1867 рр. — згадує він в своїх мемуарах — була перенята сею думкою, а метою її було, щоб Росія стала єдиним паном балканського півострова та Чорного моря, щоби був зупинений зріст Австро-Угорщини, щоби східні народи, особливо-ж славянські, мали очі звернені виключно на Росію, щоб їх будучність залежала від нас, а не від європейських держав«.

Ігнатєв думав, що лише Польща »з фанатичним католицизмом та захопленем до всього, що є західне, та з латинською ненавистю до православ'я«, стане головно на перешкоді до здійснення сього макіявелястичного псевдославянського проєкту.

Цікаво, що Ігнатєв заздалегідь передвиджував неминучість збройного конфлікту поміж Росією та Австро-Угорщиною, який мав бути на його думку »боротьбою на жите та смерть о перевагу на близшому Сході, о суцільність та неподільність Росії, о можливість утримання та розвитку нашого (себто російського) становища, здобутого столітною працею та призначеного нам Богом, як представникам православ'я та найчисленнішому славянському народу«. Туреччина та Австро-Угорщина або мусять стати знаряддєм сей царської політики, або... — те, що Ігнатєв передвидів та віщував, стало ся в теперішній всесвітній війні фактом. Правда, цілком протилежним тому, про що мріяв та чого бажав сей дипломатичний Лепорельо царизму.

Ми відхилили ся троха від основної думки нашої праці — заскочили на хвилю до сфери славянської заграничної політики Росії. Одначе, як сам читач легко може переконати ся з наведеного, в сьому випадку зовнішня політика Росії безпосередно є звязана з тою, яка страшним тягаром лежить на поневолених народах царської імперії. Вона є відвотною стороною того самого медалю, ілюструючи добре територіальну ненаситність царизму, його безмежний імперіалізм та експанзію, які зробили з Росії »тюрму народів«. Не без рації хтось завважив, що Росія стала жертвою своїх географічних розмірів...

* *

*

Треба нам тепер оглянути становище російського громадянства до національної справи. В розвитку російської громадянської думки національній справі присвячено менше уваги, ніж сього можна було би сподівати ся в державі, що нагадує живий етнографічний музей. Як се звичайно буває у державних пануючих народів, які самі не дізнали національного гнету та переслідування, російське громадянство (маємо на думці головну інтелігенцію) визначало ся тим космополітизмом, який про себе бундючно заявляє: »Wir haben den Standpunkt der Nationalität überwunden«, або дивить ся на національну справу очима Робеспєра, котрий сказав, що її винайшли лайдаки, щоб обдурювати »ослів«.

Правда, в російській інтелігенції існувала виразна національна течія, представлена т. зв. славянофілами (Кирєєвський, Хомяков, Самарин, Аксаков, Данилевський, а подекуди й Достоевський), але в неї національна справа була розглянена ду-

же туманно та головню метафізично (а до того на расовому ґрунті). Взагалі національна філософія славянофільства дуже одностороння, а в додатку в ньому не було конкретної національної програми для урегулювання національної справи в Росії.¹⁾

Російський політичний панславїзм, який національно означав власне панрусїзм (зформулований Погодіном, Шевиревим та найбільшим апольогетом, яким був відомий публіцист Катков) був ізольованою громадянською течією, до якої справжня російська інтелігенція ставила ся критично та ворожо. Більшого громадянського значіння Катковський націоналізм зоологічного характеру набув лише в часах післяреволюційних, коли під його прапор стали т. зв. «істинно руські люди» та споріднені з ними духово російські праві націоналісти.

Повернемо ся одначе до загальної характеристики становища російського громадянства до національної справи. Було вже сказано, що здебільшого воно було нехтуюче. Відтак найчастійше тільки теоретичне. Національна справа рішала ся принципіально *in abstracto* та рідко коли в усій її скомплікованості на російському ґрунті — *in concreto*. В сих останніх випадках очевидні були державно-централістичні симпатії. Нераз теоретичний федералїзм в практичних проєктах зводив ся до замаскованого централїзму.

Взагалі-ж конкретно признавали ся та ставили ся тільки дві національні справи — фінляндська та польська, які обі полагоджували ся в дусі політичної автономії. Поза ними Росію розглядувано здебільшого як суцільну національну державу. Ся характеристика загалом відносить ся до різних проявів російської громадянської думки: як ліберально-поступової, так і радикально-революційної та соціалістичної.

Ми зараз зілюструємо сю характеристику фактичними даними з історії різних політичних течій в російському громадянстві.

¹⁾ Славянофільські теорії вельми докладно та річемо виложено в цитованій праці Масарика (I., розд. X). Там же відтак наведена влучна критика національної філософії славянофільства. (Відділ 59, ст. 247.)

Новочасний неославїзм, (який зрештою дуже швидко збанкрутував) є неросійського походження; в своїй основі він був більше культурною течією, ніж політичною. З ідеологічного боку він був аморфною теорією та не все льогічною та консеквентною (приймаючи принцип національного самоозначення та самостійности славянських народів, він нехтував національний рух Українського народу). Демократизм його був чисто зверхній та здебільшого лише фразеологічний. Перенесений на російський ґрунт, він там дуже швидко почав націоналізуватись та реакціонувати, поки зовсім не занепає.

Цікаво те, що з початку ним дуже зацікавили ся також російські ліберали, переконані „западники“ та традиційні вороги славянофільства. Факт сей є в звязку з новочасним захопленням російського лібералїзму націоналістично-імперіалістичними прямуваннями, про що докладнійше говоритиметь ся дальше.

Природно ми обмежимо ся лише на найбільше типові зразки, стараючи ся вибрати їх з різних (що до часу) станів розвитку російської думки в XIX. ст.¹⁾

Почнемо природно від декабристів, котрі розпочали новочасну протицаристичну кампанію. Що до національної справи вони здебільшого були державниками та централістами. Виїмок робили лише для польської справи. Один з головних провідників декабристів, Пестель,²⁾ автор відомого конституційного проекту «Русская Правда», будучи взагалі ширим демократом, навіть з виразним соціалістичним забарвленням (Герцен влучно назвав його соціалістом перед соціалізмом), в національній справі був фанатичним централістом, русифікатором та навіть імперіялістом.

В своєму конституційному проєкті він поза Польщею — якій признає право політичної самостійности під умовиною «тісного союзу на мирний і воєнний час» з Росією, та щоби в неї був заведений такий самий лад, як в Росії — решту російської держави уважає «єдиною та неподільною», границі якої мають бути заокруглені прилученем до неї на вічні часи Молдавії, відтак означених проєктом частин кавказьких, монгольських та кіргізьких країн. В сій державі «всі племена повинні бути зілляні в один нарід», а правительство безнастанно повинно мати на увазі одну обовязкову мету, щоби витворити з усіх племен один нарід і всі різні відтінки зілляти в одну спільну масу, так щоби мешканці цілого простору російської держави всі були Росіяни.³⁾

Пестель мріяв не лише про політичну русифікацію та уніфікацію царської держави, він прямував до повного культурного зросійщення ріжнорічного населення Росії, він стояв навіть за скасування власних назв поодиноких народів царської імперії.⁴⁾

Правда, серед декабристів була також федералістична течія, представлена головню Микитою Муравйовим, конституційний проєкт котрого уявляв майбутню Росію у формі федеративної республіки з 13 автономічних держав на зразок Американських Сполучених Держав. Але федералізм М. Муравйова має чисто територіяльний характер; в ньому не бачимо зрозуміння національної проблеми, як такої.

Після бруталного здавлення повстання декабристів, в часах страшної миколаївської реакції в Росії, зрозуміло, не могло бути ширшого зорганізованого революційного руху. Існували одначе численні радикально-революційні гуртки та течії, в яких соціально-політичні проблеми рішали ся філософічним спосо-

1) Богато фактичного матеріалу що до сього зібрано в праці М. Драгоманова—«Историческая Польша и великорусская демократія» та М. Лозинського: Польський і руський революційний рух й Україна—Львів 1908

2) Masaryk, I. c., I., 87.

3) Русская Правда. Петербург, 1906, розд. II. § 16.

4) Masaryk, I. c., I., 87.

бом, та в яких російська громадянська думка формувала ся та означувала ся з теоретичного боку.

В сих часах Росія видала чимало визначних політичних корифеїв думки, серед яких безперечно найвизначнішими та найвпливовішими були М. Бакунін (1814—1876) та А. И. Герцен (1812—1870).

Перший належить до найвизначніших революційних діячів минулого століття та є одним з головних організаторів європейського міжнародного анархістичного руху. Під його могутнім впливом повстали початки революційного руху в Росії. Другий був справжнім скульптором російської політичної думки, найліпшим будівничим нової Росії; пророком російської молоді та пострахом царизму.

Для нас цікаві оба ці визначні російські громадянські діячі тим, що вони в своїй діяльності не лише виявили зацікавлене до національної справи взагалі, але й велике зрозуміння скомплікованих національних відносин в царській імперії зокрема, що їх проекти полагодження національної справи в Росії позбавлені того державно-централістичного забарвлення, яке є так характеристичним для переважної більшості російських ліберальних та революційних елементів.

Правда, вони оба насамперед польонофіли, відтак славянофіли, але не в звичайному панросійському дусі, тільки в справді поступово-демократичному. Се одначе не перешкоджало їм цілком об'єктивно ставити ся до всіх національних справ в царській державі.

Варто одже познакомити ся з основними їх думками в сій справі. В «Основах нової славянської політики» (1848) Бакунін висловлює ся про «незалежність всіх народів, що творять славянське плем'я». Варто звернути увагу на те, що він признає право України на повну самостійність. З сього приводу він висловлює (у 1862 р.) припущення (не треба забувати, що тоді український національний рух був лише в початках), що Україна «буде не Польщею й не Росією, а сама собою. Я думаю, що вся Україна буде самостійним членом загально-славянського союзу»...

Взагалі що до національної справи Бакунін визнавав сю основну засаду: «Жадаю одного тільки: щоби всякому народови, всякому малому й великому племені лишено повну спромогу поступати по своїй волі».¹⁾

Бакунін бажав, щоби Росія була перебудована на федералістичний лад; щоби в ній не було чиновництва і щоби бюрократична централізація була заступлена свободною областною федерацією. «Хочемо, щоби Польщі, Литві, Україні, Фінам і Лотишам прибалтійським, а також кавказькому краєви вернена була повна свобода й право рішати про себе та устроїти ся по своїй волі, без усякого безпосереднього або посередньо-

¹⁾ Цитую після М. Лозинського: І. с., 110.

го вмішування з нашого боку. Хочемо братної і, коли буде можна, федеративної спілки з Польщею, Литвою, Україною, прибалтійськими мешканцями і з народами закавказького краю.»¹⁾

Так само ясно, без яких-небудь державно-централістичних пересудів і тенденцій дивився на національну справу й Герцен. »Признаємо право на самостійність — писав він — не лише кожному народови, який відокремився від інших та має природні границі, але й кожному географічному положенню. Колиби завтра Сибір відокремився від Росії, ми перші привіталиби його нове житє. Державна бо суцільність зовсім не криється з народним добробутом.« Іншим разом він висловився: »Признаємо поодиноким провінціям абсолютне право на вільне зполученє, на повне зіллянє чи цілковитий розрив.«²⁾ Сю думку він пояснює відтак конкретним приміром: »Хай Литва, Білорусь, Україна будуть з ким хочуть, або з ніким, аби тільки можна було пізнати їх непідроблену та справжню волю.« »Чому не могли би ми — запитує Герцен на іншому місці — жити з Україною, Фінляндією та Польщею як вільний з вільним, рівний з рівним? Чому мусимо все заковувати в рабське підданство?»

Герцен влучно та безоглядно критикував винародовлюючий централізм держав з національного боку конгломератів, котрі він дотепно називав »державами-кітами«. »Суцільність агломератів, підтримуване його наростів, обстоюване кусників насильно проковтнутих, яких шлунок не може перетравити — все се є чуже та вороже вдачі народів.«

Сі погляди Герцена на національну справу органічно зв'язані з його певним переконанєм в тому, що від 1848 р. національна думка стала одним з головних чинників в політичній реконструкції новочасної Європи. Він за найхарактеристичніші ознаки сеї нової епохи уважав признание двох навзаєм доповнюючих себе думок, а саме, що народи є автономними індивідуальностями, та що племена спільного походження змагають до політичного з'єдинення.³⁾

З 60 років російський опозиційний та революційний рух починає інтензивнійше розвивати ся. В його програмових заявах здебільшого говорить ся також і про національну справу. Але найчастійше дуже абстрактним робом, без доброго розуміння фактичних національних відносин на російському ґрунті та вельми часто з напівсвідомими або навіть і зовсім свідомими державно-централістичними тенденціями, а іноді очевидними

¹⁾ Народное Дѣло. Романов, Пугачев или Пестель? Лондон 1862 р. (М. Лозинський idem).

²⁾ Колоколь (женев. видане) з 1877 р. ст. 414.

³⁾ Про відношенє Герцена до польської справи буде мовна дальше в розділі про польське питанє. Докладнійшу характеристику його національної теорії див. в моїй чеській студії: Herzen a národnostní problém — в журналі „Slovanský Přehled“ (Прага 1912).

несимпатіями до національно-відродних змагань поневолених народів. Цікаво звернути увагу на те, що централістичні погляди набувають поволи переваги як в ліберальних течіях, так і в революційно-соціалістичних; особливо-ж при кінці минулого століття. Можна сказати, що революційний рух, еманципуючи ся від бакунізму, ставав централістичним. При федералізмі лишилася тільки народницька течія, яка в числі своїх попередників має Герцена. Так само й російський лібералізм, еманципуючи ся від ідеології Герцена, а відтак відомого українсько-російського публіциста М. Драгоманова, переконаного федераліста та оборонця національного автономізму поневолених народів, який свого часу мав великий вплив на молодий російський політичний лібералізм, набував виразного державно-централістичного характеру.

Кілька примірів з програмових заяв російських опозиційних та революційних течій пояснять сказане. Демократична організація «Великорусь» (1861) принципіально висловила ся про національний федералізм та автономізм. «Ми можемо — говорить ся в її органі — вповні признати права національностей. Ми повинні обов'язково се зробити, щоб внести й укріпити у себе свободу».¹⁾ Конкретно та позитивно ставив «Великорусь» тільки польське питанє. Взагалі ся організація була короткотривалою ефемеридою та не мала реального політичного значіння.

Перший соціалістичний виступ на російському ґрунті — маємо на думці заяву Михайлова «Къ молодому поколѣнію» (1861 р.) — що до національної справи є загалом дуже абстрактний. В ньому висловлено категоричне домаганє перебудови Росії в «республікансько-федеративний союз областей» та признано засаду як найширшої децентралізації, але цілком бракує конкретного пляну федералістичної реконструкції Росії. Позитивно, а саме в дусі незалежності, полагоджуєть ся лише справа Польщі та Литви, але й тут не знати, чи справи сі трактуєть ся як національно-політичні чи в історично-політичному сенсі.

Виразнійше все се представляєть ся у відомому російському тайному товаристві «Земля й Воля» (1862—63), яке в російському революційному рухові відіграло значну ролю. Воно визначало ся російсько-державним напрямом: з національних справ у Росії признавано лише польську.

Абстрактно висловлені засади «Молодої Росії» ясно та виразно були сформуловані в анархістично-бакунівському гуртку, який на кінці 60 років XIX. ст. видавав у Женеві власний орган «Народное Дѣло» (1868—70).

Ми вже познайомили ся вище зі становищем Бакуніна до національної справи, тому непотрібно докладнійше викладати національну програму «Народного Дѣла», яка в сути цілком го-

¹⁾ М. Лозинський, І. с., ст. 37—38.

дить ся з ним. Наводимо одже-основний принцип його що до національної проблеми. «Ми хочемо повної свободи для всіх народів, поневолених тепер імперією, з правом як найповнішого рішення про себе, на основі своїх власних інстинктів, потреб і волі, щоби, федеруючи ся з низу в гору, ті з них, котрі захотять бути членами російського народу, могли утворити спільно дійсно свободну й щасливу суспільність в дружному та федеративному звязку з такими-ж суспільностями в Європі та в цілім світі.»¹⁾

Одна з перших російських ліберальних організацій «Земскій Союзъ» (1880—83) визнавала федералізм та національний автономізм. Стало ся се головню заслугою М. Драгоманова, який власне випрацював та сформулював національну програму сеї організації та дуже близько стояв до її органу «Вольное Слово». «Земскій Союзъ» уявляв собі реконструкцію Росії в областно-національну федерацію «відповідно до спільности географічних, економічних та етнографічних умов». Національна програма Драгоманова має тим більшу позитивну вартість, що є збудована на синтезі територіяльного та персонально-національного принципу, завдяки чому в ній усунені дефекти кожної з сих систем зокрема, а рівночасно розмежуване національного боку переведено без шкоди для жадного з сих двох принципів.²⁾

Федералістичний характер мала й инша революційно-ліберальна партія «Народного Права» (1890—1895), яка повсталала з метою поборювання спільними опозиційними силами царського деспотизму, та яка спеціальну увагу присвячувала національній проблемі, уважаючи її за одну з найважніших справ російського життя. В її програмі читаємо: «Беручи під увагу, що Росія не є однородна цілість, тільки дуже зложений політичний організм, признанє права політичного самоозначеня за всіма національностями, що входять в її склад, являєть ся коначною умовиною політичної свободи». Конкретно партія «Народного Права» уявляла майбутню Росію у федеративній формі, себто «спілки свободних окраїн зі свободним центром». Зрозуміло, що ся федерація не могла бути примусовою, тому партія «Народного Права» припускала можливість абсолютного відокремлення деяких окраїн.

Ми вже казали, що в російському ліберальному та революційно-соціалістичному рухови поволи державний централізм витискає національний федералізм. Зараз побачимо, як сей процес відбував ся в дійсности. Почнемо з соціалістичної течії, згуртованої біля заграничного журналу «Впередъ» (1873—76), котрий видавав відомий російський соціалістичний діяч та теоретик П. Лавров, та який мав значний вплив на розвиток російської соціалістичної думки. Загалом можна сказати, що

¹⁾ М. Лозинський, I. с., 105—106.

²⁾ Докладно про се у М. Лозинського I. с., 39—42.

»Впередъ« дивився на національну справу як на *malum necessarium*. Правда, він признав »свобідну федерацію типом всякого пожитя«, а національності конкретними організаціями й підвалинами кожного суспільного процесу, але рівночасно на думку цього журналу »національне питання повинно зовсім зникнути перед важкими завданнями соціальної боротьби«, а суспільна боротьба мусить вестися задля загально-людських ідеалів та мати міжнародний характер, без огляду на границі, мови та традиції. Само собою розуміється, що праця в цьому напрямі мусить бути звернена »проти тої національної роздільності, противенства, ворожнечі, які ще занадто часто відзиваються в привичках навіть думаючих людей.«¹⁾ Не трудно бачити, що »Впередъ« розуміє соціалістичний інтернаціоналізм цілком космополітично та як антитезу національної своєрідності. Погляд, який в засаді є зовсім неслухняний. Конкретно що до національної справи в Росії »Впередъ« придержувався власне російського державного становища, роблячи виняток лише для польського питання, котре в додатку трактував в історично-державному дусі, себто цілком нехтуючи національні справи України, Білоруси та Литви, які фактично творять міст поміж Росією та Польщею.

Сам Лавров закидував російській анархістичній часописи »Община« (1878) незмірний національний федералізм, кажучи, що вона »уважає особливо конечним, щоб гурти, які працюють в межах російської держави, уладилися як спілка окремих національних груп, замість того, щоби, як перед тим, усі соціалісти творили масу, без огляду на національні різниці Великорусів, Українців і Поляків«...²⁾

Спеціально-ж закидував їй признання південно-руського націоналізму, себто власне національних змагань українських соціалістів. Се »космополітичне« становище »Вперед-а« що до національної справи є вельми симптоматичне для пізніших соціалістичних течій в Росії. Згодом воно набуде ще виразнішого державно-централістичного характеру.

Цілком недвозначно висловлюється в антинаціональному державно-централістичному дусі орган російського яacobінізму — »Набатъ« (1875—1881). »Набатъ« признавав добродійні впливи державного централізму та буржуазного поступу, які мають одну й ту саму спільну тенденцію: всі вони в більшій або меншій мірі стремлять стерти національні окремішності, що колись так різко розділяли людей, стремлять змішати їх в одну спільну одноманітну й одноформну масу, підвести їх під оден спільний знаменник, вилити їх в оден загально-національний людський тип.³⁾

Найцікавіше, що ці загально-національні та загально-людські типи криються саме з державними типами, що на

¹⁾ М. Лозинський, I. с., 121.

²⁾ Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1879, I. 275.

³⁾ М. Лозинський 131.

поталу винародовлення «Набатъ» засуджує недержавні та поневолені народи (в Росії напр. Якутів, Чувашів, Українців, Фінів, Лотишів і т. д.), а державно-пануючим народам Великоросам, Німцям, Французам полишає творчу ролю скульпторів загально-національних типів. Цікаво відтак те, що «Набатъ» робить виняток лише для Поляків, яких так само зачисляє до державно-творчих народів, а не до національної глини, з якої має виліплювати ся загально-людський тип...

Се становище «Набата» є власне найхарактеристичнішим, як для російського революціонізму й соціалізму, так і новочасного лібералізму, з тою лише різницею, що коли в «Набаті» воно маніфестувало ся цілком отверто, в останніх воно звичайно замасковане ідеологічними окрасами, а дальше коли в «Набаті» воно подекуди було виразом переборщеного мертвого доктринаризму, в пізніших проявах російської політичної думки воно впливало з не все добре маскованого державного націоналізму та централізму. На кінці 70 років стара російська революційна організація «Земля й Воля» (1877—1879) розпала ся. Повстали дві нові групи — від яких генетично виходять новочасні російські соціалістично-революційні течії, а згодом партії — «Черный Передѣлъ» (1879—1881) та «Народная Воля» (1879—1887).

Перший програмово майже не відрізняється від «Земли и Воли». Признає в теорії право на автономію поневолених царизмом країн та народів, але фактично тримається державного становища, доказом чого може бути протест редакції «Чернаго Передѣла» проти резолюції Драгоманова про федералізм та централізм в соціалістичній пропаганді в Східній Європі, в якій зрозуміло боронив ся принцип повної децентралізації та справжнього федералізму.¹⁾

Словом «Черный Передѣлъ» хитав ся поміж абстрактним федералізмом та фактичним півсвідомим централізмом.

В «Народной Воли» представлені були обі течії: федералістична та централістична. Сеї останньої тримав ся «Исполнительный Комитетъ». Першу заступали деякі визначні члени сеї організації — іногородці та особливо робітничий гурток, який в своєму органі «Рабочая Газета» ясно та виразно висловив ся про застосоване принципу федералізму та національного автономізму. Він навіть припускав, що «народи насильно прилучені до російської держави, вільні відокремити ся або лишити ся в загально-російським союзі».

Перша російська соц. дем. робітнича організація — «Сѣверный Союзъ Русскихъ Рабочихъ» (1878—1879) висловила ся за федералістичну перебудову Росії. На жаль її партійні нащадки цілком відвернули ся від принципу федералізму, вступивши на шлях державного централізму та придержуючись того погляду, що «не діло пролетаріату проповідувати федералізм і націо-

¹⁾ Idem, 138.

нальну автономію»,¹⁾ або що «федерація шкідлива, бо противорічить принципам Соціальної-Демократії в їх застосованню до фактичної російської дійсності».²⁾

Російські соц. дем. організації, еманципуючись від анархістичного закрашення первісного революційного руху, відкидаючи головні основи анархістичної ідеології, відкинули zarazом децентралістичний федералізм та принцип національного автономізму. Взагалі в їх політичній ідеології та програмових заявах національна справа була відсунена на другий план. Се вже видно з програмових декларацій першої чисто соц. дем. російської організації «Освобождение Труда» (1883), яка національну проблему звела до сеї дуже ляконічної формули: «Повна рівноправність всіх громадян незалежно від релігії та племінного походження.» Російська Соц. дем. партія зорганізувала ся у 1897 р. В її першому програмовому маніфесті нема навіть згадки про національну справу. Лише в партійній програмі знаходимо формулу становища партії до національної справи, яка має такий зміст: «Признанє права на самозначенє за всіма націями, що входять в склад держави.»

На другому партійному соц. дем. зїзді (1903) зроблені були дальші уступки постулятови областної та культурно-національної автономії: а саме III. точкою доповненої програми признаєть ся «широка місцева самоуправа; територіяльна самоуправа для тих місцевостей, котрі визначають ся окремими побутовими умовами й складом людности». VIII-ю точкою сеї програми означений зміст культурно-національної автономії: «Право людности побирати освіту в рідній мові, забезпеченє закладати на кошт держави й органів самоуправи потрібні до того школи, право кожного громадянина говорити рідною мовою на зборах; заведенє рідної мови на рівні з державною в усіх місцевих, суспільних та державних інституціях». Взагалі соц. дем. проєкт будучого державного устрою Росії в основі лишив ся централістичним. Сама партія уважала себе стало загально-державною, хоча в дійсности репрезентує вона тільки московський нарід. Її висше наведені програмові заяви в справі національного автономізму мають чисто теоретичний характер та лишають ся без впливу навіть на внутрішню організацію партії, яка в дійсности є цілком централістичною, признає автономію окремих національних соц. дем. партій тільки *via facti* та як виїмок, в принципі відкидаючи проби (напр. проєкт жидівського «Бунду») перетворити організацію партії в федералістичному дусі, себто зробити ся федерацією національних організацій, як се бачимо напр. в австрійській Соціальній-Демократії.

¹⁾ В. Поссе — «Теорія и практика пролетарскаго соціализма». Женева, 1905, ст. 558.

²⁾ Второй очередной съѣздъ Россійской Соц. Дем. Раб. Партіи. Женева, ст. 90.

Не трудно бачити, що російська соц. дем. фактично не рішає національної справи, але' лише збуває її абстрактними загальниками. Властиво вона' навіть не має охоти річево та конкретно поставити ся до сеї дражливої квестії. Ми вже бачили, як вона дивить ся на федералізм. Тут маємо ілюстрацію її правдивого та щирого становища що до національної справи. »В Росії — писав свого часу орган сеї партії — соціал-демократи можуть ще спокійно почекати з детальною своєю декларацією в національній справі та заспокоїти ся тимчасом принципіальною своєю заявою в партійному маніфесті про признание кождому народови права на самоозначенє. Ся заява з повною ясністю та означенєм висловлює загальні відносини до всіх народів Росії; поки що се вповні вистарчить.«¹⁾

Державно-централістичний характер російської соц. дем. добре пояснює отсей уступ з програмової статі про національну справу партійного органу »Искра« (№ 33): »безумовне признание боротьби за свободу самоозначеня ще зовсім не вкладає на нас обовязок підтримувати всяке домаганє, яке випливає з права самоозначеня. Як партія пролетаріату, соціальна демократія кладе собі за головну, позитивну задачу боротьбу за право самоозначеня не для народів та народностей, але лише для пролетаріату в кожній народности. Навпаки, ми мусимо все й безумовно прямувати до як найтіснішого з'єдинення пролетаріату всіх народностей й лише в особливих випадках можемо класти й чинно підтримувати домаганя, які прямують до утвореня нової клясової держави або до зміни повної політичної державної суцільности на вільнішу федераційну спілку або щось подібного.«

Загалом російська соц. демократія не признає принципу національної автономії; як такої, себто в персональному значінню, узнаючи лише засаду територіяльної автономії. Се видно з мотивації відкинення проєкту української соц. демократії, яка хотіла вступити до загально-російської партії з правом національно-автономного члена. На се Центральний Комітет російської Соц.-Дем. офіційально відповів, що виїмок зроблений для жидівського соц.-дем. Бунду, якому признана була національна автономія, »ніяк не може бути поширений на всі інші національні соц.-дем. партії. Договори з польською Соц.-Дем. та латишською партією опирають ся виключно на принципі територіяльної, а не національної автономії. Такий самий принцип повинен бути поставлений і в основу зілляня з українською Соц.-Дем. робітничою партією...«²⁾

Російська Соц.-Дем. фактично ніколи не творила органічної суцільности. В ній все існували течії та фракції, які

¹⁾ Цитую після В. Медема — »Соціаль-демократія и національный вопрос«, Петерб. 1906, ст. 25. В сій праці зроблена влучна критика повної недостаточности національної програми російської С. Д. Порів. ст. 25 -27, 44 й далі.

²⁾ М. Лозинський, І. с., ст. 157—158.

значно відрізнявалися як що до тактики, так і що до теорії. Однак державний централізм та нехтування національної справи є спільною рисою російського соціал-демократизму взагалі. Тому тут зроблена була характеристика відносин до національної справи російської Соц.-Дем. взагалі, а не поодиноких в ній напрямів та гуртів.

З цього правила в новіших часах був, здається, лише один виняток: проєкт партійної програми соц.-дем. гуртка «Жизнь» (1901—1902), який в національній справі заняв виразну федералістичну позицію. Перебудову Росії сей гурток уявлював собі в постаті «народної спілково-територіальної республіки». «Розмежування Росії (має бути переведене) відповідно до національних та історичних окремішностей земель, що входять в склад сучасної російської держави або злучені з нею. Полишене повної автономії кожній із територій в її внутрішніх справах. Право території на випадок домагання більшості її людности, висловленого загальним, безпосереднім, рівним і тайним голосуванням, на повне державне відокремлення...»¹⁾

Ми вже казали, що головні сучасні російські революційно-соціалістичні течії генетично зв'язані з тими двома революційними організаціями, які повстали наслідком розпаду «Землі й Воли». Як ми бачили, соціально-демократичний напрям, а відтак рух та партія історично виводяться від «Чорного Перед'їла». З «Народною Волею» історично розвинулася друга російська революційна течія, яка згодом зорганізувалася у соціально-революційну партію. Сей напрям в справі національній відразу признав принцип федералізму та національної автономії, проклямуючи їх в числі найголовніших своїх політичних постулатів. В відношенню до поневолених народів Росії він заняв прихильне становище. «Серед поневолених рас та національностей — читаємо в програмовій статті «Наша програма» — ми повинні виступити в ролі щирих оборонців їх прав та їх поступового розвитку, який не перечить ідеї міжнародного соціалізму та інтересам робітничих мас серед великих історичних груп.»²⁾

Партія російських соціалістів-революціонерів зорганізувалася у 1900 р. В своєму першому маніфесті вона висловила про національну справу таким чином: «Признаючи різним народностям, що входять в склад російської держави, право на політичне самоозначення, ми вітаємо пробудження національної самосвідомості цих народностей та будемо підтримувати їх протести проти насильств, яких допускає російське правительство на релігійнім та національнім полі.»

Докладно обговорено становище сеї партії до національної справи в програмовій статті: «Национальное порабощение

¹⁾ Idem, 160.

²⁾ Вѣстникъ Русской Революціи. Женева, 1901—2. Число 1, ст. 13.

и революційний соціалізм»,¹⁾ в якій теоретично доказано, чому партія Соц.-Рев. написала на своєму прапорі: «Повне й безумовне право національностей на самоозначення»; чому вона рішучо висловила ся «за федеративний устрій, за як найширший розвиток місцевої самоуправи, за культурну автономію народностей».²⁾

На жаль партія Соціал-Революціонерів, яка в національній справі заняла взагалі дійсно демократичне становище, не сформулувала точнійше та конкретнійше позитивну частину своєї програми що до сеї справи, обмежуючись здебільшого дуже еластичними загальниками, як «широка автономія», «безумовне право», «як найширше застосоване федеративної засади» і т. п.

В кожному разі одначе ся партія рішучо висловила ся проти державного поневолення недержавних народів. «Ми не примиримі противники державно-асіміляторської політики» — зовсім виразно зазначено в цитованій вище програмовій статті партії Соц.-Рев. про національну справу.³⁾

Заслугою Партії для національної справи в Росії треба признати те, що за її помічю й участю скликано в р. 1907 з'їзд національних соціалістичних партій Росії для обговорення національної справи.⁴⁾ Також в своїй заграничній пресі вона останніми часами дала місце дискусії про національну справу.⁵⁾

Новочасний російський анархізм, який організаційно почав формувати ся в перших роках ХХ. ст., лишив ся вірним федераційно-автономним традиціям первісного колишнього російського революційно-анархістичного руху (бакунізму).

В справі національної автономії поневолених народів царської імперії та взагалі повної децентралізації Росії в федеративному дусі — він висловив ся найяснійше без найменших застережень. В головному органі російського анархізму «Хлѣбъ и Воля» (1903, № 1) знаходимо сю принципіальну заяву що до національної справи: «Децентралізація російської імперії являється неминуchoю потребою для всіх, хто серіозно та широко думає про заведення такого режиму, котрий не перешкаджав би нормальному розвитку її населення. Множество дрібних народностей, які входять в склад російської імперії, повинні дістати повну свободу зовсім відокремити ся, коли вони сього забажають, або увійти в одну спільну федерацію, з чого можна

¹⁾ Див. збірку статей „По вопросам программы и тактики“, 1903, ст. 182—193.

²⁾ Idem, 192.

³⁾ Idem, 190.

⁴⁾ Див. „Протоколы Конференции российских национально-социалистических партий 1907 г.“ Пет., 1908.

⁵⁾ Див. наприклад збірники „Соціаліст-Революціонеръ“ ч. 2 і 3. Париж, 1910—11, де уміщено три статі про національне питання і „Знамя Труда“, Париж, 1910—11, Ч. 30, 32, 36. Див. також М. Б о р и с о в — „Соціалізм і питання про національну автономію“, переклад з російського, 1915.

лише радіти, бо се послужить для загальної користи. Але накидувати федерацію кому-небудь ми вважаємо неможливим. Федерація не накидується; до неї вступають добровільно свободні народи. Свобідна федерація свободних народів — ось як ми розуміємо й ставимо питання про взаїмні відносини народностей, поневолених тепер російською імперією.»¹⁾

Нам лишається ще доповнити характеристику відносин російського лібералізму до національної справи. Ми бачили висше, що в первісній своїй стадії (80 та 90 роки) він хоч теоретично признавав принцип федералістичної децентралізації та національної автономії. Ми побачимо зараз, що новітній російський лібералізм безпосередньо дореволюційної доби, а особливо після революційної «конституційної» — розвивається під знаком зовсім виразного державного централізму, визначається щораз більшим націоналістичним імперіалізмом, має отже, цілком отвертий антифедералістичний характер та майже зовсім нехтує національно-автономні змагання поневолених народів царської імперії.

Новочасний російський лібералізм датується від початку цього століття. Першою його ластівкою був заграничний російський журнал «Освобождение» (1902 р.), який редагував відомий російський публіцист П. Струве, колишній марксист, а теперішній імперіалістичний націоналіст та ідейний батько «Великої Росії».

В політичній програмі «Освобождения» національна справа збута фразеологічним загальником: «Рівність всіх перед законом та як наслідок цього знесення всяких національних, станових та релігійних виїмків й обмежень». Відтак се загальне становище доповнюється спеціальним пояснюючим додатком: «Знесення обмежень в сфері особистого та маєткового права супроти Жидів та Поляків». Поза сим не знаходимо в програмовій статі «Освобождения» нічого, щоб відносило ся до національної справи. Словом «Освобождение» фактично знехтувало її: не виставило жадної позитивної програми що до неї, навіть не завдало собі праці теоретично та принципіально її полагодити. Взагалі-ж його політична програма що до конституційної реконструкції Росії має цілком виразний державно-централістичний характер.

Навкруги «Освобождения» згуртували ся російські ліберали, які в 1903 р. зорганізували ся в «Союзъ Освобождения». Група членів сеї спілки опрацювала проєкт конституції для Росії, який в 1905 р. видано в Парижі під назвою: «Основной государственный законъ российской имперіи». Вельми характерно та симптоматично для новочасного російського лібералізму, що в сьому проєкті національна справа була цілком покинута. Виняток зроблений був лише для Фінляндії, котрій признано конституційну автономію. Поза фінляндською спра-

¹⁾ Цитую після М. Лозинського, І. с., 179—180.

вою проєкт сей не признав жадної иншої національної справи в Росії: навіть польської, яку починаючи від Пестеля признавали всі російські ліберальні течії.

До сього проєкту редактор «Освобожденія» П. Струве написав передмову, в якій, приймаючи загалом предложений нарис російської конституції, зробив лише оден закид, а саме що до полишеня в ній польської справи. П. Струве висловив ся за радикальним її полагожденем в межах конгресівки, а саме принципіальним признанем конституції з 1815 р. Для практичного її полагожденя він запропонував рівночасне скликанє з російськими установчими зборами польського краєвого сойму. «Оба установчі збори повинні — на його думку — виробити основи російсько-польського порозуміння».

На початку 1905 р. відбув ся зїзд «Союза Освобожденія», на якому українські делегати виступили рішучо з домаганем признання засади областної та національної автономії при будучій перебудові російського державного устрою.

Більшість членів зїзду одначе відкинула се домаганє як загальний принцип, принявши відтак до своєї програми таку формулу що до національної справи: «Як найширша областна автономія повинна бути, в кождім разі забезпечена тим областям держави, які різко визначають ся своїми побутовими та історичними умовами напр. Польщі, Литви, Україні або Закавказю».¹⁾

Бачимо отже, що на передодню революції та заведеня в Росії конституційного ладу, російські ліберали з політичного боку визначали ся вже виразним державним централізмом, виявляли очевидну ворожнечу до краєвого та національного автономізму, лише з примусу та під натиском представників поневолених народів роблячи деякі національно-політичні уступки сим останним. Ми побачимо, що після революції, себто в конституційній добі російський лібералізм еволюціонував ще далі, так що тепер націоналістичний імперіалізм є одною з органічних його складових частин, а в додатку одною з найголовніших та найважніших.

Ранійше одначе, ніж схарактеризуємо «національне обличчє» російського лібералізму в сій найновішій його фазі, мусимо ще троха зупинити ся над загальним оглядом відносин до національної справи російських політичних партій, які повстали легальним шляхом після 1905 р. Бо до революції, як відомо, в Росії не було легальних політичних партій. Існували лише підземні політичні гуртки та організації (відтак партії) опозиційного та революційного характеру.

З заведенем конституції в Росії повстали різні політичні партії та фракції. В одному збірнику партійних програм з 1906 р. наведено їх біля 30.²⁾ Правда, здебільшого були се

¹⁾ Пор. М. Лозинський, І. с., 45—47.

²⁾ В. Ивановичъ—„Россійскія партіи, союзы и лиги.“ Пет., 1906.

політичні ефемериди, «одноднівки», які зникли раніше, ніж почали жити. Було би отже непотрібно розглядати тут подрібно програмові їх заяви що до національної справи. Ми обмежуємося тому лише тими, котрі мали або мають реальне значіння в російському політичному житті або потенціально поки що виявляють характеристичні тенденції розвитку національної думки в російській державі.

Сей огляд ми зробимо з правої на ліво, себто від консервативних до поступових, минаючи зрозуміло ті ліві підземні партії, становище котрих до національної справи відоме вже нам з попередних сторінок сеї праці.

Почнемо отже сумної слави «Союзомъ русскаго народа», себто т. зв. «истинно-русскихъ людей», загально відомим під дуже красномовною назвою «чорної сотні», який був та й є головним осередком російської контра-революційної реакції, а в національній справі фактично поклоняється зоологічному націоналізмови. Він рішучо висловився про державно-політичну гегемонію Москалів, про «національно-російську Думу», нехтує національну самостійність Українців та Білоросів, відтак є проти горожансько-політичного урівноправнення Жидів.

Дальше іде в сьому напрямі «Всѣросійській Національний Союзъ», заложений в 1908 р., основним догматом програми котрого є абсолютне панованє московського елемента в царській державі. Він рішучо висловився навіть проти політичного урівноправнення іногородців, вважаючи се вершком політичної непочитальности та називаючи се злочинним розтрачуванєм (в оригіналі «мотовством») історичної спадщини російської держави. В його політичній profession de foi знаходимо з сього приводу оттакі уваги: «Сама природа поставила на чолі московське племя, як найсильнїйше та наймогутнїйше. Сама історія довела нерівність малих племен з нашим. Скажіть отже, який би був розум виступати проти природи та історії, обстоювати рівність, якої нема. Чи є справедливим признати однакові права як будівничим російської держави, так її бурителям?»¹⁾

Відома партія «Октябристів», яка в усіх дотеперішніх Думах відгравала ролю опортуністичного центра — рішучо висловила ся проти якої-небудь перебудови Росії в автономно-федералістичному напрямі. Вона є певним оборонцем заховання дотеперішньої суцільности та неподільности царської імперії та утримання унітарного характеру її державного устрою; тому нехтує вона «принцип федералізму в застосованю його до російського державного ладу» — признає лише місцеву самоуправу та національно-культурну автономію для поневолених країн і народів, виїмок роблячи лише в відношеню до Фінляндії, який признає й політичну краєву автономію, але під умовою заховання дотеперішньої державної злуки з Росією.²⁾

¹⁾ М. Словинський, I. с., 296—297.

²⁾ Пор. програму сеї партії в цитованому висше збірнику партійних плятформ та заяв, ст. 30—31.

Теоретичне становище Октябристів в національній справі так само мало виразне, як і вся політична їх ідеологія взагалі. Октябризм не признає засади так-так, або ні-ні, він найрадіше послугується елястичним так-ні, ні-так. Але тактика Октябристів, особливож в двох останніх Думах, не лишає найменших сумнівів що до справжнього їх становища в національній справі, характеризуючи їх як державних централістів до мозка костей; вони без застережень апробували націоналістичну протинородську політику царського правительства в післяреволюційній добі.

Октябристи висловили ся (саме їх провідник Гучков на всеземському зїзді в 1905 р.) навіть проти краєвої автономії Польщі, вважаючи се за небезпечний прецеденс до евентуальної загальної реконструкції Росії в федералістичному дусі.¹⁾ Вони послідовно придержують ся свого основного прінципу »перешкоджувати кожній пробі, зверненій безпосередньо до децентралізації імперії та заміни суцільної держави спілковою державою або спілкою держав«.²⁾

Переходимо до партії конституційних демократів, загально відомої під скороченою назвою »кадетів«. Генетично вона виводить ся з ліберальних течій, згуртованих біля журналу »Освобождение«, а відтак в »Союзі Освобождения«. Ми бачили, що репрезентований сим журналом та організацією російський лібералізм визначав ся виразним державним централізмом та націоналізмом, що деякі уступки в напрямі признання політичної автономії окраїнам він зробив лише під безпосереднім натиском представників поневолених народів. Кадети лишили ся вірними наслідниками своїх попередників, де в чому навіть виразнійше виявляючи свої централістичні симпатії та тенденції. Коли »Союзъ Освобождения«, як ми се вже бачили, змушений був признати в засаді краєву автономію поза Фінляндією й Польщею також Україні та Закавказю, кадети позитивно обмежили ся тільки першими двома країнами, взагалі висловлюючи ся за державно-політичну суцільність Росії, але признаючи засадничо прінцип місцевої автономії (24 § програми), який має бути зреалізований після заведення в Росії справжнього конституційного ладу та відповідно до потреби. Партія кадетів грала доси в Думі ролю буржуазної опозиції. Одначе в неї можна завважити цілком виразну еволюцію в напрямі *Regierungsfähigkeit*, що особливо виявило ся підчас сеї війни, коли кадети без застережень стали на боці царського правительства, та коли свого роду міністеріялізація сеї партії стала лише справою часу. Кадети еволюціонували від революційної опозиції (в 1905 р. та в першій Думі) до опортуністичної опозиції в останніх роках, звідки вже лише оден крок до повної *Regierungsfähigkeit*. Мостом поміж ними та царським прави-

¹⁾ Hoetsch, I. c., 478.

²⁾ Збірка програм, ст. 30.

тельством був націоналістичний імперіялізм в зовнішній політиці та свого рода фетишизація державної могутності Росії. З лона кадетів вийшов пророк імперіялістичної «Великої Росії» П. Струве, котрий проклямував гасло, що «лише держава й її сила може бути провідною зорею для справжніх патріотів. Все, інше, се лише блудні вогні», а далі зовсім недвозначно висловив засаду, що «мірою при осуді всієї внутрішньої політики як правительства так і партій повинна бути відповідь на питання— чи і в який мірі ся політика сприяє зміцненню держави на зовні».¹)

В сих словах досить виразно виявило ся «національне обличчя» російського лібералізму, який вступаючи саме в буржуазно-капіталістичну фазу починає проявляти чималі імперіялістично-експанзивні інстинкти. В імперіялістичній «Великій Росії» П. Струве й його політичних adeptів російські іногородці почуватимуть ся не дуже ліпше, ніж в дотеперішній царській «тюрмі народів». Ріжниця буде лише в тому, що доси їх гноблено цілком свавільно та беззаконно, а на будуче їх будуть винародовлювати конституційними способами після означеного національного праводавства, уложеного з метою непохитного утримання суцільности та неподільности царської держави. П. Струве, який відтак виступив дуже ворожо проти «українського партикуляризму», не є виїмком в сучасному російському лібералізмі, навпаки симптоматичною появою, свого рода *signum temporis*. Становище російських лібералів (саме кадетів) в сій війні є в повній згоді з його «великоросійською» імперіялістичною ідеологією.

Власне відоме їх становище що до Константинополя та Дардаґелів, які після заяв провідника кадетів проф. Мілюкова безперечно мусять припасти Росії, цілком відповідає теоретичним увагам П. Струве, котрий Балкан признав «областю діляння» будучого «великоросійського» капіталізму. Не трудно бачити, що політичний імперіялізм російського націонал-лібералізму впливає з потенціальної поки що експанзії молодого російського великокапіталізму. В сьому власне найбільша його небезпека. Се бо значить, що він не є спорадичною, лише часовою ознакою російського новочасного лібералізму, але органічною. Не без рації подекуди деякі публіцисти передвиджують в будучій національно-ліберальній Росії більшу небезпеку для Європи, ніж в дотеперішньому царизмі.²)

¹) Порівн. цікаву характеристику російського націонал-лібералізму в статі Д. Донцова „Der russische Nationalismus und die ukrainische Frage“ (Ukr. Rundschau“, p. VII. Ч. 5, 6)

²) Див. брошури М. Михайленка — „Національне питання в Росії й війна“ і „Росія й Україна“ розд. III, 2 — „Українська справа й російське громадянство підчас „Конституційної ери“, а також К. Реннер — „Проблеми сходу“ (укр. видане, 1915). К. Ляйтнер — „Імперіялізм московського народу“ (укр. видане, 1915). і В. Фельдман — „Deutschland, Polen und die russische Gefahr“, 1915, ст. 91—92.

Як швидко еволюціонує російський лібералізм в області державного націоналізму, про це свідчать не лише націоналістичні метаморфози одного з найголовніших його провідників П. Струве, але й не менше цікаві ідейні *salta mortalia* в національній справі інших його ідеологів, напр. проф. А. Погодіна, який дуже багато присвячує останніми роками уваги національній проблемі, який протягом пару літ з українофоба став українофілом, а відтак знова українофобом, з публіцистичного пропагатора державної децентралізації, федералізму та оборонця поневолених царизмом народів перевернув ся в апологета державної суцільності та централізму, з ідейного противника пророка «Великої Росії» П. Струве, став фактично його підголоском та ідейним співробітником. Не треба забувати, що всі ці метаморфози відбули ся протягом не цілих вісьми років (від 1907 р.). В 1909 р. у відомому журналі «Вѣстникъ Европы» (№ 6) він умістив цікаву статтю «О некоторыхъ національныхъ проблемахъ въ Росіи», в якій виступив рішучим оборонцем принципу децентралізації та федералізму в державному устрою Росії, а заразом прихильником національно-автономічних прав мувань поневолених народів Росії (*nota bene* в тим числі не лише українського, але навіть білоруського).¹⁾ «Передпосилкою для порозуміння — писав він в сій статі — має служити переконанє, що національне житє кожної з частин держави не розломлює її суцільності. Конечною метою має бути саме признанє всім частинам держави таких умовин існування, котрі уможливають їм досягнути максимальний економічний та культурний добробут. А від добробуту частин залежить і добробітості.»²⁾ Про національно-відродну енергію т. зв. «неісторичних» народів від влучно висловив ся так: «Житєва сила народів дійсно рівняєть ся тій силі росту та розцвіту, котра криєть ся в зернах ростин, які пролежали тисячі років в смерку могильних урн.»³⁾

Позитивно він формулював програму будучої національної політики царської держави таким чином: «В кожному випадку тільки широка децентралізація захистить Росію від нових нещасть, які спадуть на неї наслідком національних суперечок, коли національна справа не буде полагоджена швидко та розумно.»⁴⁾

Взагалі, як бачимо, все се погляди дійсно демократичні та поступові. Шкода лишень — а для російського лібералізму се дуже характеристично та симптоматично — що сам автор незабаром цілком від них відступив та зайняв у сій справі зовсім протилежну позицію, записавши ся в число жерців державного догмату про «суцільність та неподільність Росії». Ще в 1912 р., коли в журналі «Русская Мысль» (ч. 1) П. Струве виступив в своїй відомій заяві проти «українського партику-

¹⁾ Л. с., 713, 715.

²⁾ Idem, 708.

³⁾ Idem, 715.

⁴⁾ Idem, 718.

ляризму», Погодін — в журналі «Украинская Жизнь» (№ 3) відповів йому статтю «Соединение или разложение», в якій рішучо засудив державний централізм та протиінородське становище духового батька «Великой Росії». В ній він між іншим писав: «Моє становище є цілком протилежне: для мене важно, щоби кожда людина могла вільно дихати в державі... щоби кождий нарід, від малого аж до великого, міг розвивати свою мову, своє народове бутє так далеко, як того потребує, та доки сам собі не поставить межі.» Відтак він додає ще: «Я сказав — з початку права національностей, а потім вже держава».¹⁾

Але вже через рік (1913) проф. Погодін нараз змінив своє становище в сій справі. На сторінках часописи «Биржевые Вѣдомости» він розпрацьовує як з українським, так і з білоруським рухом, перевернувши ся з оборонця федералізму в поклонника державної суцільности. Національні прояви сих рухів здають ся йому вже реакційними зі становища загальнолюдського поступу, а політично небезпечними для державного розвитку Росії. Відтак в статі «Централизмъ и национальность» він вже виразно признає висшість державної засади над національною. Поміж ним отже та П. Струве ріжниця вже лише чисто формальна, а не принципіальна. Погодіну забракло поки що відваги отверто висловити ся про державний централізм, як се зробив П. Струве. Але ранійше чи пізнійше він не мине «великоросійської» Каноси, на яку ще не так давно нападав.

Ми подрібнійше зупинили ся при характеристиці ідеологічних метаморфоз Струве та Погодіна, бо на них ad oculos можна студіювати та простежити ідейну еволюцію всього сучасного російського націонал-лібералізму та уявити собі й дальший розвиток його в сім напрямі в найближшій будучості.

Можна отже зовсім признати слушність П. Струве, коли він каже в своїй збірці статей «Patriotica»: «Тепер вже ясно, що російський лібералізм куди національніший та — коли живе обстоюване національного бутя у всій його повности ми умовимо ся називати націоналізмом — куди націоналістичніший від реакції».²⁾

Відносини до національної справи російських лівих (соціалістично-революційних) партій були вже висше розглянені. Лишаєть ся нам ще згадати про становище в сій справі т. зв. партії «трудовиков», яка повстала після революції та зорганізувала ся в Думі, де є одним з головних представників антиправительственной опозиції. Програмово вона відповідає ради-

¹⁾ Л. с., ст. 8.

²⁾ М. Струве повноту московського національного бутя ідентифікує з захованем дотеперішньої державно-політичної суцільности та неподільности Росії, з чим природно не можна згодити ся та в чому саме й проявляєть ся вже національний імперіялізм російського лібералізму.

кально-соціалістичним течіям в Західній Європі. З ідеологічного боку вона поки що не є ще цілком викристалізованим напрямом. Теоретично її становище до національної справи має подекуди етичне забарвлення. «Трудовики» морально засуджують «кожний утиск одного народу другим»; вони висловили ся про «право національностей на автономію»; відтак про законний захист національних меншостей.

Теоретично отже, як бачимо, вони не пішли дальше за звичайні прінципiальні загальники. Але практично вони причинили ся до оживлення національної справи в останній Думі. Заходом та з ініціативи їх провідника посла Дзюбинського інородські послы Думи мали утворити автономно-національний клуб, котрий мав старати ся про улегчене долі поневолених народів царської імперії не лише шляхом парламентарної праці в Думі, але й зорганізувати систематичну інформаційну діяльність в сьому напрямі для широкого громадянства взагалі. Наслідком вибуху світової війни сї пляни «Трудовиків» не були здійснені та конкретно виявили ся тільки в деяких підготовчих нарадах та працях.

Нам треба ще познакомити ся зі становищем російського «парляменту» до національної справи. Перші дві радикальні Думи наслідком недовгого свого життя не мали часу позитивно зробити щось для полекшення долі поневолених народів. Але прінципiально вони висловили ся проти національного гнету та за урівноправнене інородців й окраїн. В адресній заяві, якою перша Дума відповіла на цареву промову з приводу національної справи були висловлені сї думки: «Державна Дума уважає потрібним признати в числі необхідних своїх завдань також полагоджене справи заспокоєня давно дозрілих домагань поодиноких народів. Росія є державою, заселеною багатьома племенами та народами. Духове зєдиненє всіх сих племен є можливе лише через заспокоєнє потреби кожного з них в захованю та розвитку своєрідности поодиноких сторін свого бутя. Дума постараєть ся про широке заспокоєнє сих справедливих потреб».¹⁾

Про сей уступ не можна сказати, щоби він визначав ся великою точністю та докладністю з прінципiального боку або що до річевого свого змісту. Він лише висказує загально-засадниче становище першого російського парламенту, а саме в напрямі поліпшення безправного положеня поневолених народів Росії. Про те, як се має стати ся — в ньому не знаходимо позитивних вказівок навіть загального характеру.

Становище другої Думи загалом більше-менше аналогічне першій, хоча і в ній національна справа, як така, не прийшла на чергу. Спорадично вона, так само як і в першому парламенті, іноді виринала підчас дебат, але конкретно ставила ся

¹⁾ С. Варшавскій—„Жизнь и труды первой Государственной Думы“, Москва, 1907, ст. 29.

здебільшого / лише представниками поневолених народів, як приміром підчас обговорювання аграрної справи в першій Думі.¹⁾

Заслугою послів «іногородців» національна справа з їх боку ставить ся реальнійше, ніж в першій Думі. «Представники недержавних національностей — каже М. Славинський — котрі в першій Думі декларували лише загально-національні бажання, в другій Думі говорять точнішою та більше означеною мовою... замість загального виразу «містнія учреждения» говорять про означені національні та краєві автономні сойми, в союзі автономістів можна завважати нахил до конкретного поставлення міжнаціональної співпомочи на означених умовах. Рух національної справи в другій Думі іде в напрямі від загального до спеціального, від льогічних уваг до реального здійснення, від maximum до minimum.»²⁾ «В сьому останньому сенсі —, додає автор — особливо харектеристично те, що міжнаціональний Союз, який в першій Думі називав ся спілкою автономістів-федералістів, в другій вже зветь ся лише союзом автономістів.»

Словом, перші два російські парламенти проявили, так сказати, добру волю до полагодження національної справи в Росії. Конкретно одначе вони не причинили ся до сего. А навіть більше — ані теоретично не висловили ся виразно про те, як се має стати ся. Ми не робимо закиду, приймаючи під увагу недовге їх існуванє та виїмковість загальної ситуації, в якій вони працювали, ми констатуємо лише сей факт. Робимо се з огляду на пересаджений подекуди оптимізм Кропоткіна, який становище перших Дум що до сього схарактеризував як принципіальне признанє «повної автономії країн, що творять російську державу», як буцім-то «було головною точкою ліберальної програми.»³⁾

Кропоткін троха помилив ся. Се справді було вершком програми, та тільки не російського лібералізму (котрий був саме тоді на передодню своєї імперіялістично-націоналістичної метаморфози в душі «Великої Росії»), але представників поневолених народів царської імперії.

Третя та четверта Дума, вибрані вже на основі нового виборчого закону (з 1907 р.), який обмежив саме представництво «іногородців» — заняли виразно протиіногородську націоналістичну позицію, підтримуючи царське правительство в його націоналістичній політиці, котра саме від 1910 р. (Столипіна) — стала одною з головних складових частин офіційної російської політики взагалі. Предложеноє опозиції, щоби в адресній декларації третьої Думи була зазначена необхідність «заспокоєня справедливих домагань народностей, котрі входять в склад держави», було відкинене переважаючою більшістю.

¹⁾ М. Славинський, І. с., 300.

²⁾ Idem, 300—301.

³⁾ G. F. Steffen : „Krieg und Kultur“. (Jena, 1915,) Ст. 116.

В двох останніх Думах російський націоналізм правих, який раніше проявляв ся лише в аморфних уличних вибухах, набув означених форм та здобув ся на свого роду власну панросійську ідеологію після засади: «Росія для Москалів».

Позицію сих Дум в національній справі найліпше пояснює становище їх в фінляндській справі та що до протиінородських заходів царського правительства з останних років. Протести опозиції проти сеї «політики ворожнечі» або «ассирійської політики» (після означень Мілюкова, котрий в Думі боронив засаду; що «справжній патріотизм має бути російським, а не великоросійським») лишали ся «*vox clamantis in deserto*».

Ми не можемо тут крок за кроком слідувати за проявами націоналізму в III. та IV. Думі, бо се значило би зробити докладний перегляд всеї їх діяльності взагалі, в котрій протиінородський націоналізм творив оден з найістотніших елементів. Для характеристики одначе правого російського націоналізму наведемо принайменше хоч один типовий його зразок.

Маємо на думці дуже симптоматичну промову правого посла Келеповського, який для поліпшення земельної скрути російського хліборобства пропонував земельну експропріацію окраїн та іногородців, що на його думку є цілком легальним полагодженням аграрної справи. «Головне бо значінє сих завоювань (себто окраїн) є в тому, що вони витворили (земельний) резервовий фонд, з якого російський нарід може скористати, як тільки сього потребуватиме.»¹⁾ Відко отже, що червневий (1907 р.) замах стану Столипіна — не минув ся з метою. Завдячаючи йому російський парламент не лише чисельним складом, але й своїм духом став панросійсько-націоналістичною інституцією, в якій антинаціоналістична опозиція грає другорядну ролю...

Ми закінчуємо наші вступні уваги про Росію з національного погляду. Завданєм їх було пояснити не лише національну структуру царської імперії, але й «національне обличє» державно-пануючого народу, себто московського. Ми простежили в загальних рисах розвиток політично-громадянської думки в Росії (а саме в її відношеню до національної справи, як взагалі, так і на російському ґрунті зокрема) протягом минулого століття та побачили перевагу державно-централістичних тенденцій та симпатій над автономними і федералістичними. Перед революцією одначе націоналізм ширшого російського загалу був більше підсвідомим та спорадичним. Поступові його елементи, здебільшого визнаючи анаціональний космополітизм, не були ще заражені націоналістичною пошестю.

Тільки після революції російський націоналізм переходить із стадії аморфного стану в фазу кристалізації, і то як в правому реакційному таборі, так і в лівому ліберальному.

¹⁾ М. Славинський, I. с., ст. 302.

Розміри та основна тема сеї праці не дозволили нам докладніше обговорити різноманітні численні прояви та симптоми цього молодого російського войовничого націоналізму. Мусимо однак тут звернути увагу на дещо, що характеризує його. Лице правого реакційного націоналізму добре можна пізнати з меморіалу про національну справу в Росії, який подали (в 1912 р.) міністерській раді праві націоналістичні організації. В цьому меморіалі конкретно обговорюють ся три справи: жидівська, польська та фінляндська. Що до першої пропонується: виселення всіх жидів в «черту ос'їдлости», виключення їх з лікарських підприємств, позбавлення їх кредиту в банках, заборона «шабасу» в західних губерніях, виключення жидів з адвокатури, консерваторій, театру, відтак з армії, позбавлення їх виборчого права та установлення суворої цензури над «розпущеною» жидівською пресою. Що до Поляків *pia desidia* цього меморіалу значно скромніші: Поляки мають бути лише виключені з виленського хліборобського банку та з автономних міських урядів на Литві й Білоруси. Що до Фінляндії висловлені в ньому такі домагання: відокремлення та прилучення до Росії пограничної — «чисто-російської» частини виборгської губернії; виключення Фінів зі служби в поліції; завішене фінляндської конституції після першого терористичного замаху та заведення відтак у Фінляндії виїмкового стану.

Правий російський націоналізм добре можна пізнати з характеру та способу діяльності спеціального журналу «Окраины России» (виходить в Петербурзі від 1906 р.), якому належить ся безперечно пальма першенства за протиінородське цькування *en gros*. Добрим його помічником є Петербурське «Русское Окраинное Общество» (основане в 1908 р.).

Російський націоналізм всіх відтінків проявляєть ся далше в чималій вже власній публіцистиці та видавничій діяльності (особливож заходом згаданого журналу та Союзу). В публіцистиці сій представлені всі краски та відтінки нового російського націоналізму. В ній знаходимо виразно реакційні публікації в роді брошури Сидорова: «Инородческий вопрос и идея федерализма в России», в якій доказується, що федералізм привів би Росію до занепаду, та що *отже* *quite que* *quite* треба боронити незайманість дотеперішнього її державного ладу та бороти ся проти національного самоозначення інородців.

Перехідний реакційно-ліберальний тип націоналізму репрезентують періодичні збірники з дуже вимовною назвою «Великая Россия», розвідки та статі котрих мають виразний імперіалістично-націоналістичний характер, в додатку мілітарно-мариністичного закрашення та написані звичайно *ad maiorem gloriam* державного фетишизму.

Не бракує публікацій і чисто ліберального характеру, серед яких публіцистичні праці П. Струве (про що вже була мова вище) грають провідну роль, та для яких дуже характе-

ристичною є книга В. Строганова: «Русский націонализмъ, его сущность, исторія и задачи». (С.-П. 1912.) Автор її в «справжньому націоналізмі» та в масовому поширенню його серед Російського загалу бачить спасенє Росії. Політично він прогресивний ліберал і конституціоналіст. На його думку державний патріотизм мусить бути один, але власних націоналізмів може бути стільки, скільки є народів. Він допускає самоозначенє народів, але є ворогом їх національної автономії. Його ідеал — се мирна культурна асиміляція недержавних народів. Державна розумна національна політика мусить бути так дипломатично зааранжована, щоби в поневолених народах поволи зникли змагання до заховання національної своєрідности, спомини про колишню незалежність, щоби вони, словом, добровільно зілляли ся з пануючим народом. В праці Строганова маємо in пусе програму реальної будучої інородської політики російського націонал-лібералізму...

До сеї категорії можна подекуди зачислити й працю Евреїнова: «Национальные вопросы на инородческихъ окраинахъ Россіи» (С.-Пб. 1908), написану зі становища інтересів російського капіталізму та буржуазії, в псевдо-автономістичному, а фактично в замасковано-централістичному дусі, провідною думкою якої є «інтереси всієї держави та її корінного населення», та яка пропагує економічний догмат, що «провінції мають збогачувати батьківщину», себто що державний центр може використовувати економічно поневолені окраїни. Цікаво, що кадетська «Рѣчь» вельми прихильно зрецензувала книжку Евреїнова. Накінци зазначимо, що націонал-лібералізм має оборонців і в поступовій російській пресі, як напр. в московському «Утро Россіи», або петербурських «Биржевыхъ Вѣдомостяхъ».

Вже в післяреволюційних часах появляється на сцені російський імперіялістичний націоналізм, покликаний до життя капіталістичним зростом царської імперії, який визначається безмежною фетишизацією держави, прямує до абсолютної гегемонії державного народу, ворожий національно-автономним змаганням поневолених народів. Захопленє мрією про державну могутність «Великої Росії» — є мостом, на якому перехресшують ся шляхи консервативного й ліберального російського націоналізму, та який уможливить контакт поміж правительством та націоналістичними елементами політично зовсім протилежних таборів. Будуча «Великая Россія» се саме той загальний знаменник, до якого прямують поки що різнобарвні російські націоналізми, щоби згодом національно зілляти ся в одну краску. Се не є неможливим. Реакційний або т. зв. зоологічний націоналізм троха скульптурніє, а ліберальний — зреакціоніє, в результаті диференції та різнобарвності зменшать ся.

Не треба забувати, що російський націонал-лібералізм є лише в повитю, та що він дужчатиме та зростатиме в міру

інтензивнішої капіталізації економічного устрою Росії, що з другого боку причинить ся до сильнішого національного самоозначення поневолених народів та їх автономних змагань. Капіталізм в однаковій степені причинятиметь ся до зросту націоналістичного імперіялізму у державного народу, як до національного автономізму у поневолених народів. Конфлікт сей поладжений та припинений може бути тільки федералістичним шляхом. Але в російському громадянстві, як ми бачили, є дуже мало розуміння для принципів державної федералізації та децентралізації. «Великая Росія», та федеративна Росія — се ідеологічна безодня, через яку московський державно-пануючий нарід будуватиме міст лише з мусу, але ніколи добровільно.

З сього отже погляду можна поставити питанє, що для російського іногородця є небезпечнішим: царизм чи будуча імперіялістична «Великая Россія»? Проти першого ішли поневолені народи разом з пануючим, проти другої вони воюватимуть не лише осамітнені, але й маючи проти себе колишнього найсильнішого комбатанта в особі державного народу.

В інтересі отже поневолених народів Росії є розбите царизму ранійше, ніж він перетворить ся в «Велику Росію». Се найліпше та найрадикальнійше може стати ся через погром царської Росії у війні (на випадок побіди розвиток її безперечно пішов би імперіялістичним шляхом в напрямі «Великої Росії»). Тому гаслом всіх поневолених народів в сій війні може бути лише одно:

Царська Росія »delenda est!

II. Фіни та фінляндська справа.

Серед національних проблем царської держави справа фінляндська безперечно належить до найвизначніших, як з національної, так з політичної сторони. Се майже одинока справа з кожного згляду розвинена до національного самовизначення, яка вже давно дозріла до остаточного рішення, та покладене якої насуває лише перешкоди чисто формального, а не фактичного характеру. Тому отже, відповідно до вище зазначеного та умотивованого укладу сеї праці, ми отсі нариси про національні рухи та проблеми в Росії зачинаємо саме оглядом фінляндської справи.¹⁾

Фіни (по фінському *Suomi alaiset* — від *Suomi* або *Suomenmaa* себто *Sumpf*land-Finnland²⁾) належать до т. зв. фіно-угорської групи народів, з поміж яких національно-культурно, а саме на європейській основі, поза Фінами визначили ся та

¹⁾ З багатої літератури про фінляндську справу (особливо про правно-державне положення Фінляндії) ми наводимо тут лише загально інформаційні праці, а відтак найновіші публікації:

Finnland im XIX. Jahrhundert (Sammelwerk), Helsingfors 1899.
J. Rein: *Finland* (in Kirchhofs „Unser Wissen von der Erde“, III.) — Leipzig 1890.

Dr. J. Szinnyei: *Finnisch-ungarische Sprachwissenschaft*, Leipzig 1910.

C. Bornhak: *Russland und Finnland* — Leipzig 1909.

G. Jellinek: *Über Staatsfragmente* — Heidelberg 1896.♦

René Henri: *La question finlandaise au point de vue juridique* — Paris 1910.

Його ж Статя про фінляндську справу у відомому французькому збірнику: „*Les aspiration autonomistes en Europe*“ — Paris 1913.

L. Méchelin: *Précis du droit public du Grand-Duché de Finland* — Paris 1898.

La Coustitution du Grand-Duché de Finland — Paris 1900.

Російський збірник: „Заявленія европейскихъ ученыхъ о финляндскомъ вопросѣ“ — Petersburg 1910.

А. Игельстремъ — Финляндія (статя в збірнику „Формы національного движенія“).

B. Koskowski: *Finlandja* — Варшава 1899.

W. Studnicki — *Finlandja: i sprawa finlandzka* — Краків 1910.

O. Hoetzsch, I. c., XII., 4.

Докладніший показчик літератури про фінляндську справу наведений в моїй чеській праці про Фінляндію. — *Finsko a finská otázka* — Прага 1911.

²⁾ Назва *Finnland* походить від старо нордиського *fen* — або *femen*, що так само означає болото (*Sumpf*) Порів — J. Rein I. c., 404.

розвинули їх Мадяри та Естонці, а решта (Вогули, Остяки, Зиряне, Вотяки, Череміси, Мордва, Лапи, загалом біля 2 міл.) ще й досі представляє аморфну етнографічну масу, яка тільки підчас російської революції денедє почала національно кристалізувати ся, а здебільшого поволи вимирає.¹⁾

Фіно-угорські народи, поза Мадярами, належать до недержавних т. зв. «неісторичних народів». Фіни та Естонці прикинули ся до національного життя головню в ХІХ. ст.

Особливо Фінам, завдяки їх територіяльному положенню та правнополітичному відношенню до Росії (протягом минушого століття), вдало ся з національно-культурного, а відтак й економічного та політичного боку досягнути так незвичайного успіху та поступу, що тепер вони належать безперечно до найкультурніших європейських народів, значно випередивши (особливо в справах політичної демократизації та освіти) багато індо-арійських народів зі старою культурою й історією.

Знаний філософ проф. Евкен, великий прихильник та приятель Фінів, характеризував їх ось як:²⁾

«...Фінський нарід приймав дуже живу участь в інтелектуальнім руху людськості, в рішенню поставлених часом проблем; він скоро присвоїв собі результати культурного прогресу; в науці, мистецтві, техніці, промислі він бадьоро та успішно проломлював ся вперед; нігде не дбають так про народну освіту як там...»

Теперішню свою батьківщину Фіни почали кольонізувати в ІV. ст. Визначаючись сильно расовою відпорністю, фізично заховали вони свій тип на новім ґрунті, подекуди асимілюючи навіть питоме скандинавське населенє. Але під зглядом культури вони зовсім підлягли шведському впливови, під яким були і з політичного боку. Коло пяти віків пережили Фіни під шведським панованєм, яке природно лишило могучі сліди в їх духовім житю. Власне витворило для нього форми, систематично збогачувало його змістом, до певної міри означило загальний його характер.

Швеція була для Фінляндії мостом до Європи, вікном, через яке до Фінляндії діставали ся проміня західноєвропейської культури. В ХІІІ. ст. за посередництва Швеції у Фінляндії заведений був католицизм, що було першим степенем в культурнім розвитку фінського народу. З католицизмом у Фінляндії появила ся і середовічна культура. Почали основувати ся монастирі, а при них школи. Рівночасно почало ся й політичне жите Фінляндії, яке під шведським панованєм мало досить значну фактичну автономію (власну соймову репре-

¹⁾ Про них буде мова в розділі про «іногородців».

²⁾ Див. його статю „Культурное значение маленьких націй“ в російським журналі „Финляндія“ 1909, No 14). Ориґінал вийшов в „Finnländische Rundschau“ (1901), а відтак книжкою, у збірці статей (Leipzig 1903).

зентацію, своє військо, право вибору короля). З кінцем XVI в. признаний був їй титул Великого Князівства.

З національно-культурного погляду безперечно величезне значіння для Фінляндії мала реформація-протестантизм, в зв'язку з яким почалося народне самопізнання та індивідуалізація фінського народу, першими проявами чого було ужиття фінської мови для літературних цілей, що повело до повстання фінського письменства.

Звичайно основателем його вважають єпископа з Або, ученика Лютра, Михайла Агриколю (1508—1557), який видав в 1544 р., першу друковану фінську книжку — саме молитвенник. В 1548 р. вийшов друком фінський переклад євангелія. Відтак ще кілька книжок, переважно релігійного змісту. Також фінський переклад шведського краєвого кодексу. Вкінці в 1642 р. видана була Біблія в фінському перекладі, що без сумніву є одним з найбільших подій в історії фінського письменства.

Протестантизм взагалі сильно вплинув на духове життя Фінляндії. Йому завдячує вона й початки народної освіти. В середині XVII ст. заходом енергійного освітнього діяча та реформатора Браге (Brahe) організовано по всій Фінляндії добре поставлене шкільництво. В 1640 р. повстає в Або Академія, з якої згодом розвинувся перший фінський університет. В XVII ст. в Фінляндії заведена була регулярна пошта. Богато також присвячено уваги краєвій комунікації. Словом, був це час великої культурної праці та поступу; підготовляючий період до поглиблення національної індивідуалізації фінського народу, яка припала на другу половину XVIII ст. та головню, першу половину XIX ст., коли процес національно-культурної кристалізації Фінів був уже цілком викінчений, принайменше в основних, головних чертах.

Сей процес національного усвідомлення фінського народу зв'язаний головню з народно-пропагаторською діяльністю Г. Г. Портана (1739—1804), який фактично був батьком національного відродження фінського народу, одним з головних піонерів світського фінського письменства, наукових дослідів з області фінології та особливо фінської народної поезії. З іменем історика Портана зв'язані початки «фіноманського» руху, це є першого періоду фінського національного відродження, змістом якого була «дешведизація» зовсім винародовленої фінської інтелігенції, зближене її з фінським народом, який з національного боку представляв могутнє жерело народної енергії в потенціальному етапі; вона, будучи заплоджена думкою національної свідомості, мала стати фундаментом для самовизначення та самоозначення фінського народу.

Сю основну думку фіноманізму сформулював оден з його провідників Арвідсон (Arvidson) афоризмом: «Ми перестали бути Шведами, Росіянами ми бути не хочем, будем отже Фінами.»¹⁾

¹⁾ А. В. Игельстром, I. с., 631.

Свою національну ідеологію фіномани сформулювали так: «Хочем добути Фінляндію для європейської культури, щоби зміцнити так матеріальну, як і духову продукцію країни. Стараємося отже перетворити народню мову в літературну; в щоденну мову інтелігенції, а таким чином і урядовання».

Оден з найвизначніших фінських національних діячів фіноманського періоду Снельман (Snellman) так схарактеризував тогочасне положення своєї батьківщини та задачу молоді фінської інтелігенції що до неї: «Зпоконвіччя залежність довела нас до того, що у Фінляндії не має патріотизму; поміж інтелігенцією і народом існує безодня. Перша не має потреби піднести нарід на свій рівень, а нарід не має почуття власного достоїнства... Правда, ще за шведських часів витворилося у нас щось в роді інтелектуальної аристократії, яка переходила старі традиції, але ця аристократія чисто бюрократична, не має зовсім коренів у народі. Ми, Фіни, малочисленні, тому нам треба винагородити нашу чисельну слабкість великим поширенням освіти».¹⁾

Словом, ідеологічну програму фіноманізму можна сформулювати в трьох виразах: культура, просвіта, демократизм. Наперед треба було випрацювати власну літературну мову, се головне знаряддя самобутнього духового розвитку. З сього огляду велике значіння має: «Фінське літературне товариство» (1831), яке стало головним осередком та жерелом національно-культурної кристалізації фінського народу.

Його оснóвателями були найвизначніші апостоли фінського національного відродження: фінський Гомер — Е. Ленрот (E. Lönnrot), видавець «Калевали», М. Кастрен (M. Kastrén), визначний фінольоґ в області лінгвістики та етнографії, найбільший фінський національний поет Руненберг (Rönnberg), автор народнього гімна «Vårt Land» (Наша Земля), історики Акіандер (Akiander), та Коскінен (Koskinen), дослідник фінської мови та знаменитий фінський лірик Алквіст (Ahlqvist) (псевдонім Оксанен), врешті оден з головних ідеологів фіноманізму, відомий фінський публіцист І. В. Снельман (Snellman).

З початку своєї діяльності «Фін. Літер. Тво.» мало — як се зрештою звичайно буває в подібних випадках, універсально-енциклопедичний характер.

Переклади архитворів всесвітньої літератури, оригінальна літературна творчість, наукові дослідження та розвідки в області фінольоґії (лінгвістичні, історичні, етнографічні, фольклористичні), видавнича діяльність, організація просвітної роботи, національно-політична пропаганда — так різноманітна була програма його діяльності. Епохальною подією в його історії, а рівночасно і в історії національного відродження фінського

¹⁾ Игельстремъ, I. с., 633.

народу взагалі, було видане Е. Ленротом (E. Lönnrot) славного фінського епосу «Калевала» (1835). Фінській »geschichtlose Nation« »Kalevala« дала свого рода санкцію на культурно-національну самобутність. Жива »руна« була нагородою за бракуючі мертві історичні пергаміни. Згодом, поруч зі зростом та поглибленням національної свідомості серед Фінів поширював ся та диференціював ся й зміст роботи »Фін. Літер. Тва.«, від якого поволи відокремлювали ся самостійні спеціальні організації, як »Товариство народньої Просвіти«, »Товариство фінських старинностей« і славетне »Фінсько-Угорське Товариство«, яке має найбільшу заслугу для наукового досліджу групи фіно-угорських народів.

До поширення національної свідомості серед Фінів значно причинило ся природно друковане слово, головню преса.¹⁾ Особливо дві часописи, які в 1844 р. почав видавати Снельман: у фінській мові — »Maamiehen ystävä«. (Приятель хлібороба) та у шведській »Saima«, мали величезний вплив на громадянську думку фінського загалу, власне в перше дали йому основи новочасної соціально-політичної та національної ідеології.

В своїм розвитку фіноманізм мусів природно зустрінути ся з двома чинниками: шведським та російським.

Перший був головню національно-культурного характеру, другий державно-політичного. О скільки фіноманізм мав первісно характер національного (властиво етнографічного) романтизму, зі сторони Шведів, а ще більше пошведщених фінських верхів, рух сей був толерований досить прихильно. Але коли фіноманізм виступив з виразно сформульованою програмою національного самопізнання та самобутности фінського народу; шведофіли або »свекомани« (svecomani), побачили в сьому провокаційний замах на шведський »стан посідання« у Фінляндії, узнали се зі сторони »фіноманів« національною »апостазією«, та без малого — культурним геростратизмом. На їх бо думку »нешведська Фінляндія є країною без європейських симпатій, без європейської культури... Фінська, а нешведська Фінляндія є таким абсурдом, як неєвропейська Франція або Англія.«²⁾

Натурально, тепер ся заява має лише значінє історичного документу в початках шведсько-фінського спору.

Фіноманізм, переходячи із стадії фінофільства в національний рух, цілком зрозуміло визначався програмовим максималізмом в національних справах.

¹⁾ Історично фінська преса датуєть ся вже від кінця XVIII. ст. Перша часопись у фінській мові основана була в 1776 р. Друга (»Mietosina«) в 1819. Відтак повстало ще дві, три провінційальні часописи, які однак довго не утримались.

Згадати треба ще перший літературний фінський місячник »Mehiläinen« (Бжолка), який оснував збирач »Калевали« Ленрот.

²⁾ В. Koskowski, l. c., 143.

Він майже *à limine* вичеркав все шведське з фінського життя. «Оден нарід — одна мова» — природно фінська — було його девізом. Прихильники шведської культурної гегемонії у Фінляндії стояли в сій справі на діаметрально-протилежному становищі. Вони дивилися на все самотутно-фінське, яко на культурно менше цінне, що не може розвинути ся до повної висоти та змісту європейської культури. На їх думку фінська мова, початкова школа, популярно-народна література годила ся лише для «домашнього ужитку». Згодом вони переконали ся, що для них самих є річю дуже небезпечною, нехтувати вартість та силу розмаху фінської національної культури, яка грозила незабаром шведському «станови посіданя» на всій лінії.

Тоді почали вони бороти ся з фінським культурно національним рухом аналогічним власним рухом. Основали: «Шведське Літературне Товариство» (1885), *quo pendant* висше згаданому фінському, а відтак і інші просвітнокультурні організації.

Головно в трьох точках концентрувала ся фіно-шведська боротьба: в справі мови, школи та соймової репрезентації. В перших двох «свекомани» старали ся втримати шведську гегемонію. В останній недопустити до демократизації виборчого закона, наслідком чого була би повна фінізація краєвого сойму. Все се одначе було зовсім на марно. Фіно-шведська боротьба вела ся зовсім культурними способами. Як і більшість національних спорів, вона полагодила ся компромісовим *modus — vivendi*. «Свекомани» змушені були зречи ся думки шведської культурно-національної гегемонії в Фінляндії, а «фіномани» залишити свою національну виключність. Молодо-фіни замість «фіноманського» (старо-фінського) кличу «оден нарід — одна мова» поставили компромісовий девіз: «оден дух — дві мови», та взагалі признали велике значінє шведської культури для фінського народу, бачучи в ній природний контакт з Європою. Соціально-політичні події та прямування поволи відсунули фіно-шведський спір на другий плян.

Вельми характеристичні є відносини російського уряду до фінського народнього руху. Після прилученя Фінляндії, Росія наперед мала на меті одно: абсолютну дешведизацію Фінляндії, щоби тим певнійше відтак прикувати її до себе. Тому первісно «фіноманія була незвичайно на руку російському правительству.

Не дармо російський генерал-губернатор для Фінляндії, гр. Берг, пародіюючи Вольтера, любив казати: «коли би фіноманства не було, його треба би було вигадати».¹⁾ Він переконав Петербург про нешкідливість фінського національного руху, який на його думку царське правительство у власному інтересі, до певних границь та часу, мало не

¹⁾ Igelström: idem, 645.

лише толерувати, але навіть підтримувати. В будучність та фактичне значінє того руху він абсолютно не вірив. В одному зі своїх рапортів (з 1856 р.) про майбутність фіноманізму він висказався ось як: »Що до будучности, яку пророкує фінському народу д. Снельман, то між нами кажучи, я не дуже вірю сим віщуванням. Думаю, що се племя не є вибране до того, щоби грати визначну ролю серед культурних народів Європи. Навпаки для нас він (себто фіноманізм) мусить бути способом для абсолютного визволення Фінляндії з під переваги шведських впливів. До того отже мусимо стреміти. Фінському народови треба дати добре морально-релігійне вихованє та господарську освіту; відтак можемо подбати про народню поезію, а взагалі треба вияснити Фінам, що наша управа є ліпша та вигіднійша, ніж шведська. Що до інших фінських мрій, котрі переходять сю програму, то вони роблять на мене вражіне фантастичних нісенітниць...¹⁾

Цікаво звернути увагу, що цілком аналогічну тактику примінявало російське правительство й до естонського національного відродження і руху в Остзейському краю.

Але як в одному, так і другому випадку царський уряд видав дуже фальшивий діагноз що до житєвої сили та будучности народних рухів обох сих фінських племен. Провідник фіноманізму Снельман дуже скоро побачив макіявелізм Бергівської політики що до фінського руху. Він написав з сього приводу: »На горі ще толерують фіноманський рух. Ся толєранція є обусловлена політичними комбінаціями. Але політики дуже часто помиляють ся в своїх обчисленнях. Допускають пробудженє національної свідомости, бо надіють ся, що їм вдасть ся відтак ужити її по своїй волі. Історія показує однак цілком протилежні приміри.«²⁾

І у фінському випадку історія дала дуже поучаючий примір того, що правительственна політика нераз помилуєть ся в своїх обчисленнях...

*

*

*

Нам треба тепер познакомити ся загально з територіальним положенєм та статистикою фінляндської справи, щоби відтак яснійшим було зясованє політичної її сторони.

Географічно Фінляндія займає простір поміж 59°—70°6' північної ш., та 20°29'—32°47' східної д; обшир її виносить отже загалом 373604 km² (а без озер 325775 km²), се є троха більше як Норвегія (325429 km²) та не дуже менше від Швеції (450574 km²). Що до природно-фізичних обставин Фінляндія є органічною складовою частиною Скандинавського півострова. Зглядом Росії вона, як слушно зазначив Райн,

¹⁾ Studnicki: l. c., 162—163.

²⁾ Н. Boczkowski, l. c., 10.

є «nur ein lockeres Anhängsel»¹⁾. З кліматичного боку се зіпсований скандинавський півостров (W. Studnicki).

Сувора природа Фінляндії відбила ся сильно на вдачі фінського народу, на що звернув увагу та добре вияснив фінський національний поет Топеліус (Topelius)²⁾, а дуже влучно схарактеризував найвизначніший сучасний фінський новеліст — Юхані Ахо (Juhani Aho) в своїй знаменитій збірці національних алегорій: «Katajainen kausani» (Галужка ялівця). «Як ялівець — пише він — тримаємо ся ми обома руками, а навіть зубами землі своєї країни. Той, хто би хотів нас з неї вирвати, мав би в руці лише стебло, коріння упишили ся би там та знов відросли.»

Фіни так зріднились та зжили ся з суворою природою своєї батьківщини, так полюбили її, що нема людської сили, яка могла би їх від неї відорвати.

Царський абсолютизм безсильно розбивав ся о скелю фінської непохитности, о їх незломний національний «пасивний опір». «Високі хвилі панславізму і русифікаційних змагань — каже Райн — в мовній і релігійній області доси безуспішно відбивали ся від її границь. Кінець кінцем Фінляндію можна назвати щасливою. Правда, вона не має великих багатств, але не має й такої нужди, яка буває в інших країнах з благословенною природою.»

Фінляндія є країною двонаціональною — фінсько-шведською, але з більшою перевагою тубольного фінського елементу.

В 1905 р. у Фінляндії було загалом 2,816.000 населення³⁾, (пересічна густота 7·5), з чого Фінів 2,479.000 (76·78%), Шведів 368.000 (12·89%), Росіян (виключно чиновничий елемент) 6.000, Німців 2.000, Ляпонців 1.400, та кількасот Жидів.⁴⁾

Територіяльно Фіни та Шведи розграничені. Останні компактно живуть лише довж фінської затоки (Нюляндська губ.), відтак Ботнійської (Або-Бернборська та Вазаська губ. — Björnborg, Vasa), та на Аляндських островах. Поза сею своєю областю Шведи живуть головно в фінських містах. За останнє десятиліття фінізація «країни тисячи озер» зробила та робить великі поступи. Загалом фінський елемент усюди сильно зростає, шведський уступає та никне. Сей процес скорше поступає в містах, чим в селах.⁵⁾ Сей фінізація Фінляндії є переважно результатом її ународовлення, то є дешведизації фінського народу, а відтак вже й асиміляції шведського елементу.

¹⁾ J. Rein, l. c., 403.

²⁾ B. Koskowski, l. c., 15—16.

³⁾ Фактичний зріст населення в Фінляндії за останні два століття показують слідуочі статистичні дати: в 1750 р. — 421.537; 1800 р. — 832.659; 1850 р. — 1,636.915; 1900 р. — 2,673.200. Процент приросту виносить 1—2%.

⁴⁾ Жидівська справа ще й доси не була законно полагоджена у Фінляндії, де права Жидів досить обмежені.

⁵⁾ Igelström, l. c., 627.

Що до релігії Фіни — протестанти. Лише у Виборській губ. є коло 50.000 православних, відтак — понад 700 католиків. Соціально фінський нарід ще й доси головню хліборобський, хоч Фінляндія належить до найнедогідніших країн що до рілі (лише 2·3%). При кінці XIX. ст. вона вийшла в стадію промислово-капіталістичного розвитку. Не зважаючи на се, аграрна проблема (особливо незабезпечене положення «торпарів», *torpar*, се є рільничого безземельного пролетаріату) належить до найбільше пекучих справ Фінляндії, якої полагоджене є дуже тяжке. Соціальну структуру фінського народу виказують сі числові дати з 1900 р.: в хліборобстві працювало — 56·6%; в промислі — 10·6%; в торгівлі — 2%; експорті — 2·7%; публичній службі — 2·5%; вільних професіях — 0·2%; рентерів було — 2·7%. Тепер Фінляндія переживає перехідну стадію з хліборобської в промислову країну, про що свідчить зріст міського населення коштом села (протягом XIX. ст. міське населене збільшило ся у 9 разів, а сільське лише у 3 рази), відтак занепад ремісничої продукції та систематичний зріст великокапіталістичної індустрії.

При кінці сього загального огляду Фінляндії та її населення не можна не звернути уваги на два моменти, дуже характеристичні для національного руху: його боротьбу проти алкоголю, переведену до послідних соціальних консеквенцій в дусі абсолютної народної абстиненції, відтак його незвичайний нахил до раціональної, загально-народньої просвітньої діяльності, завдяки чому неграмотність є лиш виїмковою появою серед Фінів, які з сього огляду займають перше місце серед культурних європейських народів.¹⁾

Переходимо тепер до політичного огляду фінської справи зі спеціальним узглядненем її відносин до Росії.

Справа ся, як відомо, належить до найоригінальніших проблем державного права, та з теоретичного боку й доси не була остаточно полагоджена, хоча про неї існує величезна література на всіх європейських мовах.²⁾

Ми вже бачили, що під Швецією Фінляндія користувала ся досить широкою автономією. Історія її знає навіть проби політично-державного відокремлення від Швеції (середина XVI. ст.). Росія, котра ще за Петра Вел. мала апетит на сю країну, природно з великою увагою стежила сі прояви фінляндського проти-шведського сепаратизму. В 1742 р. приміром цариця Елисавета адресувала фінляндському населеню маніфест, в яким обіцяла Фінляндії державну самостійність, коли вона добровільно прилучить ся до Росії. Однак маніфест сей у Фінляндії не мав успіху. При кінці XVIII. ст. (1788—90) фінські офіцери організували конспіративну спілку (відому під назвою «Аняльського союзу»), з метою перетворення

¹⁾ Про се порів. I.—II. розділ моєї висше цитованої праці про Фінляндію.

²⁾ Наведена *idem*, ст. 29—30.

Фінляндії в нейтральну державу під протекторатом Росії. Катерина II. не хотіла однак вести з ними переговори в сій справі, не вважаючи їх за представників фінляндського краю. Не вважаючи однак на се, члени з «Аняльського Союзу» втекли до Росії й там пропагували думку державно-політичної автономії Фінляндії (особливо емігрант Г. Шпренгпортен)¹⁾ В 1808—1809 р. Фінляндія була занята російським військом і прилучена фактично до Росії раніше, ніж скінчила ся російсько шведська війна.

27 марта 1809 р. Александер I. видав відомий боргоський (Borgo) маніфест, в яким означено було правно-політичне становище Фінляндії. Наводимо з нього найважнійший виїмок:²⁾ «Взявши за волю Провидіння в посідане велике князівство Фінляндію, хочемо отсим потвердити і скріпити ненарушимість віри й основних законів країни разом з її привілеями й правами, які має на основі конституції кожний стан висше згаданого великого князівства для себе, як і всі його мешканці взагалі, висші й низші; обіцяємо всі ці привілеї й закони твердо й непорушно тримати в їх повній силі.»

Так само й у своїй промові з нагоди відкриття фінляндського сойму в Борго (Borgo), Александер I. потвердив устні усі вище наведені зобовязання що до Фінляндії. «Я обіцяв — казав він — додержувати вашу конституцію й ваші основні закони». У своїй мові при закриттю сього сойму він підкреснув, що Фінляндія є країною, «яка на все є в ранзі націй».

Ми звертаємо увагу на ці подробиці, бо вони характеристичні для первісного укладу російсько-фінських відносин зі становища державно-політичного; зміст їх влучно окреслив Сперанській відомою фразою: «Фінляндія є державою, а не губернією». Слід ще нагадати, що у всіх початкових актах про Фінляндію, вона титулується звичайно державою (Etat).

Правда, у пізнішому фредериксгамському (Fredericksham) трактаті, яким був остаточно полагоджений російсько-шведський конфлікт, справа державної автономії Фінляндії вельми затушована (ст. IV.) та лише посередно признана (ст. VI.) Противники державно-політичної автономії Фінляндії звичайно покликують ся на сей останний трактат, вважаючи його за міродатний для означення правно-політичного положення Фінляндії в відношеню до Росії. Одначе се становище навіть формально є лише релятивно слухне. Не слід бо забувати, що для вияснення дуалізму поміж боргоським та фредериксгамським актами (сам дуалізм є результатом політичного макіявелізму Росії в відношеню до Фінляндії), міродатними можуть та мають бути пізніші акти, що докладніше означують державно-правне положення Фінляндії. Приміром поширене кра-

¹⁾ Igelström, I. c., 628.

²⁾ Hoetsch, I. c., 496.

євої автономії на т. зв. стару Фінляндію (то є Виборгську губ.), прилучену до Вел. Княз. фінляндського в 1811 р., особливо-ж маніфест з приводу реорганізації фінляндської Правительственной Ради у царський Сенат (р. 1816). В ньому читаємо: »Ми переконані, що конституція та права, пристосовані до звичаїв, культури та духа фінського народу, які споконвіку були фундаментом його свободи та громадянського устрою, не могли би бути обмежені та зреформовані без шкоди сих останних... Проявляючи нашу симпатію, яку ми мали й матимемо для Наших фінляндських вірно підданих, надіємося, що ми достаточо ствердили на вічні часи дану нами обіцянку святого додержування осідної конституції сеї країни під панованєм нашим та наших нащадків».

Тут хіба ясно висловлена думка державно-політичної відокремлености Фінляндії.

Зрозуміле отже, що більшість не лише європейських вчених, але й російських (Градовській, Чичерин, Сергеевич, Романович-Словатинській, Енгельман) уважають Фінляндію за щось більше як звичайну російську провінцію, бачуть в ній політичну організацію з деякими знаками державного автономізму. Фінляндія є, словом, *suī generis* »Staatsfragment«, як влучно окреслив її з сього боку покійний гайдельбергський вчений Єлінек (Jelinek). Або ще ліпше — се »несуверенна держава«, як вияснив істоту її державного характеру фінський вчений Германсон (Hermanson). Се значить, що у своєму внутрішньому життю вона є (власне була перед 1910 р.) самостійною державою, а зі становища міжнародної, зовнішньої політики вона є інтегральною частиною російської держави, через що й є »несуверенною державою«.

Взагалі уся ся правно-державна метафізика що до фінляндського питання позитивно є цілком безпредметовою. В кожному випадку вона ніяк не може усправедливити насильного погвалтовання фінляндської конституції царським правительством. Даремно царизм та російські націоналісти старають ся надати своїй протифінляндській кампанії якусь легальну форму та умотивованє.

Ся політика має лише одну рацію. Фінляндія винувата перед Росією тим, що з рації її стратегічного положеня та значіня для Росії, ся хоче її проковтнути. Се одинокє »raison d'être« останньої протифінляндської кампанії царизму. Все инше се лише правно-метафізична декорація для Європи...

Що Росія не почала відразу русифікувати Фінляндію, що навіть, як ми вище бачили, якийсь час кокетувала з фіноманізмом, що під нею Фінляндія розвинула ся у справді конституційну державу — на все се склало ся багато найрізноманітнійших причин: ізольоване територіяльне положенє Фінляндії, абсолютна неприступність її для кольонізації російським елементом, славетний фінський льоялізм, бажанє ізолювати

Фінляндію з під культурної гегемонії Швеції, а головню незвичайний політичний такт Фінів, які знаменито потрапили використати кождо політичну конюнктуру на свій ужиток, та безмірне заангажоване Росії русифікацією інших окраїн.

Росія ніколи не зрікла ся думки про зросійщенє Фінляндії, але припускала, що на се все доста буде часу. Зрештою активний, протифінляндський похід з кінця XIX. ст. попереджала проба пасивного її приборканя в другій четверти минулого століття. Царизм як би хотів Фінляндію політично захльороформувати. При кінци царюваня Александра I. (реакція аракчеївського періоду) та особливо підчас Миколи I., усі політичні свободи Фінляндії демонстративно нехтували ся (сойм наприклад не скликуєть ся аж до царювання Александра II.).

Після 1848 р. починають ся навіть активні заходи проти Фінів; обмежуєть ся друк фінських книжок та періодичних публікацій, утруднюєть ся закладанє фінських народно-просвітних товариств та організацій, робить ся замах на автономію університетського студентства (1852) і т. д.

З іменованєм гр. Берга (1855) фінляндським генерал-губернатором закінчуєть ся ера переслідувань фінського руху та починаєть ся навіть період свого рода правительственного «фінофілства», про що вже була вище мова.

Росія старала ся пасивним опором відзвичаїти Фінів від конституції та краевого автономізму, але марно.

При кінци 50 років вона змушена була почати що до Фінляндії політику уступок та фактичного поглиблення фінської конституції. Вплинуло на се кілька причин. Наперед очевидний зріст серед Фінів незадоволення з того, що російське правительство систематично нехтує політичні обіцянки та вперто не скликує сойму. Відтак крах урядової Росії підчас кримської війни (1856).

Далі популярність т. зв. скандинавської думки у Фінляндії, яка почала поширювати ся у звязку з 700-літнім ювілеєм принятя християнства (1857) та мала причинити ся до відновлення впливів Швеції на Фінляндію, не лише з культурного, але й політичного боку. Сей скандинавський рух особливо змогутнів в 1863 р. в звязку з останним польським повстанєм. Росія отже змушена була залишити свій дотеперішний пасивний опір супроти Фінляндії.

Відкриваючи в 1863 р. фінляндський сойм, Александер II. не без альязії до революційних подій в Польщи, сказав отсю фразу: «Вам, представникам Великого Князівства належить показати достоїнством та поміркованістю ваших дебат, що в руках мудрого народу, який хоче працювати в згоді з монархом, ліберальні іституції, зовсім не будучи небезпечними, стають захистом порядку та доброти».¹)

¹) Igelström, idem, 634.

Проти своєї волі Росія змушена була крок за кроком робити Фінляндії нові політичні уступки. В 1869 р. був виданий соймовий регулямін, яким признана була засада його періодичности (від 1882 р. з трьохлітнім речинцем), відтак (1886) признано соймови право законодавчої ініціативи.

В 1878 р. (коли Росія була дуже занята війною з Туреччиною) Фінляндія дістала власне військо. В сьому-ж часі (1863—1887) була поволи урівноправнена фінська мова в урядованю. Сей процес фінізації урядованя почав ся вже 1863 р., коли допущений був фінський перевід офіціальних указів, які видавали ся звичайно шведською мовою. В 1858 р. фінська мова була заведена в церковно-парохіяльному листованю та урядованю. В 1860 р. у перше урядові інструкції видані були оригінально у фінській мові. В 1863 р. заходом Снелъмана фінська мова була признана загально урядовою та урівноправнена зі шведською «в усьому, що доторкаєть ся чисто фінського населеня». Сей указ з 1863 р. мав головно формально-принціпіяльне значіне; фактичного ж набув він через двацять літ (1883), коли урівноправненє фінської мови дійсно було переведено у всіх сферах фінляндського урядованя.

Указом з р. 1887 фінська мова допущена була також в зносилах з центральними властями, чим отже процес її урівноправнення був закінчений.¹⁾

Рівночасно (від 1851 р.) переведена була систематична фінізація шкільництва, від низшого — аж до університету (ще й доси утраквістичного, але з перевагою фінських кафедр) та політехніки.

Словом, процес національної індивідуалізації фінського народу, який в половині ХІХ. ст. відбув ся головно в культурній области, у третій його четверти доповнив ся правно-політичною легалізацією. Стало ся се головно заслугою фіноманів, які багато зробили для своєї країни: «витворили мову, літературу, школу, народний рух та партію...» (старо-фінську), чим і виповнили свою історичну задачу супроти свого народу.

Відтак вони мусіли уступити місце новим політичним організаціям: молододінам, які причинили ся до європеїзації фінського народнього руху та змодифікованя фінсько-шведського національного спору, відтак соціяльній демократії, заходом та заслугою якої змодернізовано та здемократизовано було фінляндське політичне життє й переведено багато соціяльно-економічних реформ, які навіть на західньо-європейському ґрунті поки що належать до »Zukunftspolitik«.

*

*

*

Тимчасом над »країною тисячи озер« помалу громадили ся хмари царського абсолютизму, який не зрік ся думки пов-

¹⁾ В. Koskowski, l. c., IX., 2.

ного поневолення щасливої та вільної своєї «окраини». В 1889 році вийшла відома тенденційна праця Ордина (Ordin): «Покореніє Фінляндії», в який автор мотивував та боровив думку, що «Росія має право панувати у Фінляндії, як у добутій країні»; ця брошура стала сигналом до протифінляндського походу царського правительства. Негайно почалися урядові заходи для повільного обмеження фінляндської автономії, а саме що до почти, монети та знесення цлової границі. Перший сей замах викликав такий протест зі сторони Фінляндії, що на разі царизм уважав за необхідне на якийсь час залишити сю кампанію.

Другий замах був зроблений в 1899 р. підчас сумної знаної ери Бобрикова (1898—1904), безоглядного русифікатора Фінляндії, якого вбив, як відомо, фінський патріот молодий Шуман. Фіни вимовно назвали сей період часами «народнього лихоліття» та «беззаконія».

Указом з лютого 1899 р. фактично касувала ся автономія Фінляндії.

Сей нахабний замах царизму викликав загальне обурення по всій Фінляндії. Протягом десяти днів адреса цареві була підписана понад 500.000 особами.

Протестувала проти сього насильства й Європа — адресою вчених, артистів, політиків та громадянських діячів (1050 підписів).

Все се було однак дармо. Цар не прийняв обох делегацій з адресами, вважаючи сей крок зі сторони Фінляндії та Європи за нетактовний.

Юхані Ахо у згаданій своїй вище збірці — двайцять алєгорій — чудових зразків фінської поетичної прози — знаменито відтворив душевний настрій своєї батьківщини та влучно схарактеризував сей нерівний поєдинок царської Росії з Фінляндією в одній з сих алєгорій, символічно затитулованій: «Бик та ко машиня».

Російський уряд однак тривав у своїх протифінляндських заходах. Фінляндське власне військо було скасоване. Фінляндії накинута насильно військову реформу на зразок загально імперської військової служби.

Фіни реагували на сі насильства царського уряду своєю знаменитою «пасивною резистенцією», себто законним бойкотом усіх протизаконних заходів з боку Росії. Маючи по своїй стороні право та справедливість, вони вірили в свою перемогу у сій боротьбі за політичну автономію своєї батьківщини й за власне народнє існування взагалі.

Відомий фінський вчений — Е. Вестермарк так сформулював ідеологічну основу становища Фінів в сьому спорі: «Одинока зброя, в яку віримо, се культура розуму та характеру, яку нам дала скандинавська цивілізація. Наші російські противники мають понятє про силу сеї зброї... І коли би про-

ти нас ужити навіть найбільшого фізичного насильства — віримо, що воно не переможе відпору нашої моральної сили»

Підчас сеї боротьби впав престиж старофінської партії або «суоматер'янців» (названих так після свого органу «*Unsi Suometar*» — нова донька Фінляндії), які своїм страшенним угодовим опортунізмом до Росії та негативним становищем до «пасивного опору» значно стратили політичний вплив серед фінського громадянства.

На чолі сей пасивної боротьби став «б'лок конституціоналістів» се є молодо-фінів та свекоманів.

Однак на довгий час і «пасивний опір» очевидно тратив своє первісне напружене та силу. А царизм невтомно та на перебіг ішов далі у своєму нищенню фінляндського автономізму. В 1903 р. завішено фінляндську конституцію взагалі. Треба було тепер перейти від пасивної боротьби до активного побороювання російських замахів на Фінляндію. Повстає фінська група «активістів», яка рішила силою та навіть терором реагувати на протифінляндську політику царського правительства. Першою її жертвою був Бобриков (1904). Відтак вони зробили ще кілька терористичних замахів. Але й «пасивна резистенція» проявила себе в сьому критичному часі могутнім чином: штрайком сойму (1904—1905).

Російська революція зупинила сю боротьбу. Загальнонаціональний страйк у Фінляндії (в падолисті 1905) дав їй повернене усіх прав та свобод, повну реставрацію краювої автономії та конституції. Дав їй демократичну реформу соймового виборчого закону на основі чотири-прикметникової формули та з признанем засади пропорціонального представництва й навіть активного виборчого права для жіноцтва. Таким чином Фінляндія стала нараз найпоступовішою та найдемократичнішою з політичного боку країною сучасної Європи. Її політичну фізіономію вимовно виказали вже перші (1907) соймові вибори на основі нового виборчого закону. З 200 послів — 80 було соц. демократи, 59 старофінів, 26 молодо-фінів, 24 свекоманів, 2 християнсько-робітничого союзу. Пізнійше вибори дали ще більший зріст соціальної демократії (в 1911 р. — 87), занепад старофінів (42), та зріст аграрної групи (16), а подекуди й молодофінів (28) та свекоманів (26). Також жіноцтва — 17 депутаток.

Тимчасом незабаром на Фінляндію мала спасти страшенна лявина загально-російської після революційної реакції і памятного столипинівського націоналізму, що опирався на протинородчій завзяту «истинно-русских людей». Почала ся нова протифінляндська кампанія в 1908 р. з приводу все ще неполагодженої військової справи, та ще більше з приводу вияснення компетенції сойму що до т. зв. загально-державних справ, які саме мали бути виключені з неї. Російське правительство, природно, так докладно вияснило сі «загально-державні» справи

(у відомих 19 точках,¹⁾ доданих до 2 параграфу російських основних державних законів з 1906 р., якими без згоди Фінів формально була обмежена суть фінської автономії), що з виключенням їх з компетенції сойму фінляндська автономія та конституція фактично була знівечена.

Ясно, що Фінляндія рішучо протестувала проти сих нових замахів, але на дармо. Фінляндський сойм, який раз у раз відкидав протизаконні царські пропозиції, який не хотів підписати засуду політичної смерти своїй батьківщині, рік у рік розганяли. Царизм, сим разом, безоглядно перевів свою проти-фінляндську кампанію до кінця. Не помогли протести анї Фінляндії, анї Європи. Ганебним червневим актом Думи (з 1910 р.) фактично скасовано фінляндську краєву конституцію та автономію.

Відомий вигук Пуришкевича після думського голосовання фінляндського законопроекту — «*Finis Finlandiae!*» — вимовно зясував бажаня та прямування що до Фінляндії російського правительственного й «истинно русского» націоналізму.

Отже те, що не вдало ся самодержавній Росії в 1899 р., стало фактом в конституційній Росії 1910 р.

Дальша, фактична ліквідація фінляндського автономізму була вже консеквентним наслідком сього думського кроку. Швидкість, з якою переводила ся адміністративна русифікація Фінляндії в останніх роках, здавало ся, була нагородою царизму за дуже довгу примусову повздержливість що до сеї «крамольної окраины».

* *
* *

Новочасна доля Фінляндії не може здивувати нікого, хто пізнав політичну природу царизму. Ранійше чи пізнійше мусіло се стати ся. Се значить, що можна так, або інакше дивити ся та вияснювати хронольоґічний бік ліквідації автономії Фінляндії, але самий факт її ліквідації у царській Росії треба було припустити *à priori*.

Природно, русифікація Фінляндії може бути лише формальною. Зі всіх бо «окраїн» царської держави Фінляндія найліпше є імунізована та захищена перед зросійщенем, як своїм територіяльним положенем, так ще більше — абсолютною своєрідністю своєї національної культури та головно ізолюваністю своєї мови.

В сьому саме й спочиває вигода її, отже й легкість полагдження фінляндської справи з політично-державного боку.

¹⁾ Наведені у О. Hoetsch'a, l. c., 511, де взагалі докладно зібрана протифінляндська політика російського уряду в після революційному часі. Позаяк се події сливе наших днів, про які багато писало ся в європейській пресі, ми уважали зайвим подрібне їх зясоване.

Фінляндія як з культурно-національного, так і територіального огляду уявляє організм цілком від Росії незалежний. Політично — се діаметральні бігуни. І економічно може Фінляндія обійти ся без Росії. Словом, сей «привісок» до Росії може цілком добре існувати без «опіки» царизму. Маючи за собою чудову школу політичного розвитку та досвіду, вона є цілком зрілою до самостійного державного існування.

Сій «несуверенній державі» бракує лише формального признання державної суверенности. Конкретне отже полагодження фінляндської справи уявляється нам найліпше у формі неутралізації її яко самостійної держави. Беручи під увагу політичне її самоозначенє після 1906 р., можна припустити, що виразом її державности була би демократична республіка.

В кождім разі було би злочином проти культури та все-світнього поступу лишити Фінляндію після війни на поталу російському царизмови...

III. Польське питанє.¹⁾

Другою що до свого політичного значіння національною справою царської держави є польське питанє. Від фінляндської воно подекуди відрізняєть ся своїм виразним міжнародним характером, від інших не менше виразним історичним забарвленням. Європейська дипломатія, для якої польська справа (протягом XIX. ст.) нераз була жерелом великих клопотів, старала ся звести у нівець її міжнародне значінє. Для неї бо, кажучи словами Наполеона III., »les affaires de Pologne sont très désagréables«, а саме тому, що вона зовсім не знала »comment cela finira«.

Офіційна Європа найрадше відложила би польську справу ad astra. А се було абсолютно неможливе з справою народа, »який не хоче ніяк вмирати«. Коли для європейської дипломатії державність Польщи була лише історичним понятєм, спогадом з недавньої минувшини, для Поляків було се жи-

¹⁾ З великої літератури про Польщу, Поляків та польську справу, ми наводимо тут лише публікації загально інформаційні та з останніх часів. Більшість отсих жерел природно вийшла в польській мові:

Збірник: Polska — (Obrazy i Opisy) I—V. Lwów 1909. (Вичерпуючий огляд Польщи та польського народу в його минулому та сучасному розвитку).

J. Grabiec: Współczesna Polska w cyfrach i faktach, Kraków 1911.

Л. Василевскій. — Современная Польша и ея политическія стремленія Петерб., 1916.

Мазовецкій — Политическія партіи в Польшѣ 1916.

Е. Пильцъ — В. Спасовичъ — Очердные вопросы въ царствѣ польскомъ Петербургъ, 1902.

E. Piltz: Polityka rosyjska w Polsce. Warszawa 1909.

S. Cleino w: Die Zukunft Polens, I—II. Leipzig 1908, 1913.

W. Feldman: Dzieje polskiej myśli politycznej — I, Kraków 1913.

Йогож: Zur Lösung der polnischen Frage, Berlin 1914.

Йогож: Deutschland, Polen und die russische Gefahr, Berlin 1915.

(В останніх двох працях автор боронить справу самостійної польської держави як »Pufferstaat'y« поміж Німеччиною й Росією, як найпевнішого захисту Європи від небезпечного російського »Drang nach Westen«).

E. Starczewski: L'Europe et la Pologne, Paris 1913.

Les aspirations autonomistes en Europe. (Статя Н. Aimard'a про польську справу), Paris 1913.

O. Hoetzsch: Das Zarentum Polen, (in Russland. — Kap. XII.).

T. G. Masaryk: Die Polenfrage (in »Russland und Europa«).

A. Niemojewski: Das Königreich Polen.

Підчас війни інформаційним органом самостійницького напрямку польського загалу є віденська часопись »Polen«.

вим жерелом сучасних політичних прямувань, найвищою національною метою недалекої будучности. Як каже оден з головніших ідеологів та пропагаторів засади державної польської самостійности (*niepodległości*) W. Feldmann:¹⁾ »в моральній самосвідомості народу розділ Польщі ніколи не знайшов санкції«. Для Поляків свого роду національно-політичним тестаментом лишилися слова Тадея Костюшки: »У призи́рстві до смерті є одна надія на полі́пшене нашої долі та будучих поколінь. Перший крок до скинення неволі є рішити ся бути вільними; перший крок до побіди є пізнане власної сили«.

Тому новочасна історія (*»dzieje porozbiorowe«*) Польщі вивчена боротьбою за національно-державне відроджене, яка у 1831 р. та 1863 р. досягла свого трагічного апогею.

Що саме на російському ґрунті відбули ся дві найбільші останні проби здійснення польських самостійницьких ідеалів є цілком зрозуміле. Під Росією бо є більшість польського народу. Росії належить більшість не лише історичної, але й етнографічної Польщі.

Росія та Польща, се старі антагоністи. Поміж ними лежить пропасть історичних традицій та прямувань, релігійного діаметралізму та протилежність національної культури й психології.

Вище наведене треба пояснити троха статистичними даними. Польщу та польський нарід розділено, як відомо, поміж три держави: Росію, Австро-Угорщину і Германію. Загалом

Як зазначено було в передмові протягом війни повстала чимала політично публіцистична література про польське питане вельми часового значіння. Цікавий її огляд зроблено в статі — *Zur Literatur über Polen* — v. A. H. Gumpłowicz (in *»Die Neue Zeit«* 1915. Nr. 8).

В цьому додатковому показчику наводимо лише найголовніші річи: Dr. M. v. Straszewski: *Die polnische Frage*, Wien 1915.

W. Feldman: *Die Zukunft Polens und der deutsch-polnische Ausgleich*, Berlin 1915.

H. Delbrück: *Bismarcks Erbe*, Berlin 1915.

P. Rohrbach: *Bismarck und wir*, Berlin 1915.

W. Studnicki: *Die Umgestaltung Mitteleuropas durch den gegenwärtigen Krieg* (Die Polenfrage in ihrer internationalen Bedeutung), Wien 1915.

W. v. Massow: *Wie steht es mit Polen*, Berlin 1915.

D. Donzow: *Groß-Polen und die Zentralmächte*, Berlin 1915.

A. v. Guttry: *Die Polen und der Weltkrieg*, München 1915.

A. Grabowsky: *Die polnische Frage*, Berlin 1915.

S. Przybyszewski: *Polen und der heutige Weltkrieg*, München 1915.

L. Kulczycki: *Państwa centralne, Rosya a Polska*. (Die Zentralmächte, Russland und Polen, polnisch), Krakau 1916.

J. Mazur: *Niemcy i sprawa polska*, Lausanne 1916.

Leon Wasilewski: *Rosya wobec Polaków w dobie »konstytucyjnej«*, Kраків 1916.

Witold Jodko: *Polska a państwa neutralne*, Kраків 1916.

Про польські аспірації див. докладний реферат М. Лозинського *»Війна і польська політична думка«*, Львів, 1916 (Видане *»Політичної Бібліотеки«*).

¹⁾ W. Feldman: *Dzieje polskiej myśli politycznej*, 1.

є Поляків нині коло 24 міл. (на початку 1913 р.)¹⁾, з чого на етнографічну Польщу припадає коло 16 міл. (15,700.000), а саме на російську частину (Царство Польське) — 9 міл., на австрійську (головно зах. Галичина) — 2,900.000, на пруську 3,800.000. Решта 8 міл. припадає на польські острови та еміграцію. А саме на еміграції у Німеччині — 400.000; в Австрії — 100.000, а крім сього біля 2 міл. у східній Галичині та 200.000 на Угорщині, понад 2 міл. у т. зв. »ziemiach zabranych«, себто на Литві, Білоруси та Україні, $\frac{1}{2}$ міл. на еміграції у Росії, 100.000 на еміграції в Європі поза Австро-Угорщиною та Германією, врешті 3 міл. в Америці²⁾.

Географічно-етнографічна Польща займає простір поміж 34° та 41° східної довжини та 49°—53° північної широти, який виносить 249.000 km², се є 3 рази менший від колишньої »Річи посполитої« (Rzeczpospolita), якої територіяльна великість була 730.752 km².³⁾

Правда, значні сліди історичної Польщі лишилися всюди на пограниччю сучасної Польщі у формі великих польських островів. Сей стосунок поміж колишньою і теперішньою Польщею добре з'ясував відомий польський маляр та публіцист С. Віткевіч (S. Witkiewicz) кажучи: »Польща повертає до своїх етнографічних границь, як море, яке завертає після великого розливу до своїх первісних берегів; й як море лишає на міліні сліди свого поступу, так і Польща у сусідніх країнах лишала нестерті сліди своєї культури та думки«.⁴⁾

Етнографічна Польща з територіального боку займає дев'яте місце серед європейських держав (без Англії та Росії), а що до численности населення — п'яте. Абсолютно-ж польський нарід що до численности є на осьмому місці серед європейських народів.⁵⁾

Соціальну структуру сучасної Польщі релефно представив цитований вже тут польський публіцист Грабець такою порівнявчою таблицею:

I. Кляси маєтні:

1. Більші аграрні власники та буржуазія	50.000 родин
2. Менша та дрібна власність :	
a) мужики та господарі . . .	2,430.000 „
b) ремісники та торговці . .	400.000 „
c) фахова інтелігенція . . .	100.000 „
Разом	2,980.000 родин

¹⁾ L. Wasilewski: Słowianie. (Kraków, 1913.) Стр. 15.

²⁾ До цифр про число Поляків у східній Галичині й Україні треба ставити ся дуже обережно, бо вони занадто перебільшені.

³⁾ I. Grabiec: I. c., 17, та 114.

⁴⁾ Idem, 31.

⁵⁾ Idem, 114—115.

II. Пролетаріят:

а) мужики безземельні . . .	500.000	родин
б) промисловий пролетаріят .	500.000	„
в) наймити	200.000	„
Разом	1,200.000	родин

З національного боку не всі вище наведені соціальні категорії однаково польські. Найбільше польські низи, себто пролетаріят (90% польськості). Відтак середні класи (70%). Найменше верхи, себто головню буржуазія, яка здебільшого не — польська.

Статистика виказує дальше, що для сучасної Польщі дві соціальні справи — а саме аграрна та робітнича набули першорядного національного значіння. »Полагоджене отсих двох справ — каже Грабець¹⁾ — є питанням життя та смерти народу. Одначе для їх правильного рішення необхідною умовою є повна політична самостійність народу, бо лише вона уможливає нормальний розвиток внутрішніх культурних відносин та самостійне кермоване народньою господаркою самим народом«.

Щоби доповнити отсі статистичні дати що до польського народу, треба ще додати, що Поляки переважно католики. Католицизм здебільша ще й досі вважається за одну з головних національних прикмет польського народу. Інші релігії дуже незначно представлені серед польського загалу. Протестантів (головню пруські Мазури, відтак в Познанськім та на Шлезку) є біля $1\frac{1}{2}$ міл. Біля 1 міл. є засимільованих жидів (головню в Галичині.) Кількадесять тисяч є уніятів. Не багато православних (в Росії) та магометан (литовські спольщені татари).²⁾ Сектантство дуже мало поширене серед Поляків. Лише в передодню російської революції (1903) в Конгресівці повстала секта »маріявітів«³⁾ досить близька західно європейському старокатолицизмови, яка здобула понад 150.000 визнавців та була свого рода пробою (правда невдалою) витворення польської національної церкви.

*

*

*

Нас спеціально інтересує тут лиш російська Польща себто головню Царство Польське або т. зв. Конгресівка, де зрештою лежить центр тяжкості польського питання взагалі. Як відомо, та як се видно із назви »Конгресівка« — Царство Польське було ділом віденського конгресу з 1815 р. Терито-

¹⁾ Idem, 190.

²⁾ Wasilewski L., l. c., 15.

³⁾ O. Hoetsch, l. c., 482.

ріально воно займає простір — 127.319 km², себто є троха менше від Румунії, та понад чотири рази більше як Бельгія.

В 1907 р. воно мало 11,505.112 населення, переважна більшість (73·5%) якого були Поляки. Інші національні елементи компактно розселені лише на північно-східній та східній периферії Царства Польського. Се є Литовці (2·7%, Сувалська губ.) та Українці (3·52% в теперішній Холмській губ.). Відтак численним елементом в Конгресівці є Німці (5·1%), але найчисленнішим Жида (14·39%).¹⁾

З економічного боку Конгресівка є крайною хліборобською та селянською. Вона має 70% селянської людности та лише 22% міської. Село в Царстві Польським майже виключно польське. Населенє конгресівки в порівнянню з Європою є вельми убоге. В цілій країні (з понад 11 міл. людности) лише 61 тисяч мали річного доходу понад 1000 рублів (2500 К). Майже 40% населення в пролетарським стані, а серед типового пролетаріату є 35% працюючого жіноцтва. В Конгресівці існує вже досить сильний капіталістичний промисл, який в 1907 р. представлений був більше як 10.000 фабрик та давав заробіток 275.000 робітникам.

¹⁾ Царство Польське, як відомо, належить до т зв. жидівської „черти осѣдлости“. Жида мають право бути там лише по містах, де й творять майже усюди більшість населення. Із 114 міст Царства Польського у 66. Жидів було понад 50%. Із 355 місточок вони мають абсолютну більшість у 145. В самій Вартаві жидівське населенє творить 39·7%. В Лодзі — 23%. Що до численности жидівського населення у поодиноких губерніях, максимум припадає на в а р ш а в с ь к у (16·42%), мінімум — на каліську (8·59%).

Жида у Царстві Польським так само, як і в Росії уважають ся за самостійний нарід, а не релігійну групу. Вони в конгресівці майже зовсім не асимілюють ся. Після перепису населення з р. 1897., 95% записалось до жидівської національної рубрики, а лише 3% до польської. Здебільша се були варшавські жида. З польського боку національний характер жидівської справи майже цілком нехтуєть ся. Польсько-жидівська справа заострилась особливо останніми роками в звязку з напливом до конгресівки т зв. „литваків“ (то є жидів з Росії, головно з Литви), які здебільша були репрезентантами російської культури та ворожо ставились до польської. І у польського загалу прокинув ся сильний антисемітизм, *nota-bene* не лише серед націоналістів, але навіть поміж поступовцями (т зв. поступовий антисемітизм). Почало ся „віджидовленє“ польської культури, економічний бойкот жидів, словом систематична боротьба проти того, щоб з конгресівки стала „Жидопольща“. Сей польський, антисемітизм використовували російські націоналісти для своєї протипольської боротьби.

Антисемітизмом хочби й „поступовим“ жидівське питанє натурально не можна полагодити. Так само й асиміляція поки що є вельми проблематичним способом полагодження його в конгресівці. Треба отже признати жидівське питанє національним та шукати справедливого *modus vivendi* для нього. — (Grabiec, l. c., 35—36. L. Wasilewski — *Kwestya żydowska na ziemiach dawniej Rzeczypospolitej*, — Lwów 1914; Його ж анальоґічна німецька праця).

В світлі статистики загальний образ індустрії Царства Польського в 1910 р. представляєть ся так:¹⁾

	Textil-Industrie	Industrie der Nahrungsmittel	Metall-Verarbeitung	Bergbau- und Hütten - Industrie	Bekleidungs-Gewerbe	Industrie der Steine und Erden	Chemische Industrie	Tierprodukte-Industrie	Papier- u. polygraph. Industrie	Holz-Industrie	Gemischte Gewerbe
Zahl der Anstalten	1166	3032	1510	479	1918	520	264	284	672	879	229
Gesamtwert der Produktion (in Rubeln)	341,266.000	154,721.115	110,301.000	601,394.419	47,919.600	30,433.000	29,831.000	29,831.000	25,695.784	23,215.000	7,286.000
Zahl der Arbeiter	150305	42458	62027	45695	25438	28075	8153	7074	15402	17259	3074

Польська торгівля в Конгресівці є поки що в зародковім стані. Цілком національним натомість є рільництво, але й тут після обчислень Слейпова з 5 міл. селянської людности лише 757.000 може утримати ся працею на рілї, 700.000 змушені шукати заробітку поза батьківщиною, а решта існувати всілякою іншою роботою. Безрільний пролетаріят Царства Польського у 1897 р. досяг абсолютної численности — 1,250.000 (13·2%). Бачимо отже, що у Царстві Польським обі вище згадані справи — аграрна та робітнича — належать до найбільше пекучих.

Так само й що до загальної освіти, Конгресівка є в дуже оплаканім стані завдяки безоглядній русифікаторській політиці царського уряду, метою якого було абсолютне вигублене польської культури та національної своєрідности. 70% безграмотних серед рекрутів з Царства Польського найліпше характеризує просвітний його стан.

Загальний сучасний стан Царства Польського цілком залежить від його політичної долі під царським панованєм. Треба

¹⁾ W. Feldman : Deutschland, Polen, 82.

отже познакомити ся з політичним боком польської справи в Конгресівці.¹⁾

Є саме сто років, як основано було конституційне Царство Польське «на завжди злучене з російською імперією». Ся злука з Росією мала характер доста вільної реальної унії. Конгресівка мала власну адміністрацію, власне законодавство, власний суд та військо. Урядовою мовою була виключно польська. Населеню були загарантовані усі громадянські права та свободи. Словом конгресове Царство Польське мало одну з найліберальніших конституцій для свого часу. Була се одна-че політична організація, а *priori* засуджена на смерть. А саме своїм прикованєм до Росії. Державна злука російського самодержавного царизму з конституційною Конгресівкою була свого рода політичним *contradictio in adjecto*. Оден з найліпших сучасних знавців правно-політичного устрою Словянщини, чеський учений — Кадлец слушно зауважив з сього приводу:

»В дійсности не можна було погодити, щоби необмежений цар великої російської імперії був рівночасно обмеженим конституційним королем значне меншої польської держави. Польсько-російська унія була отже певною аномалією.«²⁾

Ранійше чи пізнійше ся аномалія мусіла загинути. »Отся фальшива будова — записав під адресою Конгресівки в своїм дневнику Микола І. — мусить упасти.« Вона таки впала. Польки розірвали польсько-російську унію історичною заявою варшавського сойму з 25 січня 1731 р.: »Nie masz Miko-

¹⁾ Порів розділ „*Królestwo Polskie*“ в цитованій праці J. Grabieca. Варто тут звернути увагу на те, як страшенно руйнуючим способом відбила ся сучасна світова війна на долі Царства Польського, яке здебільша стало тереном воєнної акції. Поза Бельгією хіба жадна инша країна не відчула так на собі руйнуючої сили війни як саме конгресівка. Цікаві статистичні дати про се опублікував варшавський Центральний громадянський комітет (порівнай статі: „*Królestwo Polskie wobec wojny*“ в краківській часописи: „*Nowa Reforma*“ Nr. 188, 196 та 202).

Понад 75% території Царства Польського (84.000 квадр. верст з 111.554) стало безпосередно тереном війни. 73% населеня конгресівки (9 міл. з 12½ міл.) було тим способом заняте війною. З понад 27.000 сел сього району 5.500 (понад 20%) було зруйнованих, а з них 1000 (4%) цілком знищених вогнем. З 10.000 Фільварків — 800 (8%) зовсім знищені, 5.000 (понад 50%) вельми зруйновані. З міст та місточок сього району 93 були досить сильно ушкоджені воєнними операціями. Природно матеріальні страти у всіх галузях господарського життя сеї частини конгресівки — величезні. Загалом до 1. січня 1915 р. (взагалі усі вище наведені обрахунки обіймають лише період війни від початку її до 1 січня 1915 р.) — виносили вони разом 1 мільярд рублів, з чого майже ½ мільярда припадає на рільництво, понад 200 мільонів рублів на промисл, біля 50 мільонів руб. на торгівлю, понад 40 міл. р. на міську власність. Зрозуміло, що війна дуже ушкодила краєву комунікацію: 78313 верст (35%) шосейних доріг цілком знищено. Так само — 1445 верст залізниць. Загалом страти в комунікації виносили майже 77 міл. рубл.

²⁾ Dr. K. Kadlec: Статя „*Poláci*“ у відомому чеському неословянському збірнику: „*Slovanstvo*“ (Praha 1912, ст. 195).

łaja na tronie polskim» («Нема Миколи на польському троні»). Царське правительство скасувало її після падолистової польської революції виданем т. зв. «Органічного Статуту» (1832), який лишив Конгресівці лише натяк на конституційну краєву автономію, *nota bene* на папері, бо фактично в житє сей статут не був переведений. Взагалі він був виданий лише з огляду на Європу. Природно, що в поєдинку Миколи-самодержавного російського царя з Миколою-конституційним польським королем побідив перший. Сумним пам'ятником сеї побіди є відома варшавська цитаделя. Підчас свого приїзду до Варшави в 1835 р. Микола I. сказав з приводу неї Полякам отсі слова: «Коли будете вперті, не зрічете ся своїх мрій про національну самостійність та самостійну Польщу — накликаєте на себе велике нещастє. Я наказав вибудувати отсю фортецу, а упереджую вас, що при найменшій бунті дам розстріляти місто. Знищу Варшаву — але не будувати-му її.»

Після ліквідації жорстоко-крівавої падолистової революції почав ся перший період систематичної русифікації Царства Польського з метою органічного його злученя з Росією.

В 1831 р. був закритий варшавський університет, «Товариство приятелів Наук», а відтак (1839) зроблено замах на польське шкільництво взагалі заведенєм варшавського шкільного округу. В 1837 р. знесено адміністративний розділ Царства Польського на воєводства та замінено загальноросійським — на губернії (10). В 1841 р. скасовано державну раду для Конгресівки. Рівночасно заведено в Царстві Польським російські гроші.

В 1850 р. знесено цлову границю поміж Росією та Конгресівкою. В 1851 р. заведено російську пошту. Само собою розумієть ся, що в звязку з сими реформами російська мова стала урядовою в Конгресівці.

Словом, се була політика після відомої заяви Миколи I: «— Оден закон, одна мова, одна віра», метою якої було докзати, що «Польща є відтак частиною російської держави, а також і російського народу».

Александр II. первісно не мав думки кинути сю проти-польську політику свого батька, як про се добре свідчить славетне його: «*point de reveries, messieurs*» («жадних мрій, панове»), сказане у 1856 р. підчас побуту його в Варшаві, «приношу Вам забутє минувшини — казав він при сій нагоді — лишитесь одначе злученими з Росією та зречетесь усіх мрій про самостійність. Усе, що мій батько зробив, добре зробив: моє панованє буде продовженєм його.»

Не можна було ліпше підготовлювати ґрунту до нового повстаня, як такою політикою систематичного вигублюваня польськості в польськїм народї. Коли в 1861 р. під впливом маркґрафа Вельопольського царське правительство пішло на уступки та були переведені деякі реформи в дусї вище згаданого «Органічного Статуту», було вже за пізно, неможливо

зупинити хвилю накіпінлого народнього гніву. «Місяці реформ— як слушно зауважив провідник «ugody» Piltz — не могли направити того, що зробили роки репресій.»¹⁾

Таким чином дійшло до вибуху другої польської революції проти царизму, до відомого січневого повстання 1863 р., задавленого й затопленого в крові ще жорстокійше та безогляднійше, ніж перше з 1830—31 р. Конгресівка стратила в повстанню біля 100.000 найліпших своїх людей, а крім сього була матеріяльно страшно зруйнована конфіскацями та контрибуціями.²⁾

Настає другий період страшенної протипольської політики, яку «угодовець» Пільц загально схарактеризував так: «Почався в цілій своїй повни систем безоглядного, невпинного гнету вобласти національній, язиковій, суспільній та господарській. Рішено трактувати Поляків як ворогів, що не заслуговують на жадні згляди; рішено знищити польську культуру, просвіту, добробут, зрівняти все з поверхнею землі, щоби й сліду не лишилося там «ubi Troja fuit».³⁾

В часах отже, коли Росія переживала свою епоху «великих реформ», Польща пройшла шляхом найгірших уніфікаційних заходів. Було геть скасоване те, що ще лишилося після русифікаторської практики другої четверти XIX ст., та що привернено і набуто після 1861 р. В 1864 р. почав функціонувати «улаштовуючий комітет», який поволи ліквідував рештки краєвої автономії у Царстві Польським.

В 1866 р. заведено новий поділ Конгресівки (на 10 губ. та 84 повітів). В 1867 р. скасовано польську комісію освіти й шкільництво в Польщі адміністративно зросійщено. В 1869 р. варшавську «Szkołę Główną» (університет) перетворено в російський університет. В р. 1868, 1869, 1877 поступово скасовано польські комісії внутрішніх справ, фінансів та судівництва. В 1874 р. заведено генерал-губернаторство, замість намісництва. В 1875 р. скасовано церковну унію, яку замінено православем. Ся остання «реформа», як відомо, була переведена дуже безоглядно та жорстоко, нераз крiвaвим шляхом. До 1876 р. сей процес ліквідації був майже цілком викінчений. Царство Польське перестало існувати. Щезла навіть його назва, в офіційній російській мові Конгресівка титулується «Привіслянскимъ Краемъ». Навіть прикметник «польський» був проскрібований і в урядовій мові замінений анаціональним терміном: «мѣстный».

¹⁾ Е. Piltz, I. c., 18.

²⁾ В Царстві Польським сконфісковано було 1660 панських маєтків, на Литві — 1794. (Взагалі Литва дуже багато втратила від післяреволюційних репресій. Тут безкарно гуляв славний Мурав'єв — Вішатель. Навіть Україна за оден лише тиждень повстання заплатила 5 міль. карб. контрибуції — J. Grabiec: Dzieje Narodu Polskiego (Kraków 1909), ст. 332.

³⁾ Е. Piltz, I. c., 44.

Русифікацію Польщі царське правительство рішило оснувати на школі. Школа мала бути головним знарядом денаціоналізації Поляків. Її завданєм було, як мріяв оден з найгірших русифікаторів Польщі, А п у х т і н, досягнути того, «щоби мати-Полька співала над колискою свого дитятка російську пісню».

Можна собі легко уявити, якою була отся урядова російська школа у Польщі, яку цитований вже польський публіцист та громадянський діяч Пільц слушно назвав «ганьбою свого століття». В своєму меморіалі (з 1890 р.) варшавський генерал-губернатор І. В. Гурко її схарактеризував так: «В урядовій школі Королівства (польського) з польською дитиною обходять ся не лиш не-сердечно, але навіть ворожо: закидають їй польське походженє, ображують її народні почуття, з погордою трактують її релігію, а її рідну мову ставлять в розкладі наук аж після французької та німецької. Таке безоглядне трактуванє дитини, зрозуміло, дає протилежні результати від тих, які ожидало правительство від чинности сих шкіл: воно не виховує у неї любови до Росії, але навпаки змушує її від наймолодшого віку зненавидіти усе російське, що у найгарнійшому часі його життя принесло йому тільки безглуздох образ, було причиною стількох гірких сліз...¹⁾ Не треба додавати, що така школа не зросійщила ні одного Поляка. Її діяльність добре назвав оден польський письменник «Сизифовою працею».

Природно, що царський уряд радо би мав для своєї протипольської політики у Конгресівці якусь базу на місцевім ґрунті. Відповідним матеріалом для неї здавав ся йому польський хлоп. Царизм рішив використати історичний соціяльний антагонізм між польською шляхтою та хлопством в свою користь.

Хлоп мав стати «*der einzige Schutz der russischen Herrschaft*» в Конгресівці. З сією метою царське правительство почало супроти польського селянства свого рода політику економічної фаворизації, заінавгуровану 1864 р. скасованєм панщини в Царстві Польськім на умовах дуже догідних для селянства та з очевидною протишляхоцькою тенденцією. Відтак селянству формально признано певну громадську автономію.

Одначе махіявелістичні пляни царського правительства що до хлопів не увінчали ся ніяким успіхом; йому не вдало ся загасити в них огника національної самосвідомости та перетягнути на свій бік. Навпаки, згодом польський хлоп перейшов до табору польського націоналізму.

Посередно до сього причинив ся сам уряд, який з одного (економічного) боку фаворитував хлопа, але взагалі віддав його на поталу загальної протипольської політики в Конгре-

¹⁾ Е. Piltz, I. c., 45.

ївці. Національно-культурні та релігійні протипольські репресії розпалили поволи жевріючу в польському селянстві іскорку національного інстинкту у велике полум'я національної свідомості, що вже проявилось під час бурливих років російської революції та після неї.

Провадячи свою уніфікаційно-нівелюючу політику в Царстві Польськiм, руйнуючи найслабші прояви колишнього його краєвого автономізму, російське правительство було що до клопа дуже несправедливе, бо не дало йому тих примітивних автономних інституцій (земство, міський самоуряд), які були заведені в самій Росії.

Однак вся ця політика, не раз скритикована й представниками російської вищої бюрократії,¹⁾ була так само сизифовою працею, як і русифікаторська діяльність урядової школи в Царстві Польськiм. Царство Польське так само як і Фінляндія належить до «окраїн», де не тільки русифікація, але й російська культура та мова не зробить найменшого поступу. Банкротство своїх русифікаторських заходів що до Польщі признало само царське правительство. Комітет міністрів видав в 1905 р. таке *testimonium paupertatis*: «Змагання до зросійщення та винародовлення Поляків, таке завдане зглядом народу, який від давна існував самостійним життям, який від давна переняв західно-європейську культуру й витворив при помочи сеї культури свою відрубність та заховав у великій мірі свою мову й літературу — таке завдання не можливо здійснити».²⁾ Однак в царськiм правительстві годі дошукувати ся політичної лєґітки. В 1910 р. Столипін підчеркнув, що «Російська Польща є й буде завсїгди російською областю».

В новочасній історії недержавної Польщі національна думка-мрія про відновленє політичної самостійности є одним з головних двигунів — *«idée maitresse»* — польського життя взагалі. Се спадщина славної конституції 3 мая (1791), послїднього акту вмираючої польської держави, першого кроку до відродження польського народу, «заповіту Поляків державних — недержавних, ще вільних для вже поневолених».³⁾

Все житє поневоленої Польщі є одною невтомною мрією та прямуванєм до вільної, самостійної Польщі (*Polski Niepod-*

¹⁾ Напримір сїмю варшавського генерал — губернатора Гурка в його відомій праці «Очерки Привислянъ» (Москва 1897), де він приходить врешті до заключення, що «прищепити народови чужі для нього ідеали — річ неможлива», або відомим варшавським генер. губ. княз. Імєрєтінським, який в своїм меморіалі до Петербурга (з р. 1897) зазначив, що «лише на багнетах уряд не може опиратись».

Зрештою вже в 60 роках признав її банкротство та безцільність відомий російський державний діяч та реформатор Милютинъ. Див. E. Piltz l. c., 16, 17, 91.

²⁾ Idem, 98.

³⁾ K. Srokowski: W dniu Trzecim Maja. „Nowa Reforma“, 1915, Nr. 223.

ległej). Усі мрії польського народу і ціле його життя є в службі свої думки. Літературний романтизм минулого століття (Міцкевич, Словацький, Красінський), релігійний містицизм (т. зв. месіанізм), мистецтво (Гротгер, Матейко, Шопен), революційний демократизм «червоних» та аристократичний дипломатизм «білих», велика еміграція, славні легіони — все це були різні шляхи, які вели до одної мети — визволення батьківщини.

Природно й зрозуміло, що цей самостійницький ідеал Польщі мав виразно протиросійський та протицаристичний характер. Т. зв. «угода» хоч історично й датується вже від часів Александра I., — фактично ніколи не була виразом польського національного почуття; вона була лише політичним *malum necessarium*, виразом нужденної аккомодції, або дочасної національної резигнації. «Угода» в польським громадянстві завжди була в «splendid isolation». Всі вони слабували «на Москаля», як виразився один польський письменник. Це треба пам'ятати для розуміння психологічного боку польської справи в Росії. Національна катастрофа 1863 р. викликала потребу ревізії дотеперішньої національно-політичної ідеології й тактики. Питання — революція чи пристосованість було вирішене в користь останнього. В тодішніх обставинах іншої відповіді й не могло бути.

На ґрунті російської Польщі виразом цієї політичної резигнації був відомий період «органічної праці» (*pracy i podstaw*), ідеологічним виником якого був т. зв. варшавський позитивізм. Один з проводирів його, відомий польський письменник та філософ Свєнтоховський (*Świętochowski*) дав йому таку загальну формулу: «Не на зовнішніх засобах політичної самостійності спочиває існування народів; отже нарід, котрий перестав існувати політично й наслідком того почав сумніватися про своє існування, коли однак розвине свої духові сили та вдачу до найвищої своєї міри, коли його духовий білянс представляє значні цивілізаційні засоби — може в кожній хвилині з надією та гордістю сказати про себе: «*cogito, ergo sum*» (*Wskazania polityczne* 1883).¹⁾

Розвиток дійсного життя не можна одначе регулювати ніякими сакральними формами або дефініціями. Період «органічної праці», який мав величезне значіння для Конгресівки з економічно-культурного погляду, своєю політичною ідеологією не міг бути виразом дійсного національного настрою більшості польського загалу, в кожному разі не *à la longue*. Він міг згодом лише задоволити соціальну надбудову російської Польщі, яка економічно гравітувала до Росії. Але сама «будова» мусіла незабаром в підземлю, куди її загнала царська політика, нагайка та кнути, шукати для себе відповіднійшої ідеології. «Угода» не могла тріюфувати там, де тубольча

¹⁾ Feldman : *Współczesna literatura polska* (Warszawa, 1903). 1.

Він представлений був головно трома ріжнородними ідеологічними течіями: федералістичним «Пролетаріатом», централістичною «Соціал-демократичною партією Литви й Польщі», одинокою польською партією, що не признає постулату автономії Польщі й завзято боронить фаталістичну догму про органічну господарську залежність Конгресівки від Росії, врешті «Польську Партію Соціалістичну» (P. P. S.), яка поставила постулат самостійної Польщі та рішучо виступила за негайне відокремлене Польщі від Росії. З вище згаданих соціалістичних партій вона одна витворила сильний робітничий соціалістично-революційний рух, під прапором якого згуртований був майже весь свідомий пролетаріят Царства Польського, та який в боротьбі з царизмом був одним з найголовніших чинників. Поза робітництвом «P. P. S.» зєднувала найліпші сили польської ірредентистичної інтелігенції, студентську молодіж та письменників: Жеромський, Сєрошевський, Даниловський.

Польські поступові демократичні елементи, головно з кругів інтелігенції не витворили жадної трівкої, самостійної політичної організації. «Угода», на чолі якої стояли Пільц (Piltz) і Спасовіч (Spasowicz), з 80 років представлена петербурською часописю «Краї» — в Конгресівці ніколи не мала ґрунту під ногами; симпатиками її були консервативні елементи зі сфер вищої буржуазії та родової аристократії. Свій «медовий місяць» пережила вона після вступлення на престол Миколи II. та особливо підчас його відомої подорожи (1897) до Варшави. Сам уряд своєю неустанною русифікаторською політикою багато причинив ся до банкруцтва «угоди» (інакше «партії реальної політики») в Конгресівці.

Оптимістичні надії, що нове царюванє принесе Полякам якесь поліпшенє гіркої їх долі — були даремними. Панованє внука було лише продовженєм польської політики діда після засади «point de reveries».

Наступник «угодового» варшавського генерал-губернатора кн. Імеретинського — Чертков — признавав лише оден спосіб полагодження польської справи, а саме — трактованє Поляків без церемонії, як ворогів держави.¹⁾

Вже за Миколи II. Польща пережила, особливо з початку сього столїтя, період страшеного народного та політичного утиску: цілу гаму всіляких виїмкових станів та репресій, якими лише диспонує караючий арсенал царизму. Зовнішними мотивами була революційна пропаганда та тайна патріотична робота, се є зовсім невинна народно-просвітна діяльність.

На передодню російської революції Польща була вже вульканом перед вибухом. Однак країна була здисциплінована так, що підчас російсько-японської війни не дійшло до революції, проти якої рішучо висловили ся буржуазні сфери. Ще

¹⁾ Е. Piltz, l. c., 80.

повстань» та приймає «кожду реформу». Підчас виборів до остатньої Думи він упав. Саме від сього часу датується прогресивна антипольська політика царського правительства. Столипинівський націоналізм поза Фінляндією головно звернений був проти Польщі. Поляки були зредуковані на громадян «другого клясу». Польська культура та навіть мова стала знов об'єктом систематичного урядового гнету.

З поміж проявів протипольської політики зазначилося удержанне польської Варшавсько-віденської залізниці (1913), яку правительство негайно почало цілком безоглядно російщити. Посередно до сеї категорії належить також заведення земства (1911) в західних губерніях з виразною протипольською тенденцією, чим зі сторони Росії закінчено стару боротьбу з історичною Польщею. Обіцяних компенсат Поляки не дістали жадних. Проект міського самоурядовання для Царства Польського після кількох років одисей між Думою та Державною Радою не побачив денного світла. Карикатуру його мали дістати Поляки, яко першу рату на рахунок відомого маніфесту Вел. Кн. Николая Николаєвича, в якому казалося, що границі, які розділяють Польщу, щезнуть, що вона буде злучена під царським скиптром, під яким відродиться вільною в своїй вірі, мові та автономії.¹⁾

На такі грандіозні обіцянки карикатурний проект міського самоурядовання в Польщі, який скритикувала навіть підцензурна польська преса російського забору та ліберальна російська, природно є дуже кучою ратюю.

* * *

Ми доси головно присвячували увагу відносинам офіційної Росії, не кажучи майже нічого про те, як ставилася до польської справи російське громадянство. Поза фінляндським питанням, польським воно цікавило найбільше, та нераз протягом минулого та нашого століття висловлювало свої погляди що до способів його полагодження. Вже декабристи, які в національній справі були централістами (Пестель) — зробили виняток для Польщі; проект конституції Пестеля, відома «Русская правда», признавала услівно самостійність Польщі, правда під фактичним протекторатом Росії та у «тісному союзі (з нею) на мирний і воєнний час».

Поміж декабристами та «Польським патріотичним Товариством» були переговори в справі спільної акції. Згодом були зносини поміж російською революційною організацією «Земля і Воля», яка симпатизувала з останнім польським повстанням та польськими самостійниками (Варшавським центральним комітетом).²⁾

¹⁾ Сей маніфест і критику його наведено в брошурі М. Михайленка — «Визвольні маніфести» російського уряду в теперішній війні» 1915.

²⁾ Докладніше про се: Л. Плохоцький — «Взаимныя отношенія польскихъ и русскихъ социалистовъ» Лондон 1902.

З Польщею симпатизувала не лише «підземна Росія», але й ліберальна, яка починаючи П. Чичерином та скінчивши на П. Струве, не раз висловила ся про реставрацію конгресової конституції Царства Польського. Про автономію Польщі висловив ся й всеземський російський зїзд 1905 р. та москвовський московсько-польський зїзд (1905).

Однак в усіх пробах російсько-польського *modus vivendi* більше було плятонізму та симпатій, ніж річевого трактовання сеї пекучої справи. А саме тому, що є в ній одна точка, що до якої тяжко найти «золоту середину», бо обі сторони не мають на неї певного ґрунту під ногами. Не трудно вгадати, що сим дразливим моментом у російсько-польському питанню, є справа т. зв. *zabranuch ziemi* (себто Литви, Білоруси та в часті й України), що до яких Поляки мали «історичні» претенсії, мріючи про реставрацію польської держави в границях 1772 р.¹⁾.

¹⁾ В тих колишніх провінціях польської Річи Посполитої є разом понад 2 міль. Поляків — (2,300.000) з чого на Литву та Білорусь припадає 1'1 міль, а на Україну біля 800.000. В перших двох країнах польське населене живе компактною масою (пересічно творячи понад 10% меншости, яка у віленській губ. досягає — 25%, а в гродненській, північно-західний куток якої належить ще до етноґрафічної Польщі, навіть 30%). На Україні існують лише польські острови, сліди колишньої польської колонізації та експанзії на Схід (на Волини 10·5%, Поділю 8·9%).

З соціального боку Поляки здебільша представлені в *„Ziemiach zabranuch“* вищими суспільними верствами: головною шляхтою й фаховою інтеліґенцією. Вони творять відтак значний процент міського населення. Від 1863 р. та аж до 1905. Поляки та польськість були лише толерованим елементом.

Лише після революції могло там повстати знова явне польське культурно-народне житє: просвітні інституції, преса, та якийсь сурогат власного шкільництва. Зрештою не на довго. Бо вже від 1908 р. у Росії настає знов ера страшеного офіційного націоналізму, який поміж иншим особливо звернений проти Поляків південно та північно західних губерній. Ся націоналістична реакція унеможливила розвиток культурно-народної праці Поляків в сих губерніях.

„Ziemie zabrane“ все були яблоком суперечок між Росією та Польщею, метою їх державних аспірацій. В сьому поединку російський імперіялізм побідив. Але Польща ще до недавна підчеркувала своє «історичне право» на сі колишні провінції Річи Посполитої. Фактично ні Росія ні Польща не мають жадного права на сі країни, де господарі (Литовці, Білоруси, Українці) прокинулись до самостійного національного життя та згодом порішать про долю сих спірних областей. Полякам отже годі мріяти про стару геремонію в *„ziemiach zabranuch“* та уважати їх за *„terra irredenta“*, яка має бути прилучена евентуально до майбутньої самостійної Польщі. Вони мають в згоді з тубольчими народами, природними панамі сих країв, витворити такий *modus vivendi*, який гварантував би тамошній польській меншости самостійний культурно-національний розвиток. Залишивши старі свої імперіялістичні наміри що до сих країв, Поляки матимуть у них широке поле до продуктивної та культурної діяльності.

(Подрібнійше про *„Ziemie zabrane“*: L. Wasilewski: *Litwa i Białoruś—Kraków 1911*; J. Grabiec: *Współczesna Polska*,—стр. 123—129; W. Feldman: *„Deutschland, Polen und die russische Gefahr*, Kap. IV).

Ще більшу претенсію мають російські націоналісти, котрі вважають сі провінції за «искони русскія землі». Властиво поза Бакуніном лише оден Росіянин дивив ся на польську справу (як зрештою на національну проблему у Росії взагалі) без всяких державно-імперіалістичних упереджень. Маю на думці великого російського публіциста Герцена. Він оден припускав можливість відокремлення Польщі від Росії, дивив ся на се як на зрозумілу річ. Він оден рішив польське питанє поза державними межами царської імперії, не в дусі більш-менш широкої автономії на ґрунті російської держави, але в зміслі власної державної самостійности Польщі.

В своїм славним «Колоколї» він писав з приводу польського питаня: «Польша як Італія, як Угорщина має повне право, якого не можна їй відняти — на державне істнуванє, незалежне від Росії.» Яко Росіянин він природно не бажав сього, але яко справедлива людина, він добре знав, що «на-сильно миль не будешь», як каже російська пословиця.

«Федеральна злука — писав він далі — повинна бути свободним даром... коли Польша не захоче тої злуки, ми можемо сього жалувати, можемо не згоджувати ся з нею, але не лишити їй волі не можемо, не відрікаючи ся усіх наших переконань...»

«Усе уважав я злуку Росії з Польщею насильною, найбільшим нещастєм для обох сторін.»

«Росія не має прав до Польщі...» — каже він в іншому місци цитованої статі (Росія й Польша) — Польша має абсолютне право на державну самостійність; в сім не може сумнівати ся жадна чесна людина. Польшу можна задусити, убити, вивезти на Сибір, вигнати з Європи — все се залежить від сили; все се може Росія зробити так само, як ранійше зробив Чингіз-Хан, Тамерлян, та не знаю, де хто ще. Буде се факт, як катастрофа корабля; мати-ме своє фізичне виясненє — але нічого більше. Над вбитою людиною ставлять хрест, який є німим протестом проти злочину; над вбитим народом вносить ся його історія, яка переходить з покоління в покоління, а хто знає, чи не буде воскрешена в одному з них...»

Становище Герцена було та лишило ся «гласомъ вопіющаго въ пустинѣ». Підчас повстаня 1863 р. він з своїм «Колоколомъ» опинив ся в «splendid isolation», побідником вийшов Катков, сей Муравєв Вішатель російського слова та друку.

І тепер ще, не зважаючи на обіцянки Полякам зі сторони Росії що до реставрації суцільної автономної Польщі під царським скиптром — навіть російські ліберали не йдуть дальше поза дуже обмежену автономію для Польщі та вважають польське питанє домашньою російською справою (Миллюковъ), яка ніяким робом не рішати-меть ся на міжнародному конгресі, але в петербурській Думі та о стільки, о скільки се буде подобати ся російським державникам. Що кожда автоно-

мія, яку Росія може дати Польщі — *à priori* буде куца та вельми кастрована, се природно виходить не лише з вище схарактеризованого російського державного централізму, але з прецедентного значіння польського питання для національної проблеми в Росії взагалі. Давши щось Польщі, згодом треба буде дати й іншим російським «окраїнам» та «инородцям». Тому прим. відомий російський політичний діяч А Гучковъ на III. земським конгресі (1905) під час дебати з приводу польської справи рішучо висловив ся проти автономії Царства Польського, мотивуючи своє становище тим, що автономна Польща була би першим кроком на шляху перетворення Росії у федеративну державу, що російські націоналісти та централісти вважають за страшенну народно-державну апостазію.

Польща, визволена Росією, є парадоксом, шоби не сказати просто — нонсенсом. Як Росія «визволяє» — сього найліпшою ілюстрацією може бути Болгарія, на яку Росія дивить ся як на свою власну васальну провінцію. Болгарія не раз вже переконала ся, що «свобода» з рук Росії є данайським даром.

Цікаве та оригінальне є становище російського славянофільства до Польщі. Дуже яскраво воно було зясоване підчас останнього повстання (1863), коли про польську справу багато писали визначні представники тогочасного російського славянофільства (Самаринъ, Аксаков, Гильфердингъ, Погодінъ). Фільозофічно-політичну основу російського славянофільства творить, як відомо, православє та самодержавє, відтак підчеркуванє позитивности грекословянської культури та негачія «гнилої» латино-західної.

На Польщу отже дивили ся російські славянофіли як на денатуровану частину Славянщини, а саме значно заражену «гнилими» західно-латинськими впливами. Польща отже могла повернути ся на лоно Мати-Славії ціною відречення від своїх старих традицій, від своїх протиславянських блудів.

Зі становища чистого славянофільства самостійна Польща була би майже смертним гріхом, жерелом та носителем серед Славянства культури «гнилого Заходу». Російське славянофільство признало би отже Польщу славянською, коли би вона перестала бути польською. Словом, стара й добре знана мрія російського панславізму: «славянські річки мають злити ся в російському морю».

Бачимо отже, що не лише російське правительство, але здебільша й російське громадянство фактично займають протипольську позицію, допускаючи полагодженє польської справи о стільки, о скільки се є в інтересі російської держави, та нехтуючи при сьому національні прямуюваня та інтереси польського народу.

Тому отже треба признати, що дійсне полагодженє польського питання може й мусить бути протиросійським,

або як казав Герцен, що Польща з Росією, щоби зійтись, мусять наперед розійти ся. Чи самостійна Польща з Росією колись зєднають ся, про се зайво пророкувати, але що Польща, щоби стати самостійною — мусить від Росії відокремити ся, се вважаємо за апіорну аксіому.

Зрозуміле отже, що національно найбільше свідомо частъ польського загалу вже від довшого часу заняла рішучо анти-російську позицію; заздалегідь приготувляла ся до будучої австро-російської війни, на випадок якої уважала за не-обхідне в народнім інтересі станути по стороні теперішнього двосоюза.

За останніх десять років, а особливо від анексії Босні та Герцеговини — коли будучий-російсько-австрійсько-німецький конфлікт став вже справою недалекого часу — самостійницька ідеологія та пропаганда поміж Поляками все зростала. Під її прапором станули польські соціалістичні та справді демократичні елементи. Її поширювала студентська самостійницька молодіж, яка навіть відокремила ся в оден самостійний гурт. Її боронила та мотивувала польська публіцистика та преса (Студницький, Сроковський, Фельдман, «Крутыка», «Przedświt»,¹⁾ а особливо література, сучасні корифеї якої Жеромський, Виспянський, Серошевський, Даниловський, багато причинили ся до поглиблення та поширення самостійницької ідеології серед польського громадянства, а особливо молодіжи. І в Конгресівці поволи — підземним шляхом самостійницькі ідеали здобували ґрунт під ногами, головно заслугою соціалістичної партії. Там-же в часах після революційної реакції повстав «Союз чинного відпору».²⁾

Для «самостійної Польщі» працювало ся не лише словом та пропагандою, але — в душі колишнього італійського гасла «*farà da se*» робили ся приготування до чинної визвольної акції, виразом чого є сучасні польські легіони з своїм керманічем Пілсудським на чолі. Організація та фахове підготування їх—все се результат безмірної, мозольної праці останних років.

Підчас балканської війни, коли марево російсько австрійської війни кожної хвилі могло стати реальним фактом, повстає краківська «Komisya Tymczasowa», в якій зосередкований був провід чинної акції для визволення польського народу, для збудовання самостійної Польщі. Коли отже дійшло до вибуху теперішньої світової війни, ся самостійницька течія серед поль-

¹⁾ Звертаємо увагу на деякі публіцистичні праці з останних років, спеціально присвячені з'ясованню польської справи в самостійницькім освітленю та з протиросійського становища: Polanus Viator: Kwestya polska wobec zbliżającego się konfliktu Austrii z Rosyą, Kraków 1909; L. Byłski: Rzut oka na kwestję polską w dobie obecnej, Kraków 1910; E. Starczewski: — L'Europe et la Pologne, Paris 1913; Dr. W Gumpłowicz: Kwestya polska a socjalizm, Kraków 1908.

²⁾ W. Feldman, l. c., 15.

ського загалу (т. зв. «австрійська орієнтація») показала їй найбільше зорганізованою до позитивної діяльності.

Ріжні інші *ad hoc* аранжовані та *ad usum* Росії й *triple entente* пристосовані «польські організації» були ефемеричні, без реального ґрунту під ногами. Правда, до вибуху повстання в Царстві Польським не дійшло, але сподівати ся сього за новочасних російських мілітарних умовин в конгресівці могли лише наївні політичні романтики.¹⁾

Вже підчас війни оснований «*Związek niepodległościowy demokratów polskich*», (Союз польських демократів самостійників) — сформулював у своїй першій відозві національні змагання сучасної Польщі коротко та виразно словами: «Поляки самі будуть рішати про свою будучність ... бажаємо самостійної Польщі». Самостійна Польща є постулятом польського соціалізму та демократизму, є виразом справдішньої волі народу, сього народного *suprema lex*, який все найде шлях та спосіб до зреалізованя своїх постулатів.

Самостійна Польща перестає вже бути історичним терміном, свого роду державним анахронізмом, утопічною мрією політичної романтики та літературного політикування: се чергова справа сучасної Європи, се оден з недалеких державно-політичних устроїв нової — в сій війні повстючої — Європи.

¹⁾ Докладно та річево обясняє сю справу Фельдман в „*Zur Lösung der polnischen Frage*“ — стр. 17.

IV. Білоруси та білоруське відроджене.¹⁾

В цьому нарисі буде мова про справу, яка для ширшого європейського загалу є *terra incognita* та про яку більше менше поінформовані лише фаховці та дослідники в області антропогеографії, етнографії та фільольогії.

Писатиметься про наймолодший народній рух в Росії, який інтензивніше виринув лише підчас революції, та який поки що є *in statu nascendi*: національно мало зіндивідуалізований та скристалізований, про майбутність якого не час ще висловлювати рішучий діагноз. В Росії національну самобутність Білорусів не признає ані уряд, для якого Білорусь, що була прилучена до Росії після розділів Польщі, є «істинно русській» край, який вже за часів Катерини II почали русифікувати та обертати на православну віру та який в другій половині минулого століття—за часів сумно-славнетної ери Муравєва-Вішателєя—відчув на собі всі чари »братської симпатії» царизму, —ані «істинно рускі» патріоти, які бажали би, щоб усі російські »іногородці» злили ся в російському морі, ані навіть російська інтелігенція взагалі, яка здебільшого має для білоруського народнього руху лише »ироническую улыбку».

Білоруси²⁾ творять північно—західну галузь східного Славянства, до якого належать ще Москалі та Українці. Зі всіх вона найбільше славянська, себ-то найменше має неславянських етнічних домішок.

Сучасні Білоруси, се нащадки первісних славянських племен (Кривичів, Дреговичів, Радимичів і т. д.), які біля IX. століття заселявали верхній сток Дніпра, Німана та басен західної Двини.

¹⁾ Wlast: Karotkaja historya Biełarusi, Wilnia 1910.

L. Wasilewski: Litwa i Białoruś, Kraków 1911.

А Новина: Бѣлоруссы (в збірнику »Формы нац. движенія»), І. Святицький: Відроджене білоруського письменства Львів, 1908.

А. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи, т. IV. Петербург, 1891.

L. Wasilewski: Die Nationalen und kulturellen Verhältnisse im sogenannten Westrussland. Wien, 1915.

L. Meleschka: Zur weißrussischen Frage. Ukrainische Rundschau, 1909, Nr. 6.

²⁾ Походжене сеї назви науково доси не вияснено. В історії вона (Alba Russia) появляється вже в XV століттю, в російському царському титулі в половині XVII століття. В новіших часах слова Білорусь вживалося здебільшого як географічний термін, для означення частини т. зв. північно-західного краю, другу частину якого творила Литва.

Завдяки сьому догідному географічному положенню на шляху «поміж Варягами та Греками» сї племена рано почали політично-державно організувати ся. В X. століттю та XI. існує вже кілька білоруських князівств: Полоцьк, Туровськ, Смоленськ (з яких полоцьке є найстарше; про його князів згадуєть ся вже в одній шведській пісні з VI. століття).

В X. століттю Білоруси приймають християнство після східного византійського обряду. Доси точно не встановлено, чи християнство в Білорусів прийшло лише через Київ чи вже трохи раніше зі Скандинавії. Поруч з ним почала поширюватись культура, в якій наслідком географічного положення Білоруси були вже від початку західні впливи. Політичний устрій сих князівств був оснований на вічевому ладі. Одначе до сполучення їх в одну народню білоруську державу не дійшло. В XII.—XIV. століттю Білоруси були підбиті Литовцями, наслідком чого повстає литовсько-руська держава, з головним осередком у Вильні. З національного боку се не мало ніяких негативних наслідків для Білорусів. Навпаки, в сьому часі закінчив ся процес їх національної кристалізації. Литва підлягла вищій білоруській культурі. Білоруська мова стала державною та панською у литовській державі. В ній зложений був відомий «Литовський статут» (1588), в якому дуже добре відбила ся народня вдача Білорусів, та який є одиноким європейським кодексом, зложеним не під впливом римського права.¹⁾ Він *de jure* тревав аж до половини XIX. століття (скасований був у 1840 р.), *de facto* в побутовому праві й доси ще існує в Білорусів. XV. та XVI. віки—се «золотий вік» білоруської культури, доба розцвіту літератури на білоруській мові. Найстарші пам'ятки білоруського письменства се т. зв. «Княжеські грамоти» вже з XIII. століття. Першим відомим білоруським друком був переклад біблії, виданий в Празі Д-ром Скориною (1517—1520)²⁾. В Білоруси самій перший друк виданий був у 1525 р., а саме в Вильні: білоруський переклад нового завіту, так само виданий згаданим Д-ром Скориною. Взагалі отсі старі пам'ятки білоруського письменства мають здебільшого церковний або юридичний характер.

В XVII. століттю починаєть ся швидкий занепад білоруської культури на Литві, що було результатом переваги польських впливів, які особливо змогутніли після відомої люблинської Унії (1569). Отсі польські впливи відбили ся також на долі Білорусів, а саме в релігійній області. В XV. століттю Білорусь була тереном релігійної католицької пропаганди з боку

¹⁾ I. Meleschka, l. c., 274.

²⁾ Фактично білоруська друкарська штука та друки є трохи старшої дати. Перша білоруська друкарня була заложена в Кракові в 1483 р. При кінці XV. ст. з неї вийшли два перші білоруські друки (в 1483 та 1491 р.). В самій Білоруси друкарні появили ся в XVI. ст., в другій четвертині якого їх було вже чимало, майже по всіх головніших містах (Вильні, Могилеві, Минську, Пинську, Полоцьку, Слуцьку, Несвіжі та інших).

Єзуїтів, скерованої проти православ'я, яка мала бути захистом перед могутнім зростом реформаційного руху. В 1576 на Білоруси заведено греко-католицьку Унію (сей католицько-православний компроміс, який мав бути лише етапом до повільної католицизації православної української та білоруської людности), — яка проістнувала в Білоруси майже два і половину століття (до 1839 р.) та вкінці стала справді народною релігією Білорусів.¹⁾ В сих часах зросту політичної сили Польщі білоруські пани польщать ся, так само як і українські. Представником білоруського народу лишила ся тільки людова маса (*misera plebs*), яка аж до недавного часу уявляла з себе лише сирий етнографічний матеріал. З початком XIX. століття в часах загального національно-етнографічного романтизму датуєть ся загальне зацікавленє білоруським народом. Першими дослідниками в сій області були польські учені та письменники (Чечот, Рипінський, Барщевські) та деякі польські поети романтики з так званої «литовської школи». Осередком зацікавлення та праці в сьому напрямі був польський університет у Вильні. Але все се було поза білоруською народною стихією, на яку в половині XIX. століття впала ляміна русифікації в зв'язку з переслідуванєм польського елемента на Литві та Білоруси після обох остатніх польських повстань. Як вже сказано, в 1839 році сказано Унію; в 1840 «Литовський статут». В 1867 був заборонений друк білоруських книжок латинським шрифтом.²⁾ Так само заборонені були білоруські проповіді для Білорусів-католиків. Словом, настав муравйовський період «в о з с т а н о в л е н і я русской народности» на Білоруси та Литві, себто безоглядна та насильна русифікація й опраправленє тамошньої людности.

В сьому часі лише спорадично де-неде прокидуєть ся білоруська національна думка. В 70 роках друкуєть ся на білоруській мові кілька агітаційних брошур з політичною протиправительственною тенденцією здебільшого соціально-економічного змісту. Відтак білоруські пісні в проти-царському дусі. Організують ся кружки білоруської студентської молодіжи, національно настроєної. Врешті повстає новочасна білоруська література, якої батьком є В. Дунін—Марцінкович (1807—1885), який свідомо з метою відродження білоруського народу почав уживати його народної мови. Він акцентує право її на літературне існуванє. «Мова наша — писав він — є така сама людська і панська, як і французька або німецька, або і иньша яка.... Шмат було таких народоу, што найперш страчили мову

¹⁾ Wlast — I. с. 91.

²⁾ Первісно Білоруси вживали славянської кирилиці. З польськими впливами серед Білорусів католиків вживаєть ся латинка, в новітших часах зреформована на чеський лад (č замість cz, š замість sz.) Росія завела т. зв. «г р а ж д а н к у», якою послуговують ся православні Білоруси, та яка після всього буде принята усіма Білорусами, бо сей азбуковий дуалізм є одною з перешкод природного розвитку новочасного білоруського народного руху.

свою..., а потім и сусим замёрли. — Не покидайцеж мови нашої беларускай, каб не умёрла...»¹⁾

Він видав кілька прозаїчних та поетичних творів та переложив (дуже гарно) на білоруську мову «Пана Тадеуша» Міцкевича.

Але всі ці прояви білоруського національного відродження обмежувались лише на інтелігенції та симпатиків. Словом, се був період білорусофільства. Рух-же білоруський починається лише наприкінці ХІХ століття. Його піонером була студентська білоруська молодіж, яка організується в т. зв. «громади» та починає поважну національну і соціально-політичну пропаганду серед свого народу.

В цьому часі в білоруському письменстві з'являються два самобутні таланти: поет Ф. Богушевіч, (псевдонім М. Бурачок), перший артист білоруського слова, — який в чужині видав дві збірки гарних поезій («Беларуская Дудка» в Кракові 1891 та «Білоруський Смик» в Познаню 1894). В них він свідомо будить свій нарід та закликає «не замёрци». Другим визначним письменником є пісняр Н. Неслухоускі (псевдонім Я. Лучина) автор ліричної збірки «Вязанка».

З початком цього століття білоруський рух очевидячки зростає. В ньому починається диференціація: поруч з чисто просвітною течією з'являється політична. Повстає народно-просвітна організація (1902) в Петербурзі. Закладається революційно-соціалістична «Громада» (1902—1903) з метою економічно-політичного визволення Білорусів та їх національного освідмлення. В цьому часі видано чимало білоруських агітаційних книжок політичного змісту та в демократичнім дусі. Піднімається справа політичної автономії Білоруси, яку ухвалено на другім зїзді білоруської соціалістичної партії (1906). Програма цієї партії признала культурно національну автономію (пропорціональний культурний бюджет) всіх народів, заселяючих Білорусь та Литву; відтак націоналізацію школи.²⁾

В сій програмі підчеркнено конечність «скликання установчого Союму в Вильні для білоруського краю на основі загального, рівного, тайного, безпосередного виборчого права». Так само на зїзді національно-соціалістичних партій Росії (1907) представник білоруської соціалістичної партії заявив та умотивував домаганє національно-політичної автономії для своєї батьківщини.³⁾

Підчас російської революції рух могутніше та набирає яскраво-демократичного характеру. Повстають білоруські робітничо-соціалістичні організації. Закладається «Білоруський селянський Союз».

З придушенєм революції в Росії обнижується революційна течія в білоруськім русі. Послїднім її проявом є перша біло-

¹⁾ А. Новина — І. с. 390.

²⁾ А. Новина, іdem 392.

³⁾ Див. «Протоколи конференції російських національно соціалістических партій», С. П. Б., 1907, ст. 93.

руська легальна часопись «Наша Доля» (1906), яка за свій радикалізм після шести чисел була припинена. Натомість зростає культурна течія, органом якої став чудово редагований тижневник «Наша Ніва» (виходить у Вільні від 1906 року), яка знаменито виконує своє національно-розбуджуюче завдання серед білоруського люду та яка справді є людським органом, бо здебільшого утримується та обслуговується співробітниками з самого ж люду. Цікавим рисом цієї часописи та взагалі усього білоруського руху є надзвичайна національна толеранція і відсутність найменшого шовінізму. В 1908 році писала Наша Ніва:... «Для нас є добрим кожний, хто щиро думає про добро нашого краю; хай се буде Росіянин, Поляк, Литовець чи Жид. В Білорусі всі вільно розмістяться, коли в кожному поважатиметься громадянина та людину. Вісім мільоновий білоруський нарід не потребує перекидувати ся ні на оден, ні на другий бік».

Так само енергійно організовується просвітно-національна діяльність. Основано дві видавничі Спілки, заходом яких вийшло вже чимало добрих популярних книжок, особливо хліборобських poradників, між иньшим популярна історія білоруського народу Влада. Повстав білоруський учительський та шкільний С'юз у 1907 році, який працює в напрямі організації власної національної школи. Позаяк царський уряд заборонив навчання в школі на білоруській мові, почали закладати ся власні тайні школи, які білоруський люд привитав з великим захопленням. З иньших справ найбільше цікавить білоруський загальна справа релігійна, а саме усунення фатального дуалізму. Релігійне зєднання було би можливим на ґрунті греко-католицької унії, колишньої національної релігії Білорусів. За сучасного режиму в Росії поладжене церковної білоруської справи в душі унії є очевидно неможливістю. Зріст білоруського руху відбив ся і в літературі, в якій виступили дві нові талановиті сили з народу: поет пессиміст Коляса та бадьорій І. Купала, котрий в одному з своїх віршів, який став національним гимном Білорусів, так сформулював ідейну основу новочасного білоруського руху: на питання чого хочуть забути та з погордою трактовані всіми Білоруси, він відповідає «Людьмі зваць ся».

Не зважаючи на урядові переслідування та цькування «истинно русских» людей, білоруський рух за остатні роки очевидячки могутніше та зростає. Появили ся нові часописи: перший науково-громадянський журнал «Маладая Беларусь», хліборобська газета «Саха», провінційна часопись для Минщини «Лучинка», католицький орган у Вільні — «Беларусь». При петербурському університеті повстає спеціальний гурток для наукового дослідження білоруського народу та краю. Основано у Вільні нову видавничу Спілку та книгарню. Розвивається білоруський національний театр. Закладають ся драматичні та музикальні гуртки. Не занедбується й економічний бік справи: організують ся кредитові спілки, селянські кооперативи.

Читаць має тут в загальних рисах історію новочасного білоруського руху. Насовуєть ся питанє: Чи має він перспективи? Яка його майбутність?

Фактом є, що з національного боку Білоруси поки що мало зіндивідуалізовані. Процес їх національної кристалізації не може природно відбувати ся не лише наслідком урядового утиску в Росії, але й тому, що Білоруси опинились в кліщах конкуренції сильних російської та польської культур. Поки що білоруська інтелігенція не численна, а народна маса малокультурна. Можна було на основі сього порішити, що білоруський рух засуджений на поталу, але не слід забувати, що в першій половині ХІХ. століття здавали ся утопічними иньші славянські народні рухи, що не трактувало ся поважно фінський, естонський, литовський, та лотишський рух. Словом, годі співати Білорусам *»requiem in pace«*, не треба бо забувати що їх є понад 8 міліонів.¹⁾ Теперішній російський націоналіст, а недавний ще заступник недержавних російських народів, проф. Погодін, боронячи (в 1909 році) права Білорусів на національний розвиток писав: *»Нѣтъ возможности обречать 8 миллионный народъ на национальное уничтоженіе. Вѣдь Бѣлорусовъ столько, сколько Чеховъ і Сербовъ; ихъ больше, чѣмъ Болгаръ. Вѣдь о Болгарахъ до 40 годовъ прошлаго столѣтія почти никто ничего не зналъ. Намъ трудно представить теперь себѣ бѣлорусскую науку, но столько же трудно было вообразить себѣ болгарскую ученую литературу лѣтъ 60 тому назадъ. Сербская наука еще лѣтъ тому сто назадъ совсѣмъ не имѣла своего языка и прибѣгала къ искусственному славяно-сербскому...«.*²⁾

Цілком слушні уваги. Шкода, що тепер автор відцурав ся їх та перейшов до табору тих, хто для білоруського та иньших народніх рухів мають лише *»ироническую улыбку«* та шовіністичнецькуванє.

Найліпшим критерієм та компетентним трибуналом в національних справах є житє. Коли Білоруси мають в собі

¹⁾ Правда, офіційльний перепис в 1897 року нарахував їх загалом в Росії тільки біля 6 міл. (5,835.547 себто 6.2% всеї людности в Росії). Але після обрахунку найліпшого дослідника Білорусів, російського професора Карського — в їх понад 8 міл. (8,318.000). В році 1915 їх може бути около 9½ міл. Білоруська національна область припадає на сі губернії: могилівська (81.7%), мінська (76.1), виленська (55.9), вітебська (52.6) та гродненська (44%), в яких живе понад 8 міл. Білорусів, та які разом займають простір біля 247.846 км. кв. Крім сього багато є Білорусів в Смоленській та Чернігівській губернії (разом 1,650.000), а відтак біля 300.000 поза наведеними губерніями. Що до релігії понад 5 міліонів католиків, а біля 3 православні. З соціального боку Білоруси здебільшого хлібороби (70—80%). Одначе лише 47% землі належить їм: се значить, що здебільшого білоруський хлібороб, не маючи землі, страшенно бідуеть. З иньших народів на білоруській території Москалі представлені здебільшого чиновниками, Поляки шляхтою та міською інтелігенцією, Жиди-крамарями, Литвини та Українці живуть на периферії білоруської національної області. Натурально білоруська людність майже виключно селянська. В містах творить вона незначний процент.

²⁾ А. Погодинъ — О нѣкоторыхъ национальныхъ проблемахъ Россіи. (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 6, 7).

потенціально великий засіб національної енергії, то їх відродження не зупинить ані російська або польська культура, як не подолала старошведська культура молодий фінський рух, або німецька—відроджене Лотишів та Естонців. А коли Білоруси не матимуть такої енергії, то згодом сей рух загине сам природною смертю. Поки що є фактом, що він має лише додатне значінє, бо його заслугою заглянули «у ваконце» всіми забутого білоруського люду—перші проміння справжньої освіти та була почата боротьба за право Білорусів «лю д з ь м і з в а ц ь с я». Се що до к у л ь т у р н о - н а ц і о н а л ь н о г о б о к у білоруської справи. А тепер що до політичного. В сьому погляді вона представляєть ся ще сумнійше, одначе не безнадійно. Білорусь та Литва офіційно іменовані північно-західним краєм—се свого роду російська Македонія. Поза Білорусами (55%) заселяють сю країни Жиди, (14%), Литвини (13%), Москалі та Поляки (по 5%), Українці та Лотиші (по 3%). Поза Москалями всі сі народи мріють про автономію. Можлива отже територіяльна автономія краю з внутрішньою національною автономією кожного народу (на зразок Швайцарії). Польський дослідник білорусько-литовських відносин Васілевський закінчує свою працю про сей край сими словами: ¹⁾ «остаточна кристалізація поодиноких народностей Литви та Білоруси є неминучою konieczністю. Вона не виключує одначе природного співробітництва всіх місцевих елементів на ґрунті щоденних політичних інтересів та прямувань. А се мусить витворювати сталу тенденцію до взаємного зближування ріжно-національних елементів з анальоґічною класовою основою та спорідненими програмовими постулятами. Отже дальший розвиток Литви та Білоруси без сумніву піде шляхом, визначеним отсими двома процесами: з одного боку кристалізацією поодиноких місцевих народів, а з другого витворюванєм спільних прямувань серед елементів ріжнонародних. Очевидно інтензивність сих двох процесів залежить від форм, які матиме політична революція російської держави».

Є ще инший проєкт поалагодження білоруської справи, який запропонував український історик проф. М. Грушевський ²⁾, а саме політична унія України з Литвою та Білорусю, яка має безпередно свою історичну та територіяльну рацію істнованя. »Сей союз, — читаємо в цитованій статі, — якого народи так довго були історично звязані між собою, має будучність перед собою і то далеко сильнішу й тревалійшу ніж ріжні політичні системи останного столітя, і колись виступить з цілою силою історичної konieczности. Сей союз, який є так сильний своєю внутрішньою силою, а не через зовнішній примус, не стратив своєї притягаючої сили ще й доси, й се матиме своє значінє в історії і при укладі політичних і національних відносин».

¹⁾ L. c., 355—356.

²⁾ Hruschewskij — Ukraine, Weißrussland, Litauen (Ukr. Rundschau, 1909, ч. 2).

V. Жидівська справа в Росії.¹⁾

Для західно-європейського читача може видатись куріозним трактування жидівської справи в Росії як національного питання. Для західної Європи жидівська справа має лише конфесійний характер. З національного становища була вона полагоджена в негативнім дусі підчас великої французької революції, яка признала Жидам громадянську рівноправність за ціну національної апостазії (1791 р).

Відомий оборонець громадянської рівноправности Жидів, Клермон — Тоннер (Clermont — Tonperre) висказав сю думку такими словами: »Жидам як нації треба відмовити все, але Жидам, як людям — треба дати все«.

За часів Наполеона I. французькі Жиди змушені були формально зректи ся своєї національности.

Встановлено се на засіданнях відомого »Великого Синедріону« (1806—1807), якого члени зробили прилюдну заяву: »Тепер Жиди не творять більше нації, вони мають тепер привілей бути інкорпоровані до великої нації, що вони розглядають як політичне відроджене«.²⁾

Спосіб, яким жидівська справа була полагоджена французькою революцією, став міродатним для західної Європи.

¹⁾ З дуже обширної літератури про Жидів та жидівську справу з загально-інформаційних праць треба згадати відому: „Geschichte der Juden“ Graetz'a, також відому працю A. Leroi Beaulieu „Israël chez les nations. Paris 1893, врешті субективну, але в жидівській справі симптоматичну загально відому працю H. S. Chamberlaina: „Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts“, — про яку буде мова при кінці сього нарису.

З літератури, яка спеціально відносить ся до сього розділу наводимо: I. Dubnow: Die Grundlagen des Nationaljudentums, Berlin 1915.

Його-ж: Статя — Евреи — (в Ф. нац. Движ.).

Його-ж: Новѣйшая исторія еврейскаго народа. Сп. Б. 1914, M. Virtus: Die Juden; Ю. Гессен: Евреи в Россіи Сп. Б. 1906, Сліозбергъ: Экономическое и правовое положеніе евреевъ — 1907, Бекерманъ: Черта еврейской осѣдлости—1911.

Студія про Жидів — в „Нов. Енцикл. словарь“ (т. XVII.), де наведена подрібна бібліографія про жидівську справу.

O. Hoetzsch: Russland, XI. 2.

L. Wiener: The history of jiddish literature in the nintenth Century. — New Jork — 1899. M. Pinés: Histoire de la littérature judées — allemande. — Paris 1911.

²⁾ Kahn: Les Juifs de Paris pendant la Révolution. Paris 1898, стр. 233.

Протягом XIX. ст. емансипація Жидів відбувала ся майже по всіх західно-європейських державах. З національного становища означало се асиміляцію урівноправнених Жидів.¹⁾

Інакше зложили ся обставини в сій справі в Росії, де живе значна більшість жидівського народу, та де громадянське урівноправненє їх ще й доси не було переведене, та де урядовий антисемітизм прийняв варварські та некультурні форми, не стигаючи навіть таких способів протижидівської боротьби як аранжованє сумної пам'яті жидівських погромів.

На російському ґрунті сам царизм не допустив до національної асиміляції Жидів. Напаки, своїм антисемітизмом він причинив ся до розбудження національних стремлєнь серед російського жидівства, які з початку проявляли ся у формі романтично-утопічного палестинства (пізнійшого сіонізму), відтак набрали реальнійшого характеру у формі екстериторіяльного національного автономізму. Підчас російської революції Жиди виступили як самостійна національна одиниця, з докладно сформульованими національно-автономними постулятами.

Вони домагались вже не лише громадянської, але й національної рівноправности.

Відома жидівська соціалістична партія, т. зв. „Bund“, домагаєть ся, щоби »понятє нації приложено також до Жидів«.

В Росії отже жидівська справа має цілком інший характер, як в зах. Європі. В ній національний елемент є одним з головних факторів. Тому ми включили її до сього огляду національних справ у царській імперії.

Тому що географічно вона злучена головно з тереном України та Білоруси й Литви, нам видалось найвідповіднійшим розглянути її саме після української та білоруської справи та перед литовською.²⁾

* * *

На території теперішньої російської держави, Жиди появили ся дуже давно.

Насамперед на Кавказі (в VI. ст. перед Христом), відтак на Кримі (VII. ст. після Хр.); згодом на Україні (X. ст.) й Литві (XIII. ст.)

Але в самій Росії, (то є Московщині), появляють ся вони пізнійше, бо аж при кінці XV. ст. В другій половині XVII. ст. є вже сталє жидівське населєнє в Москві, а з початком XVIII. ст. в Петербурзі.

Підчас загального переслїдуваня Жидів в середних віках, в Росії вело ся їм не лїпше, як в західній Європі.

¹⁾ Загальний огляд емансипації західно-європейського жидівства дав російський соціолог М. Ковалевский в своїй статі: „Какъ рѣшенъ былъ на западѣ еврейскій вопросъ“. „В. Е.“ 1909, IX.

²⁾ Про те, наскільки річево слушно уважати жидівську справу за національну, мова буде при кінці сього нарису.

Тут і там були вони об'єктом релігійного християнського фанатизму та переслідування. В Європі палили їх, в Росії топили в Двині (за Івана Грізного). В XVIII. ст., за пановання цариці Єлисавети, протижидівська царська політика досягла свого апогею.

Указом з 1742 р. усі Жиди були вигнані з Росії та російської частини України без права повороту. Тільки в однім случаю було дозволено повернутись, на випадок прийняття християнства, але хрещеному Жидови заборонений був вже виїзд за кордон.

Здавалось отже, що таким радикальним способом жидівська справа буде поладжена для Московщини на все. В дійсности склалося одначе цілком інакше. В 1772—94 р. наслідком розділу Польщі коло мільона жидівського населення (з Білоруси та Литви) дісталося під російське пановане. Цариця Катерина II. полишила їм формально внутрішню громадянську автономію та признала рівноправність з рештою російського населення. Одначе вже за її царювання почалися протижидівські обмежування, спричинені переважно економічним антисемітизмом.

І так вже 1791 р. фактично заведено славетну «черту осѣдлости», наслідком чого право побуту Жидам дозволено лише в західній частині Росії.

Переважаюча більшість царської держави була таким чином для них на все замкнена.

Відтак офіційна політика Росії що до Жидів мала кілька різних курсів.

Фактичну перевагу поміж ними мали — антисемітичні. Теоретично одначе зроблено кілька проб для поладження жидівської справи в дусі емансипації та асиміляції, релятивного громадянського рівноуправлення. Але звичайно кожда реформа на користь Жидів незабаром була знесена. Загалом протижидівські заходи численно й річево переважали над пробами емансипації. Російський урядовий антисемітизм мав кілька забарвлень. Основною його думкою було: Жиди шкідливий та небезпечний елемент, який треба або цілком ізолювати, (черта осѣдлости), або зреформувати так, щоб він став нешкідливим, (асиміляційні заходи; заходи привчити Жидів до хліборобства). Релігійний елемент без сумніву був одною з головних причин царсько антисемітизму, одначе не найголовнішим. Переважав економічний (в середині XIX. ст.) та національно-політичний (від Александра III).

З початку Жидам закидається кагальна ізолюваність і силоміць хочуть прищепити їм загально-суспільні інстинкти та прикмети. Згодом навпаки оскаржували їх о безмірну громадянскість, — почалася отже боротьба проти пожідовлення Росії, особливо-ж проти жидівського революціонізму з кінця XIX. ст. Вже за теперішнього царя Миколи II. офіційний антисемітизм набрав зоологічних форм та проявляється в ганебних і страшенних, загально-відомих протижидівських

погромах, які, зачинаючи від Кишенева, інсценовані та організовані були переважно властями, за відомом Петербурга.

Відношене царського уряду до Жидів найп'ястичнійше можна змалювати зіставленем важнійших *pro i contra* заходів в жидівській справі.

В 1785 р. скасовано давніші протижидівські обмеження та формально признано їм громадянську рівноправність. Але в 1791 р. був їм заборонений побут у внутрішній Росії. В 1804 р. заведено «черту осѣдлости»; було визначено для Жидів лише українські та білорусько-литовські губернії, відтак Крим та грузинську часть Кавказу. В 1808 р. і в «чертѣ осѣдлости» наказано виселити Жидів з сіл до міст. В 1815 р. ограничено Жидам заробітковане в ремеслах. В 1819 р. заборонено арендоване земель в «чертѣ осѣдлости».

Рівночасно енергично пропагував ся перехід Жидів на православє. Для хрещених Жидів уладжували в полудневій Росії хліборобські кольонії та обіцували всілякі громадянські свободи.

Все руйнуючий абсолютизм Миколи I. страшенним тягарем придушив Жидів. Царизм виступив в ролі виховавця Жидів, з цілю вигублення жидівського «фанатизму», «кагалізму», «забобонів» і т. д.

В 1827 р. для Жидів заведено натуральну військову повинність в надзвичайному розмірі: в салдати брали навіть малих хлопців («кантоністи»). Відтак ограничено право побуту Жидів в Польщі та Курляндії. Заборонено носити жидівську одежу та ритуально голити голови. Загально, задачею сеї політики було «уменшеніє євреєвъ въ государствѣ» (Указ з р. 1829). Рівночасно фаворизовано Жидів-вихрестів. В. 1844 р. скасовано т. зв. жидівський «кагал», обмежено право жидівських конфесіональних шкіл т. зв. «хайдєрів». Заведено урядові школи для Жидів. Останні-ж роки царювання Миколи I. були найтяжші для них; протижидівські репресії набрали безглуздо-жорстоких форм.

Доба «великих реформ» за панованя Александра II. принесла й Жидам деякі полєкші. Наперед обмежено або скасовано деякі з попередних протижидівських законів. В 1856—57 заборонено рекрутувати малолітних хлопців.

Відтак були визволені «кантоністи»; що до військової служби рівноуправнено Жидів з рештою населєня. Взагалі признано, що миколаївський спосіб полагоджуваня жидівської справи не має ніякої рації бутя. Були отже пороблені заходи для раціонального унормованя правно-горожанського положєня жидівського населєня.

В 1859 р. Жиди—купці першої гільдії з певними умовами дістали право побуту поза «межею осілости». В 1861 р. се право поширили й на особи з висшою освітою. 1865 р. до внутрішних губерній допущено Жидів ремісників та майстрів і колишніх жовнірів в одставці.

В 1856—65 р. певні категорії Жидів з висшою освітою допущено до державної служби. Скасовано урядові школи для Жидів, і відкрито їм доступ до всіх державних шкіл. Однак й підчас епохи «великих реформ» жидівської справи не полагоджено до грунту та в цілості.

Головно емансипаційним реформам що до Жидів не доставало ще льогічної основи та певного систему. Тому під час державно-урядової реакції (при кінці 70 років) скасовано легко все, що було дане в остатніх роках. Наперед для Жидів витворено спеціальні норми при відбуванню військової служби. Відтак заведено нові обмеження для побуту, (в області війська донського).

Весною в 1881 р. в південній Росії вибухли масові проти-жидівські погроми, які захопили понад 50 міст і місточок та понад 100 сіл. Урядові сфери побачили в них прояв розгніваного протижидівського «vox populi». Відомий російський міністер гр. Ігнатієв, з приводу сих погромів заявив таке: «Жи́ди не дбали про те, щоби збільшити продуктивні сили держави, але старали ся насамперед визискати місцеве населенє, головню його убожші кляси, й сим викликали його протест, який на жаль прийняв форму насильств».¹⁾

Рівночасно він звернув увагу на необхідність енергічних кроків для «захисту населеня від шкідливої діяльності Жидів, яка, після місцевих інформацій, викликала розрухи».

В таких обставинах видані були в маю 1882 р. «тимчасові інструкції» для Жидів, які не зважаючи на їх провізоричність не були ще й доси замінені сталим законом про правне положенє російських Жидів. Сі «временныя правила» зносили попередні реформи в користь Жидів, відтак стали вихідною точкою для прогресивного безправства і без того зовсім обездоленої жидівської людности в Росії.

Насамперед Жидам абсолютно заборонений був побут в селах також в «межі осілости», заборонено також набуване нерухомостей в сільських районах.

Дальше, протижидівська політика царського уряду мала на ціли цілком ізолювати та виключити Жидів з загально-громадянського російського житя. Почало ся усуване Жидів зі школи. В 1887 р. заведено т. зв. «процентову норму», що обмежувала Жидам доступ до висших та середніх шкіл 10—15% нормою. Деякі школи взагалі стали недоступні для Жидів. В 1884—89 р. утруднений був Жидам доступ до адвокатури. В 1891—92 р. жидівські ремісники та відпущені жовніри були вигнані гуртом з Москви. Стало ся се зимою. Звичайно висилали їх з Москви «по етапу» як злочинців. На Жидів уладжувано формальні польованя. За кожного спійманого Жида поліція виплачувала по 5. карбованців нагороди.²⁾

¹⁾ М. Virtus, I. с., 549.

²⁾ Про се, як взагалі про новочасне переслідуване Жидів в Росії, багато цікавого та цінного фактичного матеріялу наводить М. Virtus в вище цитованій статі.

В 1890 р. Жиди були зовсім усунені з т. зв. «земства», 1892 р. з міського урядування, в 1893 р. заборонено їм уживати християнських імен. Рівночасно зі всеї Росії виселювали та зганяли їх в «межу осілости». Взагалі, треба зазначити, що коли російське жидівське «праводавство» було жорстоке в теорії, то вже зовсім нелюдяне було практичне його переведенє.

Не маючи ніякого систему та логічного ґрунту, воно дозволяло урядам (особливо поліції) допускатись всіляких протижидівських насильств, шикан, зневажувань і т. д.

І все се зовсім безкарно та в quasi—легальній формі. Поліцейська рафінована юдофобія доходила иноді до нелюдсько-нахабного цинізму та зовсім звірячого гієнізму. Були випадки, що виселюваних Жидів вели стражники на шнурі як козу або корову.¹⁾ Навіть мерців вигребували з гробів, коли цвинтар або лиш частина його була поза сею фатальною «межею».²⁾ Слушно назвав се відомий жидівський історик та письменник Дубнов «фараонівським системом поневолення та пониження у всіх сферах життя».³⁾

Початок ХХ. ст. приніс російським Жидам нові погроми та дальші обмеження в «правах». Погромна ера зачала ся великодними подіями в Кишеневі (1903 р). Було кількасот ранених, 50 вбитих, 1300 жидівських домів та магазинів зруйнованих, розбитих та зрабованих. В серпни тогож року був гомельський погром, після якого до суду потягнена була жидівська самоборона за те, що перешкаджала погромникам в їх бестіяльській роботі. Навіть початок конституційної ери царської імперії записаний криваво в трагічній історії російського жидівства,—масовими погромами в 660 місцевостях. Вбитих 810, ранених 1770. Матеріальні страти виносили кількадесять мільонів рублів. На «конституційну» еру припадають відомі погроми в Білостоку та Седлеці. На сей раз «vox populi» мстив погромами за протицарський революціонізм Жидів. Не підлягає ніякому сумніву, що він інспірований був з Петербурга.

Погромні відозви (1905 р.) друкували ся в тій самій друкарни, що й російський офіційальний «Правительственный Вѣстникъ».

Жидівська справа в Росії не є законно унормована й доси. Ані революція, ані Дума не причинили ся до її поалагодження.

Проект знесеня «черти осѣдлости» з 1910 р. загубив ся десь в паперах царського бюрократизму. В теперішних обставинах, коли царському правительству удало ся роздмухати «ритуальний» процес Бейліса, коли антисемітизм отверто пропагуєть ся з думської трибуни (Пуришкевичом, Марковом e tutti quanti), коли юдофобія стала житєвим принципом «истинно-русскихъ людей» (т. зв. чорної сотні),—є дуже мало надії не

¹⁾ Idem, 553.

²⁾ Idem, 551.

³⁾ Евреи, ст. 405

лише на те, щоби російським Жидам признані були якісь національно-автономії права, але щоби була дана найелементарніша громадянська рівноправність. Можна отже сказати, що покищо зі всіх т. зв. «инородців», російські Жиди находять ся в найгіршому положеню та мають найсумнійші перспекитви.¹⁾

Поки перейдемо до огляду національних стремлїнь російських Жидів, пізнаймо статистику жидівства в Росії. Після офіційної статистики (з р. 1897) було в Росії загалом — 5,215.805 (то є 4·15% жидівського населеня в царській імперії), з чого на «черту осѣдлости» припадає — 4,899.327. (94%), поза нею живе лише 316.478 (6%).²⁾

При обчислюваню скількості російських Жидів треба брати під увагу масову їх еміграцію з царської імперії, яка иноді — у звязку зі зростом урядового антисемітизму в Росії — набирає стихійних форм та незвичайного напруження. Переважно російські Жиди емігрують до Америки, куди від 1881 р. до 1908 наплинуло загалом — 1,300.000 (головно до Сполучених Держав, відтак до Канади та Аргентини)³⁾ менше до Європи та інших частей світа: Африки (25.000), Азії (Палестини) — 20.000.⁴⁾

¹⁾ Найліпше свідчить про відносини царського правительства до Жидів теперішній час війни, який загалом дійшов до вершка звирячого антисемітизму. Добре його схартеризував заклик жидівської соціально-демократичної партії („Бунду“) „До всього цивілізованого світа“ (див. „Інформаційний Листокъ Заграничної організації Бунда“ 1915, Nr. 7.) — який є палким протестом проти остатнього протижидівського походу царизму.

Багатий фактичний матеріал наведено в брошурі В. Коссовско-го — „Разгромъ Евреевъ въ Россіи“, в. І. Выселенія, 1915 і в „Докладѣ по еврейскому вопросу центр. Комитета партіи к. д. Приказы властей, Разные документы. Історія одного погрома (Выпускъ II серіи „Разгромъ Евреевъ въ Россіи), 1916. Обидві брошури видав заграничний комітет „Бунду“.

²⁾ До „черти осѣдлости“ належить 15 губерній литовсько-білоруських та українських, відтак 10 губ. Царства Польського. В перших було загалом жидівської людности 3,578.227 (10·9%), в Царстві Польськім 1,321.100 (14·05%). Але і в „чертѣ осѣдлости“ жидівська людність неоднаково розміщена.

Здебільшого (%) вона творить міське та містечкове населене (40—75% — Житомир, Пинськ, Вильно, Кішинев; Бердичів навіть понад 94%), бо побут по селах Жидам абсолютно заказаний. Взагалі густота жидівського населеня зменшаєть ся з NW. на SO. Максимальною є в Білорусі та Литві (14·14%). Мінімальною є в лівобережній (від Дніпра) Україні (4·5%). В правобережній виносить — (12·42%).

³⁾ Цікаво зазначити, що максимум еміграційного руху припадає звичайно на роки погромів та збільшеного гнету й переслідувань Жидів у Росії.

Отже на 1881—82 (перші масові погроми), 1891—92 (вигнане Жидів з Москви), 1903—1904 (кішиневський та гомельський погром). Підчас революційних років еміграція взагалі йде с r e s c e n d o, досягаючи найбільшого напруження в 1905—1906; (жовтневі „конституційні“ погроми): за оден рік — 153.748 людей

⁴⁾ Для порівняння наводимо статистичні дати про численність та розселене Жидів взагалі. Загальне число Жидів (1910 р.) буде 12 міль., (в приближеню); з того на Європу припадає — 9 міль., на Америку понад 2 міль.

і так за 27 років виємігрвало з Росії загалом понад $1\frac{1}{2}$ міл. Жидів (1,545.000), то є більше ніж $\frac{1}{4}$.

Цікаво познайомитись з професіональною статистикою російських Жидів.

Після перепису з р. 1897 з поміж російських Жидів— $3\cdot5\%$ працювало в хліборобстві, $35\cdot4\%$ в індустрії, 4% —в експорті, $38\cdot6\%$ —в торгівлі, $6\cdot6\%$ поденно, $5\cdot2\%$ —в громадянській службі та вільних професіях, $5\cdot5\%$ без означеної праці, $1\cdot1\%$ —у війську.

З сього виходить, що по найбільшій частині Жиди російські живуть з промислу й торгівлі. Але ці дві позиції треба брати *cum grano salis*.

Бо фактично в «межах побуту» при концентрації Жидівства існує така страшна конкуренція, що не може бути мови про якийсь справжній промисл або торгівлю. По правді се лише пародія на одно та друге, яка в найліпшому випадку ледви вистарчає на лихе животінє.

Не треба забувати, що після розсліду спеціальних комісій коло 90% Жидів з «межі побуту» репрезентують немаєтну бідоту. Майже 10% сеї людности мусить систематично користуватись філянтропією, щоб не загинути з голоду. Взагалі «черта осѣдлости», се пекольний винахід: повільний, але певний систем фізичної дегенерації жидівського населення. В ній голод є нормальною появою. Більшість жидівської людности в «чертѣ осѣдлости» не має навіть фізіологічного мінімуму, як сконстатували деякі спеціальні дослідні комісії;—фізичне існування жидівської бідоти в «районі побуту» є іноді біологічним парадоксом. «Черта осѣдлости», се мирний погром жидівської людности *en reglemente*. Се страшна в'язниця для кількамільонового народу. Се оден з численних поличників царизма сучасній культурі та гуманности.

* * *

Стративши свою державно-політичну самостійність, змушений покинути свою батьківщину, жидівський нарід заховав

(2,202.486), Азію (429.477, в Палестині — 85.000), Африку (348.599), Австралію — 18921. В Європі окрім Росії — Жиди найбільше сконцентровані в східних державах: особливо Австро-Угорщині (1910)—1,246.093 (з чого в Галичині—827.975), Німеччині—607.862. Скільки їх зменшається в напрямі на захід. Розглянувши жидівську справу з національного становища, треба сконстатувати, що центр тяжкості лежить на Сході Європи: Росії, відтак Австро-Угорщині (Галичині). Тут асиміляція їх дуже незначна, за те національні стремління (сіонізм та національний автономізм в діаспорі) — дуже інтензивні.

Як мало засимільовані російські Жиди, добре виказує статистика їх після мови.

З понад 5 міл. лише 160.000 Жидів признало не жидівські мови за свою рідну: і так російську — 67.065, польську — 47.060, німецьку — 22.782, інші — 24.548. Вище наведені Статистичні дані взяті з нарису Б. Бруцкusa: — Еврей. Статистико економическій очеркъ. (Новый Енцикл. Словарь, т. XVIII)

національну самостійність головно в одній сфері—релігії. Усі культурно-національні прояви жидівського життя, відомі під назвою «юдаїзму» — мали переважно яскраво релігійний характер. «Культ» — каже відомий жидівський історик та національний діяч Дубнов — покрив собою культуру, релігія заслонила народність з усею скомплікованістю її психофізичних та історичних чинників.¹⁾

Побут в «голус» (вигнанню) або «діаспорі» (в розсіянню поза Палестиною) означав для Жидів народну атрофію. Нація з часом перетворилася в рудимент. Чи вона зовсім затрофувалася, на це відповідають звичайно позитивно. Сучасних Жидів не вважають звичайно за окремий нарід. Бачуть в них свого рода — «касту»,²⁾ національний рудимент, якому бракує головних національних прикмет, — власної території, політично-державного життя та живої мови. На думку противників національної самобутності Жидів, асиміляція є найнатуральнішим способом поладження жидівської справи.

Аномалія російських внутрішніх відносин та специфічного царського антисемітизму («черта осьдлости») — штучно витворила жидівський національний рух. Як лише буде знесена «черта осьдлости» й Жиди в Росії будуть громадянсько рівноуправнені, жидівські стремління загинуть природною смертю. Так дивлять ся на жидівську справу противники національної самостійності Жидів.

Інакше дивлять ся на неї жидівські національні діячі, які вважають Жидів за самостійний нарід. По перше, думають вони, що процес національної атрофії Жидів не зайшов ще так далеко, щоби вже неможливим було їх національне відродженє. Вони думають що й у голус-ї не завмерло зовсім власне національне житє Жидів, що і в діаспорі лишили ся досить значні прояви внутрішнього національного автономізму, в якому могутними факторами були: власна громада та школа. Не загинула зовсім і мова. Старожидівська мова в XIX. ст. відновила ся, перестала бути лише церковно-релігійною мовою, стала живим язиком, органом світської літератури, науки, преси та навіть щоденного життя, (серед сіоністів). Поруч з нею розвинула ся новожидівська мова, т. зв. «жаргон».³⁾

¹⁾ L. с. 399.

²⁾ Kautsky: Nationalität und Internationalität, 1908 (Є українське виданє, 1915).

³⁾ Поза німецько-жидівським «жаргоном» східноєвропейських Жидів т. зв. ашкеназів існували та існують ще інші жаргони. Першим та найстаршим був жидівсько-арамейський; другим персько-жидівський, яким і доси послуговують ся перські та бухарські Жиди. З європейських жаргонів треба згадати: еспанський — мова Жидів «сефардів» т. зв. «judaismo» або «ladino», який повстав при кінці XV. ст., а тепер вживаєть ся полуднево європейськими та балканськими Жидами (загалом говорить ним $\frac{1}{2}$ міл. Жидів) та згаданий вище німецько-жидівський. «jüdische», який так само повстав в XV. ст з верхнонімецького, відтак витворив ся під впливами старожидівської й славянських та деяких інших індогерманських мов (приміром литовської), так що тепер

В жаргоні повстала в другій половині XIX. ст. досить велика своєрідна література, яка вже дала чимало письменників європейської слави. (Поет Розенфельд, белетристи Шолом Алейхем, Аш): відтак існує величезна політична преса, популярно наукова та політично-агітаційна література.

Жаргон переважно не признаєть ся мовою, але якимсь язиковим сурогатом. Зі становища наукового формалізму може бути се й слушно. Але зі становища реального життя се вже анахронізм. Й деякі лінгвісти признають неслухняність призиристого погляду на жаргон.

На думку відомого філолога Бодуена де Куртене (Bodoin de Courtenay) — жаргон така сама мова як і кожда инша. Національне відроджене Жидів мусіло наперед вияснитись в секуляризації їх національно-культурного життя. В сім случаю велику роль відіграв просвітний рух т. зв. «Гаскаля» (Gaskala—освіта), що повстав при кінці XVIII. ст. в Німеччині (Мендельсон), а з початком XIX. ст. розвинув ся в Росії (Левінзон).

Звернений проти юдаїзму гетта, проти хасидизму, «огидного» жаргону, признаючи лише чисту старожидівську мову, він власне був протинаціональним. Змушений одначе на російському ґрунті послугуватись «огидним» жаргоном яко фактичною розговірною мовою жидівської маси, він посередно причинив ся до повстання новочасної жидівської літератури, а відтак і національних змагань.

Батько сучасного письменства Абрагамович (псевдонім—Менделе—Мойхер—Сефорим), вийшов саме з «маскалів» (себ-то приклонників Гаскалі). На національне відроджене Жидів вплинули між иншими два зовнішні чинники: відроджене європейських (особливо славянських) народів та зріст антисемітизму взагалі. На російським ґрунті асиміляційні стремління Жидів сильнійше виявили ся в 60 р., то є підчас «епохи великих реформ». Але протижидівська реакція кінця 70 р. та весняні погроми з 1881 р. цілком розвіяли русофільські асиміляційні мрії російських Жидів. Серед них зачинає поширювати

значно відрізняєть ся від німецької мови як з боку лексичного, так і граматичного. Він є живою розговірною мовою східно-європейських Жидів, то є $\frac{1}{3}$ усіх Жидів взагалі. (В Росії вживає його 97%, в Австрії більше 1. міль, в Америці $1\frac{1}{2}$ міль.) Се словом справжня сучасна ново-жидівська мова, яка поміж Жидами в діаспорі бере верх і над старожидівською та була признана не лише „Umgangssprache“, але „National-Sprache“. Сіоністи природно за „National-Sprache“ уважають лише старожидівську мову.

В XIX. ст. новожидівська мова була літературно вироблена та оброблена. В 1912 р. на сій мові видавалось загалом коло 100 періодичних публікацій. Що до книжної продукції Жида в Росії стоять на четвертім місці (після Москалів, Поляків та Німців). Про жидівські мови див: Loewe: die Sprachen der Juden, Köln 1911; Gerson: Die jüdisch-deutsche Sprache, Köln, 1902. Про письменство цитовану працю М. Рінеса, Треба ще зауважити, що в друку Жида й для жаргонів вживають своєї старої старожидівської азбуки.

ся думка, що захист Жидів спочиває не в національний апостазії, а навпаки в національній свідомості, що проти антисемітизму треба поставити здоровий власний націоналізм. І ось такі засади пропагував др. Пінскер (Pinsker), автор знаменитої брошури «Авто-еманципація», провідник т. зв. палестинофільського руху в 70 роках, який був свого рода вступом до пізнішого сіонізму.

Палестинофільство та сіонізм рішають жидівську справу територіально поза «діаспорою» та «голусом». Вони мріють про національне відроджене свого народу на власнім ґрунті, в колишній своїй батьківщині. Сіонізм є рухом всежидівським. Він повстав в західній Європі, а епохальним моментом для нього є поява відомої праці Т. Герцля: „Der Judenstaat“ (1895). В першій своїй стадії сіонізм є свого рода катастрофальною доктриною, що абсолютно негує яку небудь позитивну працю в діаспорі. Відтак в справі території (1903 р. проєкт колонізації Уганди) він допускає компроміс. На російському ґрунті він змушений йти на ще більші компроміси: признати тимчасову діяльність і в голусі (ухвали Гельсінґфорського конгресу з 1906 р.). Останню його фазу можна назвати органічно-еволюційною, періодом систематичної підготовчої праці для будучого остаточного полагодження жидівської справи з національно-політичного боку.¹⁾

Своїм історичним територіалізмом, неґацією голуса та діаспори, сіонізм яко рух мусів бути сильно екзотичним. До недавна соціально переважали в ньому буржуазні елементи, звідти подекуди його філантропійний характер. Так само його становище в справі мови (за старожидівську) — не могло причинитись до його популярності серед широкого жидівського загалу в Росії, що вживає жаргону, та якого переважна більшість (90%) є найбіднішим пролетаріатом. Природно отже, що в Росії національні стремління Жидів мусіли проявитись ще в іншій формі, як сіонізм, а іменно в формі екстериторіального, національно-культурного автономізму. Таке полагожене жидівської справи звязане головнo з діяльністю жидівської соціалдемократії, т. зв. «Бунду», який національну проблему в Росії взагалі рішає в душі екстериторіальної, персональної автономії.²⁾ Сей національно-автономний рух серед російських Жидів відзначається демократично-соціалістичним духом.

Національні стремління російських Жидів мають виразний політичний характер. Політичний момент особливо яскраво проявив ся в жидівським русі підчас революції, коли саме була вже докладно сформулована національно-політична програма російських Жидів. Весною 1905 р. відбув ся у Вільні зїзд жидівських національно-громадянських діячів, заходом якого залo-

¹⁾ Порів. статю дра Д. Пасманика: — Сіонізмъ (Формы нац. движ.).

²⁾ Порів. статю В. Медема: Национальность и пролетариатъ, розд. III. — (Формы нац. движ.).

жений був «Союз для здобуття рівноправности жидівського народу в Росії». Задача його була сформулована так: «здійснене в повнім розмірі громадянських, політичних та національних прав жидівського народу в Росії». Зміст національних сих прав був точнійше означений сими словами: «Свобода національно-культурного самоозначення у всіх його проявах, з окрема — в найширшій автономії громади, свободі мови та шкільної науки».¹⁾ Після жовтневих погромів 1905 р., в падолисті відбув ся другий жидівський зїзд, на якому постуляти національної автономії були ще сильнійше зазначені та підчеркнені. Жиди домагали ся негайного скликаня жидівських національних зборів після чотирипрокетникової формули «для установлення—відповідно до волі всього жидівського населення—формізацї його національного самоозначення та основ внутрішньої його організації».²⁾ На третім та четвертій зїзді (1906) були головно вияснені справи тактики для виборчої кампанії в Думі та національно-політичної роботи в Думі жидівської репрезентації, якої членам заборонено вступати до нежидівських національних фракцій. Жиди брали енергічну участь в виборчих кампаніях до перших двох Дум, а саме під прапором демократизму та націоналізму. Керманичами виборчої акції були: згаданий вище «Союз рівноправности» та сіоністична організація.

До першої Думи було вибраних загалом 12 жидівських послів: 5 кандидатів «Союзу», 5 сіоністів, 2 диких, байдужих до національних жидівських постулятів. Вибори до другої Думи відбували ся вже підчас розгару урядової реакції та внутрішньої дезорганізації серед Жидів; вибрано було лише 3 жидівських кандидатів. Після розв'язання другої Думи та зміни виборчого закону (1907) на некористь «іногородців» у виборах до третьої Думи Жиди брали досить слабу участь. Вибрано було 2 послів.

Позитивно—наслідком недовгого істновання перших двох радикальних російських парляментів — жидівським думським послам не довело ся нічого зробити для своєї народньої справи. Взагалі — з думського форум жидівська справа не була розглянена. В часах післяреволюційних відбула ся значна партійно-політична диференція серед російських Жидів.

З «Союзу рівноправности» відокремили ся самостійні політичні партії, як сіоністичні, так і національно автономні. Для сіоністів цікавим є т. зв. „Gegenwartsprogramm“, що признала реальну, політично-національну діяльність в golus-i, домагаєть ся признання російським Жидам національної рівноправности та автономії, скликаня жидівського сойму, признання прав жидівській мові.

З автономічних партій національну програму — а саме в дусі екстериторіяльної автономії, якої основою має бути

¹⁾ Дубновъ: І. с., 406—407.

²⁾ Idem, 407.

жидівська «громада», — найліпше випрацювала *Volkspartei*, то є народна партія, яка теж багато зробила в культурно-національній сфері жидівського життя у Росії. Здиференціювалися партійно-політично також і жидівські пролетарсько-соціалістичні течії. Поза згаданим вище «Бундом», що репрезентує мінімум національного автономізму, повстала «Жидівська соціалістична робітничка партія» (т. зв. «соймовці»), яка головним органом жидівської самоуправи вважає власний національний сойм. Відтак існують ще дві сіоністичні партії: сіоністів-соціалістів (С. С.) та Поале-Сіон (*Poale Syon*), яких контретьний автономізм параліжуєть ся вірою в покинене діаспори.¹⁾

Розвиток жидівської справи в Росії йшов іншими шляхами як в Зах. Європі: не в напрямі еманципації, а в напрямі національного самоозначення та автономізму. Правда, існує ще й сіоністична форма національних змагань серед Жидів; але на російським ґрунті сіонізм мусів пристосувати ся до місцевого автономізму (*Gegenwartsprogramm*), а зрештою перевагу над ним має фактично позитивний жидівський національний автономізм, що опираєть ся о велику жидівську пролетарську масу, живу його мову (жаргон) та має рішачий вплив на жидівську справу на місці: в *gulus-i* діаспорі. Сей автономний екстериторіялізм безперечно є конкретнійший, як історичний територіялізм сіоністів. Є фактом, що в Росії жидівська справа набрала виразно національного характеру. Звичайно реальність сього жидівського націоналізму квестіонують.

Говорять, що колиб не було гнету Жидів у Росії, колиб була їм дана громадянська рівноправність, то не булоби жадної жидівської справи.

І коли се станеть ся, вона перестане існувати.

Так приміром оптимістично дивить ся на се А. Леруа-Боліє (*A. Leroi Beaulieu*) в своїй відомій праці «Ізраель серед народів». (*Israël chez les nations*).

На нашу думку, коли се могло статись легко перед строками, тепер се буде дуже тяжким процесом. І лишаючи вже на боці антисемітизм,²⁾ який негативно лише причиняєть ся до

¹⁾ Як видно, політичне життя російських Жидів є надміру здиференційоване. Така роздробленість не є очевидно доказом політичного реалізму, скорше доказом ефемеричного національного максималізму. Дотепно заіронізував з гіпертрофії партійного партикуляризму серед Жидів відомий жидівський письменник — Цангвіль (*Zangwill*) в оповіданню «Самооборона». Про жидівські партії порів. вище цитовані статі Дубнова та Медема.

²⁾ Не слід забувати, що антисемітизм є дуже поширеним та скомплікованим рухом, як що до форми, так і змістом. Власне, не так небезпечний є релігійно-расовий та економічний антисемітизм широкого напівінтелігентного загалу, як *quasi*-науковий замаскований антисемітизм інтелігенції, опертий головню на якомусь містичному антагонізмі поміж Арійцями та Семітами. З сього становища жидівська справа вельми оригінально представлена у відомій праці Н. S. Chamberlain-a: — *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* — (порів. особливо V. розд. — *Der*

розвитку та поглиблення національної свідомости Жидів, треба брати під розвагу позитивні висліди національно-відрубного процесу серед російських Жидів: літературне вироблене обох мов (старо й новожидівської)¹⁾ повстане та розвиток власного письменства й власної досить багатой культури.²⁾

Все се лишить ся й після знесеня »межі побуту« та після признаня Жидам горожанської рівноправности: лишить ся свого роду *élan vitale*, якій впливати-ме на дальший розвиток жидівського національного руху. З другого боку справа асиміляції Жидів в Росії уявляєть ся в досить заплутаній формі. З ким Жидам асимілюватись? З Москалями чи »іногородцями«? Поки що вони з Москалями мало стикають ся. А серед »іногородців« розсіяні так, що асимілюючись з одним з недержавних народів (приміром в Білоруси та Литві), викдикують антисемітизм других. Асимілюючись з Москалями (*Staatsnation*) ворожо настроюють проти себе тубольче населенє.³⁾

В Росії отже, де процес національного відродження поневолених народів є саме *in act* та на різних степенях розвитку, Жидам довело ся би не лише асимілюватись, але й нераз реасимілюватись. І ся обставина має подекуди вплив на поглиблене та упевнене національно-автономних стремління Жидів.

Булоб зайвим та нерічевим сперечатись тепер, чи жидівська справа в Росії кінець кінців буде полагоджена шляхом денациональної асиміляції, чи національної авто-еманципації. Конкретно можна лише сконстатувати факт істнованя в жидівському руху в Росії виразних національних змагань в дусі національного самоозначеня, як з культурного, так і політичного боку, які протягом остатних десятиліть стало зростають

Eintritt der Juden in die abendländische Geschichte), й Леруа-Боле предвиджує, що антисемітизм буде істнувати протягом усього XX. ст. — »де хто гадає — каже він — що антисемітизм тривати-ме так довго, як і Жиди«.

¹⁾ Тепер старожидівська мова на стільки змордернізована та приспособлена до сучасного життя (в літературі, науці, пресі), що формально можна її уважати за живу мову. Але фактично вона замало поширена, так що не витримає конкуренції з новожидівською мовою (жаргоном). Словом, проби зробити біблійну мову язиком щоденного життя Жидів так само здаєть ся скінчить ся фіяском, як деякі проби сучасних Греків відновити мову Гомера.

²⁾ Про модерну жидівську літературу та дуже поширену пресу згадувалось вже вище. Тут хочемо звернути увагу на те, що і в області витвореня та відновленя власної культури російські Жиди чимало зробили. З важніших науково-культурних осередків треба згадати: — »Жидівське історично-етнографічне Товариство« та »Товариство жидівської національної музики«. Варто згадати, що російські Жиди віддавна вже мріють про власну вищу школу (мішаного університетсько — політехнічного типу) в жидівською викладовою мовою у Вільні. Очевидно існують численні жидівські просвітні організації та видавничі спілки.

³⁾ Приміром, як се почало проявляти ся особливо в Польщі після напливу »Литваків«, то є Жидів в Литви, культурно зросійщених.

та могутніють, набираючи з часом реального ґрунту під собою. Можна отже перечитись про степені ународовлення жидівського руху в Росії, але вже не можна нехтувати у ньому національного характеру взагалі.¹⁾

¹⁾ З Жидами не слід змішувати російських т. зв. Караїмів, які різнять ся від них як з антропогенетичного, так і релігійного згляду. Караїмів уважають за нащадків колишніх Хаазарів. В Криму вони вже були перед монгольською інвазією. Що до релігії вони вірують в біблію (біблейці) та не признають Талмуда. Караїми формально заперечують яку небудь спільність з Жидами. Коли їм вдало ся переконати царське правительство в своєму alibi признанем розп'ятя Спасителя, була їм признана (1863—1881 рр.) у Росії повна громадянська рівноправність. Караїми живуть переважно на Кримі коло Евпаторії.

Тепер їх є коло 10.000. Вони майже зовсім потатарщились, особливо що до мови.

VI. Румунське питанє (Бесарабія).¹⁾

З посеред національних справ, в Росії звичайно дуже мало присвячуєть ся уваги румунському питаню, себ-то положеню російських Румунів в Бесарабії, яка вже понад сто років (від 1812) стогне в царському ярмі. Таке нехтованє сієї справи є зовсім не слушне: бо коли вона не може зацікавити дослідника національної проблеми, так сказати, позитивно, себ-то своєрідністю своєї національної форми або глибиною та багатством національного розвитку й культури бесарабських Румунів, то тим не менше воно вельми цікавити ме кожного, хто інтересуєть ся національними справами, негативно, а саме, як обект найбезогляднішої та безпардонної винародовлюючої політики царизму.

¹⁾ Задля технічних перешкод, а саме через брак потрібних літературних жерел, автор вже був зрезигнував з написаня сього розділу. Річ в тому, що наслідком війни російські жерела про Бесарабію були неприступні. Румунськими-ж автор не міг користуватись по перше тому, що не знав румунської мови, а відтак тому, що й вони були тяжко приступні рівнож з рації війни.

Тимчасом, завдяки чемній охоті букарестенського професора З. Арборе (Z. C. Arbore), автор отримав пару найновіших публікацій про Бесарабію, котрі здебільшого вийшли накладом „Editura Ligei pentru liberarea Basarabiei” (Видавництва ліги для визволення Бесарабії).

Щоби скористати з них, довело ся навчити ся насамперед румунської мови. Наслідком всіх сих технічних перешкод розділ сей написано вже по скінченю всієї праці (в жовтні 1915 р.) дуже на швидку. Він певно буде менше органічним та докладним, ніж інші нариси сієї праці та матиме більше прогалин. Не зважаючи однак на се, автор уміщує його і в такому подекуди невикінченому виді, бо без нього праця ся булаби неповна та не могла цілком відповідати своему завданю та меті.

Літературні жерела, котрими автор головнo послугував ся, наведені низче. Показчик європейської літератури (на німецькій та французькій мови) подано в низше цитованій праці Борецького-Бергфельда. З румунських публікацій вичерпуючими жерелами є спеціальні капітальні праці про Бесарабію проф. З. К. Арбуре: *Basarabia în secolul XIX* та його-ж *„Dictionarul geografic al Basarabiei...”*

D. A. Sturdza: *Europa, Russland und Rumänien* — Berlin 1915.

Z. C. Arbure: *Liberarea Basarabiei* — Bukaresti 1915.

Gh. Digis: *Sub jug strain* — Bukaresti 1915.

Historicus: *Singura primejdie Russia* — Bukaresti 1915.

Н. Борецькій-Бергфельдъ: *Исторія Румыніи*. СПб., 1909.

Бессарабская губернія (Новый Энцикл. Словарь, т. VI).

Саме на сумнотрагічній долі румунської Бесарабії можна вельми добре студіювати невичерпальну віртуозність денаціоналізаторського арсеналу царського правительства.

Всілякі винародовлюючі способи та заходи, з якими ми вже мали нагоду познаймитись з попередніх розділів, а відтак ще докладніше познайомимося в слідуючих нарисах цієї праці, гуртом та нарізно, вживав та вживає царизм протягом сто років супроти бесарабських Румунів, яких він рішив за всяку ціну винародовити та зросійщити.¹⁾

Се становище російського уряду до Бесарабії є тим цікавійше, що фактично ця країна не була здобута, але «визволена», що Росія що до Румунів, як і до балканських православних народів взагалі від давна виступає в ролі протектора та визволителя з турецького ярма.

Але, як влучно зазначив оден румунський публіцист, «Росія визволюючи, поневолює», що вона виступає в ролі оборонця та спасителя народів, котрих «визволяє» з тимчасового поневолення, щоби відтак закувати їх в остаточне ярмо».²⁾

Як загально відомо, від Петра Великого Росія звертає свої очі до Чорного моря та починає мріяти про «ключ світа», себ-то Царгород та Дарданелі. Константинополь се *idée fixe* східнобалканської політики царизму, се найулюбленіша мрія всіх російських царів від Катерини II. до Миколи II. Кождий з них уважав себе історично управненим наслідником територіальної спадщини «хворої людини». Проголошуючи торік війну Туреччині, Микола II. покликують ся на історичне право Росії що до Чорного моря, котре націоналістична Росія вже давно називає — російським морем.

Свою протитурецьку політику розпочинає Росія саме тоді, коли над Туреччиною, як європейською великою державою спустив ся смерк занепаду: себ-то після відомого Карловицького миру (1699), котрим почала ся ліквідація османського панованія в Європі.

Свою протитурецьку кампанію Росія базує дуже солідно та методично.

Вона рішає задля неї використати безпросвітне поневоленє християнських народів в турецькому ярмі.

Вона проголошує себе, а відтак і формально здобуває протекторат над ними. В очах її, а дуже довгий час (подекуди ще й доси) й європейського загалу, Росія уважала ся та уважається справжньою «освободителькою» християн з бісурманського полону.

Петро Великий каже депутації від балканських християн, яка просила о визволенє з турецького ярма, про своє «Желаніє освободить отъ оттоманского ига государства, исповѣдующія мою вѣру и надо надѣяты ся, что Бог поможетъ моимъ столь

¹⁾ D. Sturdza: I. c., 6.

²⁾ Historicus: I. c., 9.

справедливимъ и столь скромнымъ намѣреніямъ». ¹⁾ Катерина II. »переконувала всіх — каже цитований російський історик Румунїї — що сумлінне її мучить ся з приводу поневоленого положення християн Балканського півострова, що на ній лежить святий обов'язок визволити їх з турецького ярма. ²⁾

Двома шляхами могла Росія дістати ся до Константинополя: ближшим через Балкан і навкруги — через Кавказ та малу Азію. Тому вона однаково цікавить ся як долею балканських православних народів, так і кавказських християнських (Вірменів та Грузинів).

Психологічно є зовсім зрозуміло, що турецькі християне, батьківщини яких під османським режимом були гнобленими »пашаликами«, а вони сами жорстоко поневоленою »раєю« (стадом), дивили ся на Росію як на спровжнього свого оборонця та охоче й цілком добровільно йшли на зустріч її »освободительному« маккіявелізму, не спостерігаючи, а подекуди ще й доси не видячи справжніх мотивів сеї російської »визвольної« політики, фактичну істоту котрої слушно характеризує цитований вже нами російський письменник так: »східне питанє насамперед було (для Росії) справою гегемонії Росіян на Чорному морі, а визволенє християнських народів з турецького ярма було заслоною, за якою скривали ся справжні бажаня російського імператора«. ³⁾

Стратегічно зрозуміло також, чому Росія насамперед присвятила найбільше уваги придунайським князівствам Молдавії та Волохії, сим форпостам турецького пановання в Європі, які були головною ареною турецько-європейських воєн та де думка визволення з турецького ярма найранійше набула характеру політично-національних прямувань та де Росію уважали за доброго союзника-оборонця для румунської протитурецької акції.

Вже в 1711 р. в Луцьку зроблена була тайна умова поміж Петром I. та молдавським господарем Дмитром Кантеміром, котрий зобов'язав ся злучити молдавські війська з російськими та привести Молдавію до присяги російському царю, за що Петро Вел. мав відновити самостійність Молдавії в старих границях під правою Кантеміра та його нащадків, але під протекторатом Росії.

Сей проєкт, як відомо, наслідком фіяска прутської кампанії Петра I. не вдав ся. Кантемір та багато інших молдавських бояр втікло до Росії, де вони, як каже Арбуре—здебільшого вигинули або зросійщили ся. ⁴⁾

Коли Катерина II почала вести турецькі війни, які здебільшого відігравали ся на терені придунайських князівств, не раз окупованих російськими військами, вона мала на своїм боці

¹⁾ Борецкій-Бергфельдъ, І. с., 126.

²⁾ Idem, 150.

³⁾ Idem, 149.

⁴⁾ Liberarea Basarabiei — 17.

симпатії Румунів, котрі дивили ся на неї, як на свою справжню спасительку.

Молдаванська депутація до Катерини II в 1769 р. висловила сі симпатії та надії такими словами: «Ми дякуємо Богу за те, що він пошанував нас та послав нам Ваше Величество, світлу та всемогучу Імператрицю, котра має сердешну турботу захистити нас від оттоманського ярма — нас, що визнаємо ту саму релігію й так пекуче бажаємо протягом кількох років визволити ся із сього нещастя при помочи Вашого захисту».

Депутація спеціально підкреслила, що Молдавія добровільно та від «всього серця» піддаєть ся Росії.¹⁾

Катерина II вельми вміло використовувала сі симпатії Молдаван для свого плану повної інкорпорації Молдавії. Її агенти політично конкретизували се русофільство Молдаван таким робом, що накидували їм державно-політичні пляни своєї цариці. В кінці кінців все виходило так, що буцім-то самі Молдаване просять о заведенє у себе російського режиму. Валахія таки справді майже охоче пропонувала себе в російські провінції.

Цілком слушно з сього приводу завважує оден румунський історик: «Таким чином Росіяне дійшли до здійснення плану Петра Великого, а навіть ще зайшли значно далі, бо Петро Великий все-ж лишив Молдавії тїнь її незалежности в особі її національного князя, тимчасом коли Катерина мала замір позбавити сю країну остаточно якої-будь незалежности та зросійшити її в як найкоротшому часі.»²⁾

Для характеристики російського державно-політичного імперіялізму цікаве те, що йому завжди бракує терпцю до витримання своєї ролі «визволителя» до останнього акту царського «освободительного» фарсу. Як лише Росія окупує — навіть на час якусь країну, котру вона буцім-то¹ визволяє, вона відразу з визволителя стає здобувцем та безсоромно починає винародовлювати новоприлучену провінцію. Ми мали саме класичний приклад сього на сумно-трагічній долі «визволеної» Галичини³⁾, де режим Евлогія — Бобринського відіграв ролю найліпшого протиросійського агітатора та здискредитував Росію гірше, ніж се міг зробити найзавзятіший її ворог.

Але Росія завжди мала своїх Евлогіїв — Бобринських. Попередники їх були і в Молдавії за часів Катерини II. Вони, а особливо окупаційне російське військо поводитись у «визволеній» країні так недвозначно, що вже тоді залунали в Молдавії та Валахії остерігаючі голоси проти «визволителя». Вже тоді незасліплені русофільством Румуни закликали до самостійницької боротьби на всі фронти: «Хай ми згинемо в боротьбі за свою національну незалежність — казали вони — але ми не дамо себе на з'їдженє хижацьким акулам».

¹⁾ Борецькій-Бергфельдъ, І. с., 137.

²⁾ Idem, 153.

³⁾ Пор. працю І. Петровича — Галичина підчас російської окупації. 1915. Видане „Політичної Бібліотеки.“

Про сей царський режим в окупованих придунайських князівствах каже цитований російський історик (ми навмисно користуємося російським, а не румунським жерелом, яке могло б викликати закид в тенденційности) — що «окупація Валахії та Молдавії Росіянами принесла Румунам величезні матеріальні шкоди. Росіяне не вміли обходити ся зі здобутими провінціями; вони руйнували їх, вступаючи на нову територію».¹⁾

Російська протитурецька політика з метою дістати балканську спадщину «хворої людини» була вельми пляномірна як що до програми, так особливо тактики. Про се останнє добре свідчить саме історія здобуття протекторату Росії над придунайськими князівствами, що рівночасно означало скріплене її впливів на занепадаючу Туреччину.

Се обмежуване впливу Туреччини на придунайські князівства починаєть ся кучуккайнарджійським миром (1774), котрим Росія поміж иншим отримала право оборони сих провінцій, себ-то признане фактичного протекторату над ними. Се був перший крок царської імперії на шляху до повної ліквідації Туреччини в Європі. Відтак вона мілітарно та дипломатично невпинно та систематично поширює сферу своїх впливів на Балкані, розпочату кучук-кайнарджійським трактатом. Особливо аккерманською умовою (1826) вона ще більше скріплює свій протекторат над придунайськими князівствами на некористь Туреччини, яка тратить право призначати господарів без згоди Росії. «Сею конвенцією — каже історик сучасної Румунії — Росія стала справжнім сувереном князівств Молдавії та Валахії, над якими Туреччина захувала суверенітет лише номінально.»²⁾ А через три роки — адріянопольським миром Росія дістає й з боку Європи формальну санкцію свого протекторату над румунськими провінціями і негайно починає робити заходи біля заведення в них внутрішнього ладу після плянів Петербургу. Таким чином повстав відомий «Органіческій Регламентъ» (1831), свого рода конституція для Молдавії та Валахії, випрацьований російським генерал-губернатором сих країн гр. Киселевим. З приводу сеї конституції румунський історик Ксенополь (Хѣнорол) завважає: «о скільки регламент був добрим як адміністративна реформа, о стільки лихих була політичні засади, на яких він основував ся.»

Як видно, відношене Росії до румунських придунайських держав та її протекторат над ними зовсім не мав плятонічного характеру. Найліпшим доказом сього є саме прилученє частини Молдавії, т. зв. Бесарабії, котру Росія окупувала підчас війни з Туреччиною в 1806—1812 р. та відтак (після букарештеньського мира 1812 р.) прилучила до себе на завжди.³⁾

¹⁾ Борецькій-Бергфельд — 157.

²⁾ Н. Борецькій, 201.

³⁾ Правда, південну частину Бесарабії (теперешній ізмаїльський повіт) в 1856 р. (париським трактом) повернено румунським княвствам, але Росія знову отримала її в 1878 р. (берлінським трактатом), так що загалом Бесарабія під панованем Росії є вже понад сто років.

»Стративши таку величезну область — завважає російський історик Румунії — в порівнянню з якою Буковина, котру дістала Австрія в 1775 р. була лишень «кусником землі», Румуни відразу зрозуміли, що в особі російського імператора вони мають не визволителя, але ворога.«¹⁾ Згодом вони могли в сьому ще ліпше переконатися, бачучи як Росія заходить ся біля Молдавії та Валахії з метою загарбати й сі провінції при першій відповідній нагоді, до чого висше згаданий «Органичний Реглямент» був одним з перших кроків. Не диво отже, що деякі Румуни знову шукали захисту в нехристиянській Туреччині проти протекторки християнства Росії, а насамперед рішучо протестували проти «Органичного Регляменту», котрий є «чужинецьким законодавством, зладженим після вказівок Росіян.»

Зростаючий національно-революційний румунський рух загальмував дальше поширюване російських впливів в придунайських державах. Славетний 1848 р. — «весна народів», знайшов живий відгомін серед Румунів. Червнева букарештенська революція поза соціальним сильним забарвленням (вона була скерована, як каже румунський історик «проти більшости бояр, котрі не хотіли уступити вимогам часу»), мала виразний політично-національний — а саме проти російський — характер.

Румунську революцію жорстоко задушив всеєвропейський кат революцій та бунтів — цар Микола I. А найцікавіше, що зробив він се разом з турецьким султаном, з ярма котрого «визволяв» перед тим молдаво-валахських Румунів. Під впливом сеї революції дійшло поміж царем та султаном коли не до *entente cordiale*, то принаймні до порозуміння що до румунських справ (Тайна балто-лиманська умова з 1849 р.).²⁾

Росії однак не вдало ся вже утримати свій вплив в молдавсько-валахських справах. Кримська війна скінчила ся для неї катастрофою, з чого скористала Європа, щоби обмежити її вплив на Балкані взагалі, а зокрема в придунайських державах, в яких париським трактатом російський протекторат скасовано та заступлено колективним європейським.

Таким одже робом «визволительні» заходи Росії що до Молдавії та Валахії скінчили ся невдачею. Однак Бесарабія лишила ся при ній та відчуває всю безоглядну дошкульність царської винародовлюючої політики.

Ми тут розглянули, так сказати, доісторію бесарабської справи.

На нашу думку се було необхідне, бо на ній саме можна добре познайомити ся з істотою та характером російської східно-балканської політики, котра в сучасній всесвітній війні знову стала дуже актуальною.

¹⁾ *Idem*, 179.

²⁾ Факт дуже характеристичний для христовизволительної політики царизму. Зрештою зовсім не поодинокий або виїмковий. Ми побачимо далі, що нераз така тайна згода заходила поміж царем та султаном (Абдул-Гамідом) напр. у вірменській справі.

Росія знову пробує поховати »хвору людину.« Знову простягає руку по Константинополь та знову хоче здобути ключі від Дарданелів.

Слова Милоли I, сказані підчас кримської війни англійському послови: »Константинополь не може належати ні Англії, ні Франції, ні якій іншій державі« — виповнили ся лише що до перших двох держав, котрі зрезигнували з Царгороду на користь Росії. Що до інших, головнo балканських держав (самої Туреччини, а тепер і Болгарії) — вони стали дуже проблематичними...

Не треба забувати, що нiде так звана »російська небезпека« не є така небезпечна, як саме на Балкані, та що нікому вона не загрожує більше, як власне »визволеним« при помочи Росії балканським державам та народам. Се добре зрозумів що до своєї батьківщини один з найвизначніших будівничих сучасної Румунії — покійний Д. А. Стурдза, котрий в своїй відомій праці: »Europa, Russland und Rumänien« — яку не без рації вважають за його політичний заповіт румунському народови, з сього приводу написав: »Щоби цар міг поставити хрест російського православія на Святій Софії в Царгороді, мусять Румуни як раса, а Румунія як держава бути знищені, бо Москалі не можуть тримати ся на Босфорі, коли вони будуть загрожені з заду; вони потребують доброї комунікації з центром своєї держави.«¹⁾

Тому він остерігає свою батьківщину перед політичним русофільством. На його думку »всі інтереси, всі змагання і всі побоювання кажуть Румунії остерігати ся Росії і лишати ся в тісній звязку з заходом Європи. Задачею справді національної румунської політики є дбати, щоби Румунія ні посередно ні безпосередно не послужила здобувчим плянам московської держави, бо здійснене сих плянів означає знищенє румунської держави.«²⁾

* * *

Познайомимо ся тепер з долею Бесарабії під російським панованєм.

Під Бесарабією³⁾ тепер розуміють країну поміж Прутом та Дністром, Чорним морем та передгірєм Карпат.

Географічно положенє Бесарабії означаєть ся так: 45°9' аж 48°38' північної ширини, 23°4' — 28°8' східної довжини (від парижського меридіану).⁴⁾

¹⁾ Стор. 35.

²⁾ Idem, стор. 37.

³⁾ Що до походження назви Бесарабія (по румунськи — Basarabia), то після нових румунських гіпотез слово се повстало з назви існуючої в X ст. в Молдавії касті жерців „zarabi terei“ з додатком на початку титулу ba. Відтак Basaraby було призвищем визначних румунських боярських родів, представники котрих не раз були господарями придунайських держав; найпізнійше в XVIII ст. Бесарабія яко назва сеї повінції остаточно прийняла ся підчас російсько-турецьких воєн (1711—1812), котрі закінчили ся прилученєм її до Росії. (Н. Энц. Слов. 249.)

⁴⁾ Z. Arbure: I. c. 27.

Бесарабія займає поверхню в 40096,6 квадр. верст, себ-то 45629,9 km², себ-то є трохи більша за Швейцарію та виносить біля $\frac{1}{3}$ простору сучасної румунської держави.

З національного боку се є країна з 70% (по офіційній російській статистиці з 1897 р. лишень 48%¹⁾ румунського населення, котре в Росії офіційно називається молдаванським. Майже вся Бесарабія поза хотинським та бендерським повітами (українськими) належить до румунської національної області. Однак через винародовлюючі заходи царського правительства, — про що мова буде далі, Бесарабія є свого рода національною мозаїкою.

Недавно румунсько-бесарабський письменник А. Ноур' (А. Nour) умістив в румунській пресі статистичні дані про Бесарабію взагалі та про її населення зокрема.

Після його обрахунку Бесарабія має біля 3 міл. населення, з чого понад 2 міл. (2,100.000) є Румунів, 300.000 Українців (головно в двох висше згаданих повітах); 300.000 жидів; 100.000 Москалів; 60.000 Болгарів, 50.000 Німців, біля 40.000 Циганів (Бесарабія є центром російських Циган); 40.000 Татарів.²⁾

Соціально румунський елемент представлений насамперед селянським станом (біля 70 %). Однак й по містах румунський елемент або має перевагу, або представлений значною силою.

Після обчислень російського автора Дурново³⁾ багато бесарабських міст має переважно румунський характер; напр. головне місто Кишинев — 71% (відтак 19% Жидів та 5% Росіян); Оргіїв (Orhein) — 82·5% Румунів, 12·2% Жидів, та 4·75% Росіян; Сорока — 70% Румунів, 14·19% Жидів, 13·01% Росіян.⁴⁾ Лише в містах, що лежать на периферії румунської національної області, як Бендери або Хотин, процент румунського населення є відносно менший: в Бендерах — 52·8%, а в Хотині 29%. Чистим румунським є район поміж Прутом та озером Ялпугом (Ialpug) де румунська більшість перевищує 90%.

Видко одже, що навіть російські публіцисти націоналістичного напрямку не можуть квестіонувати суцільно-національного характеру Бесарабії.

¹⁾ Се справді мінімальний обрахунок Румунів в Бесарабії. Після проф. Arbure вони творять нині $\frac{3}{4}$ всієї людности сеї країни. (І. с. 37). Так само обчислює скількість їх румунський ренегат, відомий антисеміт Крушеван (Cruşevan), який в своїй праці „Бесарабія“ каже: „Молдавани або Румуни творять велику більшість бесарабського населення, біля $\frac{3}{4}$ всього числа мешканців. (Цитую після Dighis; І. с. 7.).

²⁾ Цитую після передруку в краківський „Nowa Reforma“ 1915, N 314.

³⁾ Русская панславистская политика, Москва, 1908. Цитую після Z. Arbure: — *Liberaŭea Besarabiei*, — стр. 35.

⁴⁾ Дурново, як більшість Москалів не розрізняє Москалів та Українців, тому вживає скрізь терміну Росіяне, хоч фактично в Бесарабії, особливо бендерському та хотинському повіті живуть лише Українці.

Румунський публіцист Дігіш (Dighis) характеризує її в своїй брошурі «В чужому ярмі» (*Sub jug strain!*) так: «Бесарабія належала до Молдавії. Була суцільністю з Молдавією. Її мешканці є Румуни. Їх мова, віра та звичаї є мовою, вірою та звичаями Румунії. Її минулість є минулістю Молдавії. Радощі та сум минулості в обох були спільні. Предки Румунів по сей бік Прута є також предками Румунів по тій бік Прута... Ніколи серед Молдаванів не виринула навіть думка сепаратизму. По сей та по тій бік Прута Молдаване почували ся завжди одним народом, одною душею, одною істотою. Ніколи не було відрізнєння поміж Молдавією та Бесарабією...» Про те, чим було відокремленє Бесарабії від Молдавії пише сей автор: «В 1812 р. як з ясного неба вдарив грім, який розтяв Молдавію на дві країни. Нове панованє не доторкнуло ся Румунів з поза Прута. Румуни далі лишили ся однаковими.

Їх народність не могла розщепити ся. Серце їх не могло розірвати ся у двоє. По обох боках Прута існують далі Румуни зі своєю мовою, вірою та звичаями. Отсі три моральні сили — жерело національного житя, були святою сторожею національного істнованя Румнів. По сей та по тій бік Прута далі істнувало бажанє спільного житя, бажанє зеднаня для спільного поступу та співробітництва. Румуни, як одні, так другі, Румуни своєю минулістю — мають однакові прямуваня що до майбутности.»¹⁾

З сих слів видко, як сильно ще беть ся національний живчик в Бесарабії, як не зважаючи на сумну її долю під царським панованєм — в неї не вигас зовсім вогонь національних бажань та прямувань. Під зовнішнім покритєм царського намулу він жевріє, щоб розпалитись знову великим полумєм, коли настане для Бесарабії час визволєня.

Росія, прилучуючи Бесарабію, природно мусіла принаймні про форма загарантувати тамтешній румунській людности свободу національного розвитку. З огляду на дальші пляни її що до придунайських держав — се було просто необхідно.²⁾

Відповідно до сього цар Александер I, котрий в серпневому маніфесті з приводу Бесарабії висловлював радість та вдячність Провидіню за те, що Росії дістала ся така «плодородная й многолюдная земля»,³⁾ дав такі інструкції що до управи новоприлученою країною:

¹⁾ І. с. 5—6.

²⁾ Не треба забувати, що сама по собі, особливо в стратегічному огляді — Бесарабія є для Росії скорійше тягарем, ніж добрим придбанєм. Се російська Ельзас-Льотаринія, як її назвав генерал Куропаткін, на думку якого «задня унешкідливленя та загарантованя російських границь з боку Дністра, Росія мусить всю Бесарабію відступити Румунії.» (Dighis I. с. 3)

З сього видко, що Бесарабія була лишє першою ратою на рахунок Молдавії та Валахії, які Росія згодом гадала прилучити для заперення своєї позиції на Пруті та Дністрі.

³⁾ Z. Abrure: I. с., 25.

»При управі Бесарабією треба мати на увазі, що тут ми кладемо основу під більшу будову. Мешканці сеї провінції мають користати з добродійств батьківської й ліберальної управи, щоби таким способом зручно звернути увагу сусідних народів на їх щасливе положенє. Болгари, Молдавани, Валахи й Серби теж шукають свободної батьківщини; полекшім їм дорогу, на якій вони її можуть знайти. Ми мусимо сі народности всіма способами одушевити для нас, щоби здобути їх для ціли, яку ми собі поставили. Їм треба обіцяти незалежність, основане самостійного славянського королівства; впливовим людям треба обіцяти добру заплату, а провідникам ордери й відповідні титули.«¹⁾

Сі інструкції добре доказують, що Александра I не дармс прозивали »хитрим Греком«. Вони де в чому нагадують — славетні інструкції Катерини II. кн. Вяземському, а саме що до офіційальної, національної політики в инородчеських окраїнах.

Російська бюрократія однак не надаєть ся до такої делікатної дипльоматичної роботи. Інструкції Александра I лишили ся на папері, як і багато инших заяв та обіцянок російських імператорів, зроблених населеню новоздобутих провінцій.

Як ми зараз побачимо, Росія почала Бесарабію систематично та безоглядно російщити майже від хвилини прилученя сеї країни. На се звертають увагу та скаржуть ся румунські публіцисти та громадські діячі, пропагуючи думку визволеня Бесарабії з російської неволі.

— »Від 1812 р. — каже найліпший знавець сеї країни — проф. Arbure — бесарабські Румуни є під чужим панованєм. Їм заборонено навчати ся рідної мови, по румунському молитись богу: школа та церква стала в Бесарабії знарядем, при помочи котрого російський уряд надієть ся зросійщити румунську людність.

Жадна румунська книжка або журнал не можуть дістати ся за Прут без спеціального дозволу або авторизації: анї в школах не дозволюєть ся навчатись по румунському, анї в бібліотеках не толєруєть ся та не має румунських книжок...«²⁾

»Короткий історичний огляд подій поміж Прутом та Дністром від 1812 р. до наших днів — каже инший румунський публіцист — досить вказує на брутальність російського режіму що до Румунів, як і на останню мету російського урядованя в Бесарабії: остаточну та як найшвидшу русифікацію Румунів.«³⁾

...»Петербургське правительство — пише історик російсько-румунських відносин — почало зараз після анексії русифікаційну та винародовляючу працю в новій провінції.«⁴⁾ З при-

¹⁾ D. A. Sturdza, I. c., стор. 24—25.

²⁾ I. c., 25—26. Автор вказує на те, що сі протирумунські шикани в Бесарабії робив російський уряд навіть в сьому (1915) році.

³⁾ Gh. Dighis: I. c., 11.

⁴⁾ Historicus, I. c. 22.

воду недавніх сотих роковин прилученя Бесарабії (1912) др. П. Казаку (P. Cazacu) умістив в яському журналі «*Viata Romaneasca*» — цікавий історичний нарис положеня Бесарабії під російським панованем. В сій статі він на питанє, що зробив у Бесарабії протягом ста років свого панованя «освободитель балканскихъ народовъ» — заважає: «на се можна відповісти одним словом: русифікував.»¹⁾ «Ослаблене і остаточне знищенє румунського елементу було й є одною з найголовніших цілей російської політики, так характеризує істоту російської протирумунської політики Стурдза, на думку якого Бесарабія є «безоглядно русифікована.»²⁾

Не менше рішучо засуджує протирумунську політику царського правительства й російський — цитований тут вже письменник — Дурново, котрий схарактеризував її таким робом: «Завдяки російському насиллю молдаванська людність Бесарабії стала ордою німих та некультурних рабів. Сьому народови заборонено навчатись рідної мови в школі, заборонено молитись у своїй мові Богови. Сотки тисячів десятин його землі забрано для російських, болгарських та німецьких колоністів, а все се, щоби примусити її до покинення землі.»³⁾

Лише до 1828 р. в Бесарабії урядовано з узглядненєм румунської мови та місцевого побутового права; при чому й урядничий апарат подекуди комплетував ся з місцевих румунських сил. Правда, у 1818 р. засновано для Бесарабії спеціальну висшу краюву раду, однак царське правительство не рішало ся ще отверто виступити зі своїм протирумунським курсом в сій провінції. Се стало ся аж в 1828 р., коли поруч згаданої висшої краювої ради в Бесарабії появляється всесильний генерал-губернатор та заводиться новий, чисто російський лад для зросійщення сеї країни. Висша краюва рада лишаєть ся тільки номінальною інституцією: фактичним паном країни стає генерал-губернатор. «Таким робом — каже автор нарису про столітнє панованє Росії в Бесарабії — від 1828 р. маємо в Бесарабії адміністрацію, юстицію, поліцію як і інші громадські справи зорганізовані після російських законів, в російській мові, з російськими чиновниками зо всіми їх характеризуючими прикметами.»⁴⁾

Відтак всі адміністративні реформи, котрі переводили ся у внутрішній організації та ладї Росії — заводили ся також в Бесарабії.

В 1854 р. в Бесарабії заведено російську губерніяльну організацію.

В 1868 — скасовано панщину. В 1869 р. заведено російські міські управи та нову сїдову організацію. В 1870 р. новий

¹⁾ Цитую після Historicus'a, в брошурі котрого наведена ся статя: стр. 31.

²⁾ D. A. Strudza: l. c., 6.

³⁾ Z. Arbure: l. c., 36—37.

⁴⁾ Historicus: l. c., 31.

муніципальний лад, а в 1873 р. докінчено уніфікацію Бесарабії з Росією перетворенням її в звичайну (бесарабську) губернію. Відтак Бесарабія ближче познайомила ся зі специфічними атрибутами царського самодержавія в роді «усиленной охраны», «воєнного положенія» та навіть стала одним з головних теренів роботи «истинно русскихъ людей». В ній саме зааранжований був сумно славетний кишинівський погром (1903).

Російські губернатори в Бесарабії від самого початку всі були страшенними русифікаторами. Перший з них Гартінг був усунений на проханє молдавських бояр саме через своє безоглядне русифікаторство. Так само й його наступник — Калагеорг — (Calagheorghe) був усунений з цієї рації. Відтак Бесарабія дістала намістника Бахметєва, який найбільше присвячував уваги поборюваню румунського впливу у внутрішнім житю Бесарабії, а поруч з тим переводив систематично дерумунізацію бесарабських урядів та громадських інституцій взагалі. Щоби запобігти вибухови масового протесту з боку Румунів, Бахметєва нарешті відкликано. Місце його зняв генерал Ізонцов, котрий як каже Дігіш (Dighis) «розвинув в Бесарабії одну з найганебніших діяльностей в напрямі винародовлювання та російщення. Анї оден спосіб не лишив ся неவி-пробуванім зі сторони генерала Ізонцова. Інтрига, корупція, вязниця, депортація й злочин, всього сього масово вживало ся з метою, щоби Румуни забули свою мову, в якій народили ся, та нарід, частиною котрого вони є.

Пять років генерал Ізонцов був губернатором Бесарабії. Пять років сумних спогадів. Пять років жорстокостей та варварства.»¹⁾

Ізонцова заступив князь Воронцов, «під котрим Бесарабію цілком перетворено в російську провінцію. Всі місцеві права та звичаї усунено його зусиллями та його ініціативи. Місцевий устрій Бесарабії цілком скасовано. Юстиція, адміністрація й поліція були реорганізовані на російський лад...»²⁾

Ми вже казали, що Бесарабія відчувала на собі поза загальними денационалізаторськими способами, теж деякі специфічні. З посеред сих передусім заслугує на увагу — кольонізаційний метод. Російське правительство, щоби улегшити собі свою винародовлюючу роботу, рішило почасти скольонізувати Бесарабію ріжнонаціональним елементом, а по части — вислати з неї тубольчий румунський елемент. Ся кольонізаційна робота почала ся відразу з прилученєм Бесарабії. Протягом часу 1812, 1828, 1830—34 рр. зложено в Бесарабії 43 болгарські кольонії для 9.641 родин з біля 56.000 душ.³⁾ Під сі кольонії призначено загально 300.000 десятин.⁴⁾

¹⁾ І. с., 13.

²⁾ Idem.

³⁾ Болгари вже й раніше були в Бесарабії (від 1769 р.), але в незначнім числі.

⁴⁾ 1 десятина = 109·25 арів.

В 1814—40 рр. засновано 24 німецькі колонії, для яких визначено 130.613¹⁾ дес. та людність котрих дістала цілу низку господарських й громадянських вільностей на протязі 50 років. В 1824—28 р. р. призначено для кількох французьких та швайцарських родин 5.000 десятин. Відтак призначено Жидам право побуту в Бесарабії, котра згодом увійшла до т. зв. жидівської «черты осѣдлости.» В 1817 р. було в Бесарабії лише 2.316 жидівських родин; в 1856 — вже біля 15.000 (78.715 душ), а нині є їх вже 300.000

Рівночасно Молдаванами колонізовано Сибір.¹⁾ Ще в 1908 р. Бесарабію покинуло 855 румунських родин, котрі змушені були шукати нову батьківщину в Сибіру.²⁾

Ся колонізаційна політика Росії пояснює подекуди висше зазначений мозаїковий характер національної структури Бесарабії.

З інших способів винародовлення бесарабських Румунів природно найголовнішими є армія, школа та церква. В Росії є принцип, що іногородці не відбувають військової служби в своїй батьківщині, али звичайно в якійсь іншій окраїні. Сей спосіб має для царизму подвійну вигоду: насамперед через се відбуване військової служби є знарядем російщення іногородської молоді, а відтак се є *sui generis* асекурація проти евентуальних національно-революційних акцій поневоленних в царському ярмі іногородців.

Бесарабські Румуни відбувають військову службу в Польщі, на Кавказі, або в центральній Росії, а в Бесарабії служать звичайно Поляки, кавказські або інші іногородці.

Також російська урядова школа є серед іногородців специфічним знарядем винародовлення, а то не лише своїм націоналістичним духом та протиіногородчеськими тенденціями, але насамперед своєю мовою навчання, якою скрізь є — виключно російська. І в Бесарабії, де нема ні одної румунської школи, де кождий прояв національної культури або просвітньої самопомочи суворо заборонений, де Румуни не можуть послугувати ся латинською азбукою, як їх земляки за кордоном, а мусять вживати давнішої кирилиці³⁾ — російська офіційна школа є одним з першорядних винародовлюючих знарядів.

Ще гіршим знарядем російщення Молдаван є церква. Спільність релігії та церковної (старо-славянської) мови в очах

¹⁾ Gh. Dighis: l. c., 6—7.

²⁾ Z. Arbure: l. c., 37.

³⁾ Російські панслависти та націоналісти з очевидною нехітю дивили ся на індивідуалізацію румунської національної культури в романському дусі, а особливо на деславізацію румунської мови та прийняте в самостійній Румунії латинської азбуки замість старої кирилиці. Данилевський, автор відомої праці „Росія та Европа“ (1871), уважав її прямуюча за свого роду національну хворобу. На його думку Греки та Румуни хорують нині на честолубну, але фалшиву аспірацію удержати за помічу європейського Заходу, сього ворога славянського світа, свою власну індивідуальність (Sturdza, l. c., 13).

російського правительства мала бути тим реактивом, котрий православ'є перетворював в російскість. Тому російським Румунам абсолютно заборонено які-небудь прояви національної своєрідності в релігії та церкві, а насамперед, зрозуміло в рідній мові.

Тому в сьому огляді положене їх навіть гірше, ніж не-православних російських інородців, для яких (як наприклад для католиків або магометан) — релігія була самотнім. захистом національного буття, а релігійні служби та власні храми — самотнім місцем, де могло лунає рідне слово.

Як безоглядним та жорстоким був царизм супроти російських Румунів саме в сій сфері, добре показує факт, який наводить в своїй праці про російську панславистичну політику Дурново: «Для насильного зросійщення Молдаван як і для швидкої їх трансформації в Росіян, до Кишинева послано «воєвоєничого» архієпископа Павла, а згодом екзарха Георга...

Архієпископ Павло насамперед займав ся замиканням парохіяльних церков, число яких зредуковано від 1872 р. до 1878 р. з 774 на 414, з чого замкнено не менше як 330 молдаванських церков, тимчасом, коли російські всі лишили ся.

Всі богослужебні книги молдаванських церков, друковані кирилицею в молдаванській мові, були зібрані в кишиневській метрополії, де архієпископ Павло протягом семи років вживав їх на опал в палаці митрополита. Сей факт страшеного вандалізму належить нині до історії...»¹⁾

Мало в котрій з російських «окраїн» винародовлююча політика була переведена так консеквентно та систематично, як саме в Бесарабії. Не диво одже, що ніде погубний її вплив не є так очевидним, як в сій нещасній країні, питоме населене якої культурно є найбільш занедбаним, а в європейській Росії стоїть на найнижшому щаблі. Зрозуміла одже розпука, з якою Дігіш (Dighis) пише про своїх земляків: «Найнекультурніші в державі некультурних, найтемніші в країні обскурантів!»²⁾

Царизм бо стараєть ся лише винародовлювати — російщити. Але він зовсім не дбає про те, щоб замість зруйнованої національної культури дати інородцям принаймні яку-небудь

¹⁾ Цитую після Z. Arbure: I. c., 36.

²⁾ I. c., 19. Ся культурна занедбаність російських Молдаван робить з них чудовий матеріал для різного роду спекулянтів та пройди-світів, що існують на кошт «убогих духом». Нещодавно в Бесарабії була голосною справа монаха Інокентія, основателя нової релігійної секти, який був незвичайно популярним серед тамтешніх Румунів, так що на се мусів звернути увагу петербургський Синод. Петербургські богослови, дошукуючись причини успіху Інокентія в своєрідності його релігійної науки, знайшли її цілком в иншій сфері, а саме в тому, що Інокентій проповідував по-молдаванському, себ-то в рідній мові бесарабських Румунів. (Idem, 16).

загальну культуру. Під панованем Росії рівень загальної освіти іногородців з своєрідною культурою очевидно занепадає (прим. на Україні, в Польщі, серед Вірмен, де скрізь під панованем Росії зменшився пересічний процент грамотности).

Др. Казаку (Cazacu) у своїй висше згаданій «ювілейній» статі з нагоди прилучення Бесарабії наводить де-які цікаві дані про те, що в загально-культурній сфері зробила Росія в Бесарабії за сто років свого пановання в сій країні, яка належить до найбагатших та найпродуктивніших провінцій царської імперії.

З 26.302 верст звичайних доріг є лише 340 шосейних, частину котрих (в долішній Бесарабії) збудували самі Румуни в 1856—1878 р. р., (коли долішня Бесарабія була злучена з Молдавією та Валахією). В Бесарабії є загалом 820 верстов залізниць, частиною приватних, частиною (в Дол. Бесар.) збудованих Румунами. Протягом ста років Росія заснувала в Бесарабії 62 пошто-телеграфічних та 23 поштових урядів. Початкових шкіл (виключно російських) є в Бесарабії — 1.709; секундарних — 56. Вони уміщують лише 40% дітвори шкільного віку ¹⁾ себ-то 60% дітей лишається без шкільної освіти. Не диво одже, що процент грамотности в Бесарабії вельми низький: пересічний 15.6% (для чоловіків — 22%, для жінок 8.8%).

В Бесарабії є загалом 74 бібліотеки та 25 читалень. Шпиталів є всього 83 (з тих 20 другорядних), лікарів 219; аптек — 94. Так подбане про фізичне здоров'я трьомиліонової країни.

Росія не лише сама погано дбає про культурний розвиток своїх окраїн, але й унеможлиблює іногородцям яку-будь культурну самопоміч. Вона навіть не ошаджує національних їх фондів, спеціально призначених для плекання власної культури, надуживаючи їх не раз для своїх русифікаторських заходів. В Бесарабії (у 1910 р.) таких фондів (стипендій, заповітних легатів то що) було на загальну квоту понад 14 міл. рублів. Але що все румунське національне є в Бесарабії проскрибоване, сї фонди не йдуть на національно-культурну роботу. Гірше є те, що царський уряд користується з них або для спеціального вжитку поза Бесарабією, або навіть надуживає їх для винародовлення російських Румунів: підчас російсько-японської війни скарб позичив з сих фондів 2,359.971 карбованців; крім сього 1,607.620 карб. правительство позичило для ріжних російських міст та інституцій. ²⁾

Навіть заведені в Росії жовтневої псевдо-конституції не улїпило загального положення бесарабських Румунів. Зі всіх бо окраїн Бесарабія опинилася в найгіршій ситуації, цілком лишившись без власної національної репрезентації в Думі. Ми вже казали висше, що в Бесарабії останніми часами загніздила

¹⁾ Historicus: I. c., 38, 32.

²⁾ Historicus: I. c., 40.

ся «чорна сотня.» Ся нещасна країна стала справжнім ельдорадом «истинно русскихъ людей.»

Також в Думі вона майже виключно представлена членами або симпатиками «Союза русского народа.»

Румунський історик Іорга (Iorga) опублікував цікавий лист, який він отримав з Бесарабії та в якому зроблено національно-політичну характеристику думських послів від сеї країни.¹⁾ Серед дев'яти послів з Бесарабії в Думі нема ні одного Румуна, а 7 — є «истинно русскихъ людей,» здебільшого інородського походження (грецького, вірменського, німецького). Бесарабські думські послы не аби-які «истинно-русские,» але головні матадори «Союза русского народа,» як наприкл. сумно-славетний думський скадаліст Пуришкевич, або рекордові реакціонери — Крупенскій та проф. Сінодіно. Лише оден з бесарабських послів трохи вміє румунської мови, решта її навіть не розуміє, що зрештою, беручи під увагу їх войовничий панросійський націоналізм — виходить лише на користь бесарабської румунської людности.

До наведеної характеристики бесарабського думського представництва треба додати, що такий його склад був в першій — себ-то найліберальнішій та демократично-поступовій Думі.

* * *

Після наведеного в сьому нарисі опису винародовлюючої політики Росії супроти Бесарабії є зовсім оправданим питане: чи царизм досяг своєї мети, себ-то чи справді Бесарабія є «безоглядно русифікована,» як що до сього висловив ся Струдза?

Національне положенє російських Румунів, хоча й є дуже критичне, однак зовсім не представляєть ся так песимістично та цілком безнадійно. Маємо на се докази як з боку бесарабських Румунів, так і деяких російських дослідників Бесарабії.

Цитований вже нами тут автор ювілейної статі з нагоди сотих роковин прилученя Бесарабії до Росії, слідуючим робом резюмує свої уваги про винародовлюючу протирумунську політику царського правительства: «Таким чином поневолено все культурно-національне жите у всіх його суспільних проявах. Здавало ся, що в Бесарабії не лишило ся нічого, абсолютно нічого національного. Через брак всіляких національних маніфестацій можнаб було припустити, що вже більше не існують Молдавани в Бесарабії, та що Росія може цілком тріумфувати.

Але все се не так. Не зважаючи на таке положенє річей, не звертаючи на все зверхне російщенє — Бесарабія ще далека від повної русифікації». (Dr. Cazacu)²⁾

Російський патріотично-національно настроєний історик Бесарабії Батюшков в своїй праці про неї (- Бесарабія - 1892),

¹⁾ Цитую після передруку сього листа в брошурі Dighis: Sub jug strain!, стр. 30—31.

²⁾ Historicus: I. c., 33.

констатував, що румунська селянська людність не лише в центральній Бесарабії, але навіть в найблизших околицях Кішинева не розуміє ані одного російського слова.

Факт сей він пояснює, розумієть ся, сепаратистичними тенденціями серед російських Молдаван, відтак їх укритістю та малою здібністю до розвитку (1?). Батюшков не лише не задоволений з результатів російщення бесарабських Румунів, але навіть висловлює побоюванє перед румунізацією в Бесарабії нечисленних представників державно-пануючого народу. Тому він пропонує звернути більшу увагу на русифікаторську місію урядової школи в сій країні, в якій треба, на його думку, більше присвячувати уваги навчаню російської мови ніж доси, коли чимало енергії тратило ся на церковно-славянську мову. ¹⁾

Фактично в Бесарабії — як се зрештою звичайно буває — зросійшили ся лише зверхні круги румунської людности. — «Є правдою — каже др. Казаку (Cazacu) — що молдованське боярство (себ-то шляхта), купці, богатири, по декуди міщане та духовенство цілком зросійшили ся та в значній мірі покинули Бесарабію, розсїявшись по всій Росії в тій амальгамі Німців, Поляків, Українців, Вірмен, Греків, Кавказців, Французів, Італійців, Фінляндців, Турків, Татар і т. д., котрі творять інтелігенцію та бюрократію Росії.» ²⁾

Селянин-хлібороб, що живе на рілі та з рілі — лишив ся Румуном. А що в соціяльній структурі бесарабських Румунів (селян — 72·1%, міщан — 23·5%, чужинців — 1·2%, дворян — 1·1%, духовенства — 0·6%, торговців — 0·2%, інших станів та професій — 1·3%; загалом селянського населеня 85·3%, а міського — 14·7%) — селяне-хлібороби представляють найчисленніший елемент, то зрозуміло, що русифікація Бесарабії є чисто зверхна, не має глибших корінїв в національній серцевині російських Румунів.

Відомо бо загально, що село та селяне звичайно є найбільше відпорним елементом супроти кожної винародовлюючої акції, будучи свого рода акумуляторами національної енергії, котру переховують в потенціональному стані протягом цілих століть.

Царизм, знаючи сю національну відпорність селянської маси, старав ся розбити національну одноцільність Бесарабії висше згаданими численними ріжнонаціональними кольонїями. Здебільшого була се однак Сизифова праця. Сї штучні інкрустації згодом розтопили ся та загинули в природній румунській стихії. Лише на периферії своєї області, де Румуни безпосередно здибують ся з перевагою української людности (прикл. в Хотинському повіті) — вони подекуди зукраїнізували ся.

»Праця на рілі, любов до унаслідженої землі неспролета-

¹⁾ Dighis: I. c., 28.

²⁾ Historicus: I. c., 34.

ризованої селянської маси були могутнім чинником заховання (румунського) народу в Бесарабії.» (Dr. Cazacu)¹⁾

Другим поважним чинником національного опору російських Румунів була — жінка, головно селянка; жінка-поздруже, — котра неутралізувала зверхне обмосковщене свого чоловіка, якому він підляг підчас відбування воєнної служби десь у Росії, та жінка-мати, яка виховувала своїх дітей в рідній мові та національному дусі.

Таким чином русифікація бесарабських Румунів не представляється так песимістично — безнадійно, як про се можна було гадати на основі висше наведених слів Стурдзи про Бесарабію. Національно Бесарабія ще не є безоглядно страчена для румунської справи. Положене є правда дуже критичне, але ще не безнадійне. Відроджене або остаточний занепад Бесарабії залежить від часу, коли вона буде визволена з кайданів царизму. Нагадують ся слова, котрі сказав з сього приводу на засіданню букарештенської Академії в 1912 р. румунський історик Іорга (Iorga), закінчуючи свої уваги про етно-національну та культурну спільність російських Молдаван та закордонних Румунів: »Не проволікаймо!«²⁾

Кожде зволікане з остаточним полагодженням бесарабського питання означає велику шкоду для румунської національної справи взагалі.

* * *

Аж до російсько-японської війни та вибуху революції в царській імперії кволе національне жите бесарабських Румунів — зрештою як і майже всіх інших російських іногородців — було засуджене на підземне існуванє. 1905 рік, »весна народів«³⁾ в царській імперії — не лишив ся однак безслідним для російської Молдавії. Визвольні прямувания сього епохального року, які знайшли живий відгомін серед всіх російських окраїн — від Кавказу до Фінляндії та від Польщі до Сибіру, розворушили також бесарабських Румунів, серед яких на зразок інших іногородських національно-революційних гуртів та течій повстає в 1905 р. союз для національного визволення бесарабських Молдованів (*o uniune de liberare nationala si a moldovenilor diu Basarabia*.)⁴⁾

Союз сей видав молдаванською мовою чимало політичних брошур суспільного та національного змісту, а крім сього маніфест до молдаванських селян (в 1906 р.)⁴⁾

¹⁾ Подекуди завважується ся навіть природна експанзія Молдаван за межі свого національного району, а саме через Дністер вздовж лівого його берегу у Херсонську губернію, де нині молдаванська людність творить 6% (Dr. Cazacu в *Historicus*: I. c., 37,

²⁾ *Dighis*: I. c., 35—36.

³⁾ *Z. Arbure*: I. c., 51.

⁴⁾ Маніфест сей наведено *in extenso* латинкою (оригінал видруковано кирилицею) в брошурі проф. Arbure. (Розділ IV).

З зовнішнього боку він має характер революційної прокламації, яких вживаєть ся в російському революційному рухови для агітації серед робітництва та селянства. Характеристичним для нього — як і для всіх подібного рода заяв з боку російських поневолених народів є спеціальне узгляднене та підкреслене національного моменту, себ-то місцевих окремих національних потреб та постулятів.

Він починаєть ся об'ясненем причин загального опозиційного настрою в усій Росії, відкриває справжні суспільно-політичні елементи царизму, його реакційно-провокаційний режим, який привів Росію до манджурської катастрофальної авантури. Сей румунський маніфест має виразний революційно-соціалістичний характер, скерований проти пануючих експлуататорських клас, якими тримаєть ся та існує російський царизм. Його основні постуляти для селянства сформуловані добре відомим (з історії російського революційного руху) ляхонічним гаслом: «земля та воля».

Відтак він домагаєть ся основних, конституційних політичних свобод, а крім сього спеціально справедливого демократичного розділу податків (точка 2) та раціональної організації шкільництва, а насамперед заведення скрізь по школах навчання рідною мовою (6 точка).

Для інородчеських окраїн, як прик. Бесарабія, маніфест сей домагаєть ся цілком автономного устрою, що відповідав би місцевим національним потребам та побутовим умовинам. Зрозуміло, що сей устрій має бути чисто конституційний.

Спеціально для Бесарабії в сьому маніфесті виставлені такі домагання: «судії та чиновники мають бути Молдавани, всі справи мають полагоджувати ся на молдаванській мові, у всіх школах має наука бути по молдаванському, в церквах духовні мають правити службу в молдаванській мові; Молдаван не вільно посилати для відбування військової служби на Кавказ та до Манджурії, а взагалі виселювати туди, де не було та нема ні сліду нашого народу. Одним словом, щоб ми Молдаване були панамі у себе дома в Бесарабії та щоб ми устроїли наше жите та наші закони через наших послів-Молдаванів.»¹⁾

Проф. Арбуре — з брошури котрого ми навели сю цитату з румунського маніфесту — завважає, що від того часу домагання та прямування що до Бесарабії радикально змінили ся. «Тепер — каже він — не може вже бути мови про звичайну автономію Бесарабії. Нині є мова про визволене Бесарабії.»²⁾

Щоби добре зрозуміти політичний зміст сеї уваги проф. Арбуре, треба собі пригадати, що в відношеню до Росії в Румунії існують дві течії, які особливо сильно зазначили ся саме підчас сеї всесвітньої війни: одна, яка мріє про «Romania

¹⁾ Z. Arbure, 55.

²⁾ Idem.

Маре» (Велику Румунію) та здійснене її бачить насамперед через відорване від Австро-Угорщини Трансильванії та Буковини й якої симпатії є на боці теперішньої *quatre-entente*, а одже й Росії, а друга — протиросійська та якої політичні симпатії є на боці центральних держав. Ся антиросійська течія згуртована в «Лізі для визволення Бесарабії» (*Liga pentru liberarea Basarabiei*). Органом її є — заложена вже підчас війни — букарештська часопись „*Moldova*».

Прихильники сього напрямку в румунському громадянстві дивлять ся на бесарабську справу не з спеціально національного становища, але беручи під увагу можливі наслідки російської балканської політики взагалі. ¹⁾

На безпеку Росії для Румунії саме в сьому огляді звернув увагу оден з політично-державних батьків самостійної сучасної Румунії D. M. Sturdza в цитованій своїй праці: „*Europa, Russland und Rumänien*“, друге посмертне вже видане (перше в 1890 р.) якої вийшло недавно в Берліні, як свого роду політичний його заповіт. В передмові до сього нового видання Стурдза написав: «Ми живемо в тяжких часах; нам загрожує тепер та сама небезпека, що й давніше — московська інвазія. Але ся небезпека тепер є більша, як перед чверть столітєм, бо поруч панславізму треба взяти під увагу ще горяче бажанє Росії панувати над усіма славянськими народами й країнами Європи, диктувати свою волю цілому нашому континентови.»

Ми вже бачили висше, в чому бачить Стурдза російську небезпеку для Румунії: в прямуваню царизму до опановання Константинополя. А що Росія не лише не резигнує з колишньої византійської метрополії, але здобуте її уважає за найголовніше завданє сеї війни (*pota bene* вона зискала на се вже згоду Франції та Англії, які пятьдесят років тому назад були рішучими ворогами аспірацій царської імперії що до Царгороду), то є зовсім зрозуміле занепокоєнє в деяких румунських сферах що до майбутности їх батьківщини на випадок здійснення сеї заповітньої мрії російських царів.

Частійше цитований тут румунський автор *Historicus* присвятив сій справі спеціальну брошуру, яку дуже символічно затитуловано: — *Singura primejdie Rusia*. — (Єдина небезпека — Росія), в якій каже, що «одинокую небезпекою для нашого (себ-то румунського) істнованя як народу та держави — є Росія.» ²⁾ Трохи висше сї слова пояснені так: «як що колись Росія опанує Дарданелї, доля Румунії буде через се

¹⁾ Що до поневоленого положеня угорських Румунів, вони не закривають очей та не ставлять ся до сього байдуже, але уважають бесарабську справу актуальнішою, ніж трансильванську. Положеню угорських Румунів присвячена брошура проф. Z. C. Arbure: *Autonomia sau anexarea. Transilvania si Bucovina*. (Автономія чи анексія. Трансильвавія та Буковина). Вже з назви публікації видно, як автор уявляє собі полагожденє сїєї справи: в дусі автономії.

²⁾ L. c., 46

на перед порішена, а її занепад буде відтак справою кількох десятиліть.» ¹⁾

»Побіда Росії означає нашу загубу« (Victoria Rusiei ar însemna zdrobirea noastră) — вимовно звучить титул розділу його цитованої брошури, в якому мова про істоту російської небезпеки для Румунії.

Румунські антицаристи домагаються одже визволення Бесарабії з кайданів царизму не лише тому, щоб захистити сю свою країну від повільного занепаду, а її румунську людність від національної атрофії, але й головню тому, щоби позбавити Росію одної з експозитур її балканської політики, яка прямує до гегемонії на Балкані, до опановання Дарданелів та Константинополя, досягнене чого поставило би існуючі самостійні балканські держави та народи у васальну залежність від царської імперії, або (на випадок протесту) — засудило-б на поталу царизму.

Тому на їх думку, автономія Бесарабії не вистарчить; тому Бесарабія мусить бути знову добута. ²⁾ (Basarabia trebuie recucerită!).

¹⁾ Idem, 44.

²⁾ Dighis; l. c., 48.

VII. Литовці та литовська справа. ¹⁾

Литовці так само як і Лотиші належать до так зв. балтійської групи аріо-європейських народів, а побіч з тим і до найстаршого населення Європи. Вони бо вже перед двома тисячами років заселяли ті самі країни в басені Німана та Західної Двини, де нащадки їх живуть і доси. До литовсько-лотишської групи належали давнійше ще й інші племена. Особливо Ятвяги (Jatwägen) та Пруси (Preussen); але вони зовсім вигинули вже в історичних часах.

Сучасні Литовці політично належать до Росії та Прусії, при чому більша частина етнографічної Литви припадає на Росію. Литовськими є отсі губернії т. зв. «Сѣверо-Западнаго края» (себто провінції, яка відома загально під назвою Литви та Білорусії) — уся ковенська губернія (67·9⁰/₁₀₀); західна частина виленської (17·5⁰/₁₀₀); південно-західна частина курляндської (2·6⁰/₁₀₀); північний кут гродненської (0·2⁰/₁₀₀); переважна частина суvalкської (52·25⁰/₁₀₀, без августівського та суvalкського повіту) та врешті пограничний північно східний шмат Прусії.

Після перепису з 1897 р. було в Росії нараховано загалом понад 1½ мільона Литвинів (1,658.532) ²⁾ себ-то вони творять 1·3⁰/₁₀₀ всієї людности царської держави.

В пруській частині було Литвинів (після перепису з 1900 р.) — 120.693 (29·1⁰/₁₀₀). Але отсі статистичні дані не відповідають цілком дійсности, зменшуючи фактичне число Литовців.

¹⁾ Mémoire sur la nation lithuanienne, présenté par I. Gabrys au premier Congrès des races à Londre (1911).

Литовсько-лотишське число „Annales des Nationalités (1914. ч. 5-6). Römer M. — Litwa, Львів, 1908.

L. Wasilewski — Litwa i Białoruś, Краків, 1911.

А. Булатъ — Литовцы (в збірнику „Формы національного движенія“).

Е. Вальтеръ — статья Литовцы, Литовская литература (Энциклоп. Словарь, т. XVII).

М. Любавскій — Очерк истории литовско-русского государства до люблинской унии включительно, Москва, 1910.

Dr. Gaigalat — Die litauisch-baltische Frage. Berlin, 1915.

O. Kessler — Die Baltenländer und Litauen, Berlin, 1916.

²⁾ В цьому числі 448.022 т. зв. Жмудинів, які репрезентують долішне литовське плем'я (на правому боці Німана) та лише діалектично відрізняються від властиво литовської людности горішньої Литви, яка займає басен Вілії та середню течію Німана.

Після обчислень Вальтера (на основі мови) Литовців в Росії має бути коло $2\frac{1}{2}$ мільона (2,458.825). ¹⁾

Щоби означити загальне число Литовців, треба до наведених вище цифр додати ще майже $\frac{1}{2}$ міл. Литовців емігрантів (в Америці, Африці та Англії) ²⁾ відтак 121.000 пруських Литовців, врешті біля 100.000 Литовців, розкинутих по російських містах.

Литовський посол до Думи Булат обчислює загальне число Литовців коло 3 мільонів. ³⁾

Після згаданої вище поправки Василевського що до числа Литовців в етнографічній Литві було би всіх Литовців разом около $2\frac{1}{2}$ мільона. Що до релігії, то пруські Литовці лютерани, а російські (понад 14 тисяч кальвіністів й лютеранів) - всі католики.

З національного боку російські Литовці, які на початку XIX століття були ще значно спольщені, головню вищі шари громадянства — тепер зовсім прокинулись до самостійного життя і процес їх народного відродження можна уважати (в головних контурах) вже цілком закінченим. Але пруська Литва національно очевидно гине. Не зважаючи на те, що пруська Литва відіграла роль культурно народного Піємонту супроти російської Литви — особливо після 1863 року, — коли російський уряд почав свою русифікаційну протилитовську політику, сама вона лишилася майже цілком байдужою до національного руху своїх закордонних братів, національно є мало освідмлена, так що її германізація іде скорим темпом. Як каже німецький литволог А. Berzenberger, пруські Литовці що року »зменшують ся.« Лише остатніми роками почав ся й поміж пруськими Литовцями слабкий рух з метою національного відродження на зразок російської Литви. ⁴⁾

Литва з поконвіків — хліборобська країна, де новочасна індустрія та капіталізм ще й доси не закліматизували ся. Тому Литвини в масі є селянською рільничою людністю. ⁵⁾ Але в другій половині XIX. ст. (після скасування панщини та аграрної кризи у Росії взагалі) — багато литовського селянства пролетаризувало ся. Більшість їх дає саме матеріал для закордонної еміграції. Частина одначе зістає дома і творить

¹⁾ Див. його статю Литовці ст. 828. Польський публіцист L. Wasilewski, автор цитованої вище праці про Литву та Білорусь обчислює загальне число Литовців в етнографічній області на 2 міл. (l. c., ст. 103.).

²⁾ Лише протягом десятиліття 1899—1909 емігрувало з Росії до Сполучених Держав загалом 147.044 Литовців (l. c.).

³⁾ L. c., 428.

⁴⁾ В Тильзиті почала виходити литовська часопись „Vyruite“, завданням якої є поширювати національну самосвідомість серед тамошніх Литовців. L. Wasilewski, l. c., 218.

⁵⁾ По містах вони творять незначну меншість (5—10%). Навіть в колишній та майбутній їх столиці Вильні є Литовців тільки 2%. Литовські міста здебільшого жидівські (80%), відтак найчисленнішим елементом в них є Поляки.

кадри литовської робітничої класи. Литовська буржуазія поки що ще не існує. Недавно лише Литовці почали займатися торгівлею. Незначний їх процент працює в ремеслі. Однак вони мають вже досить численну свою інтелігенцію чисто народного походження. Така є соціальна фізіономія литовської суспільности.

Переходячи до нарису литовського національного відродження та сучасних політичних прямувань і бажань російських Литовців, треба насамперед дати загальний огляд історичної долі та еволюції литовського народу. Вже в попередньому розділі, пишучи про історичну долю білоруського народу, ми подекуди доторкнули ся минулості литовського народу, констатуємо саме, що з культурно національного боку він цілком підпав чужим впливам — з початку Білорусів та Українців, відтак у державно політичному союзі з Польщею — польському.

Факт тим цікавіший та оригінальніший, що Литовці дуже швидко політично зорганізували ся та відтак витворили велику і сильну власну державу.

Вже в другій половині XIII століття литовські поодинокі князівства були зєдинені в одну державу, яка обіймала всю етнографічну Литву. Процес політично-державного сполучення був викликаний головно потребою оборони перед замахами на литовську землю. Перевівши зєдиненє литовської держави, Мендог починає нападати на сусідні білоруські та українські землі. Першою здобуто так зв. Чорну Русь (країна в басені правих допливів Німана). З початком XIV ст. підбито всю Білорусь. Відтак на чергу прийшли землі українські, які протягом XIV ст. були прилучені до Литви (в 1362 р. добув Ольгерд Київ). Бачимо отже еволюцію литовської держави, яка з чисто народної литовської поволи стає з початку литовсько-українською, а відтак українсько-литовською. Рівночасно, як вже було зазначено, культурно Литва підлягла зовсім славяно східним впливам, головно білоруським.

Українсько-литовська держава не могла однакє наслідком своєї внутрішньої гетерогенії довго утримати ся. Її існуванє незабаром загрожене було внутрішніми князівськими сварками, а рівночасно й експанзією та зростом сили Хрестоносців.

Се змусило Ягайла до політично державної Унії з Польщею, яка переводена була в перше т. зв. крєвським актом (1385 р.), а остаточно затверджена відомою Люблинською Унією (1569). Майже двіста років треба було на те, щоби самостійна політично державна Литва зійшла в нівець та підлягла політичній гегемонії Польщі.

Литовсько-польська державна Унія була власне цілковитою політичною інкорпорацією Литви Польщею. Ягайло бо прилучив до Польщі всі литовські землі цілком та на завсїгди. Російський дослідник історії литовсько-руської держави професор М. Любавський пише з сього приводу: »Унія 1385—1386 р., не була ані персональна, ані династична, але була інкорпорацією

великого князівства Королівством польським. Ягайло прилучив до нього на вічні часи свої литовські та руські землі. Після кревської інтерпретації його зобов'язання, індивідуальне існування Великого Князівства Литовського скінчилося зовсім, бо воно сполучилося з короною польською в один політичний організм....»¹⁾

Натурально інкорпорація була лише теоретичною. Фактично не перевела її навіть люблинська Унія, політичний бо живчик вельми сильно бився в Литві...

З розділами Польщі витворено було сучасне політичне положення литовського народу, державно розділеного на дві частини, а адміністративно навіть на три, бо сувалкська губернія належить до Царства польського. Тому з боку російських Литовців висловлено бажання, щоби сувалкська губернія була прилучена до етнографічної Литви.

Як вже зазначено, під час своєї політичної державної еволюції Литва не витворила своєї власної національної індивідуальності та своєї культури. Литовський наріз як самостійна особистість повстає та розвивається вже в новітніх часах. Процес його кристалізації відбувається головним чином в другій половині минулого століття. Литовський друк та письменство повстає лише під час реформаційного руху.²⁾ /

Початки литовського письменства, як і всіх, котрі повстали у зв'язку з реформаційним рухом, мають церковно релігійний характер. В пруській Литві в XVI ст. зродився литовський друк та даний був ґрунт для пізнішої литовської літератури. В Кенігсбергу була його колиска. Кенігсберський Університет був першим його осередком. В 1545 році видано литовські переклади церковних пісень. В 1562 році пастор Mazvydis видав першу литовську читанку. Відтак (1535—1602) заходом пастора I. Bretkanus'a зладжений був литовський переклад біблії.

Цікаво зазначити, що перші заходи коло литовського письменства робить пруський уряд та що в ньому працюють здебільшого Німці. Литовська тубольча людність ставиться до всіх заходів досить пасивно та навіть байдуже. Перший свідомий апостол литовського національного відродження вийшов не з пруської, але з теперішньої російської Литви. Був се священик Dauksza, який мріяв про те, щоби литовській мові були признані також літературні права, як і «польській, римській, грецькій і иньш.»

Аж до XVIII століття літературна продукція в литовській мові була загалом вельми квола. В XVI ст. вийшло всього — 26

¹⁾ Пор. L. Wasilewski: I. c., 11—12.

²⁾ Литовці мали свою „неписану літературу.“ Одним з найцікавіших виразів цього усного письменства є народня литовська пісня т. зв. „daina“, котра визначається її ліричним характером (в литовській народній творчості епічний елемент взагалі слабо представлений) та своєрідною мелодією. Dain'-ами цікавився Herder, захоплював ся Lessing, а дещо черпав з них і Goethe.

друків, у XVII — 33, у XVIII — вже 113. XVIII в. дав Литві найбільшого її поета К. Duonelajtis'a (1714—1780), автора великої поеми «Чотири пори року» (біля 1750), написану гексаметром та доброю народною мовою, в якій чудово змальовано життя литовського селянина та характер литовського краю. Duonelajtis був отже батьком новочасної світської литовської літератури.

В історії відродження литовського народу досить значну роль відіграв польський університет у Вільні (1803—1832). Він став осередком наукових дослідів над минущиною Литви та її населення; викликав серед польської інтелігенції та спольщеної литовсько-жмудської велике зацікавлене литовськими справами. Це зацікавлене Литвою відбилося тоді особливо в польській літературі, де повстала навіть т. зв. «литовська школа». Це польське литвофільство або литвоманія мала здебільшого романтичний характер та була лише побічним чинником в справі литовського відродження.

Для цього відродження величезне значіння має Sz. Dowkont, оден з наголовніших піонерів національного литовського руху в першій половині XIX століття, незвичайно плідний та невтомний письменник і популяризатор, між иньшим автор цінної праці про литовські старинности: «Звичаї старих Литвинів та Жмудинів» (1845), написаної з незвичайним ентузіазмом для справи литовського національного відродження. В тих же часах російська Литва дала визначного свого поета Вагонаса (A. Baranowski, 1835—1902), автора поеми великої мистецької вартости «Гай Оникшинський».

В атмосфері польської культури розвинувся молодий литовський рух з першої половини XIX століття. Він мав природно виключно культурно-національний характер без яких небудь політичних аспірацій. Його органічний розвиток був нараз зупинений страшенною урядовою реакцією, яка після останнього польського повстання (1863) затопила всю Литву, гублячи та руйнуючи в ній все культурне та з національного боку своєрідне. Найгіршим зі всіх русифікаційних заходів був заказ литовської латинської азбуки (1865), яку царський уряд уважав за латино-польську. Литовцям накинута російська «гражданку», щоби, як висловився відомий російський діяч Милютин, «русскія письмена докончили въ краѣ то, что начато мечемъ». 40 літ треба в сей варварський заказ, протягом якого часу литовський рух мусів шукати захисту в чужині (в Пруссії, відтак в Америці), а в Росії міг лише підземно існувати. Литовці збойкотували «гражданку», бачучи в ній лише перший щабель на шляху знівечення їх релігії та накинення їм російського православ'я. За весь час заказу вони не видали ані одної книжки офіційною азбукою. Натомість контрабандним способом перевозили зза кордону силу книжок, друкованих власним шрифтом, які для ошукання царського уряду — мали навіть стереотипову російську сакральну формулку

«дозволено цензурою». Якими масами перевозила ся нелегальна література, видно з того, що протягом десяти років (1891—1902) на пруській границі російський уряд скофіскував загалом 174.259 литовських всіляких книжок, які відразу були знищені вогнем. Аж в 1904 році був врешті знесений сей безглуздий протикультурний заказ, і Литовцям дозволено вживати «латинської або кожної іншої азбуки.» ¹⁾

Одначе сей протилитовський замах був сильним імпульсом до литовського національного відродження, яке саме тільки після 60 років стало на цілком реальний народний ґрунт. Спершу литовський народний рух знайшов захист в сусідній Пруссії. Тут почала виходити „Ausra“ (Зоря, 1883—1886) заходом визначного литовського народного діяча Дра Bassapowicza. Вона мала загально національний культурний напрямок та мету. Ідеалом її була: «Відроджена Литва, себ-то Литва, яка говорила, думала та почувала по — литовському, та яка вільно працювала на національно культурному полі. Найблизчим завданєм Ausra-и є свобода преси, право вживання литовської мови в судах, адміністрації, церкви та литовській школі..»

Цікаво зазначити, що отсей перший дебют самостійного литовського руху за винятком Лотишів ²⁾ усі інші сусіди Литовців стрітили з явною несимпатією та навіть ворожнечою. Для офіційної Росії була се пруська інтрига, для Німців скритий панславізм. Поляки назвали його ватажків Литвоманами та закидали сьому рухови русофільство й протипольський сепаратизм. ³⁾

«Ausra» мала величезне значінє для розвитку литовського відродження. В ній сконденсована була думка національної самобутности литовського народу, а таким чином дана основа до дальшої кристалізації литовської аморфної маси в національну особність.

Нашадок її — друга литовська часопись — «Vargas» (Дзвін, 1889) мав вже виразний поступово-демократичний характер, що природно не могло подобатись литовському клерикальному духовенству, яке було та й є впливовим чинником в литовському відродженю. Се було приводом до розпаду литовської інтелігенції на два табори. Органом консервативно-клерикального напрямку став «Apžvalga» (Огляд, 1894) замість якого з 1894 почала виходити «Tėvynės Sagas» (Страж батьківщини). Так почала ся політично-ідеологічна диференціяція литовського громадянства. Економічні причини та

¹⁾ Булат: I. с., 436—437.

²⁾ На париській конференції (в червні 1915 р.) поневолених народів «представники Лотишів з Остзейського краю домагали ся для свого народу автономії разом з Литовцями» (Див статю „Eine Konferenz der unterdrückten Nationalitäten in Paris“ в „Ukrainische Nachrichten“, 1915, ч. 52).

³⁾ Стало ся так головню через те, що в сьому рухови виразно виявив ся протипольський настрій, який згодом все більше зростав, так що надав всьому литовському рухови сильний протипольський характер.

моменти, про що вже була мова вище, причинилися до витворення сучасної суспільної його фізіономії.

З Пруссії дістають ся гасла національного відродження через Сувальщину тайно в російську Литву, де пробуджене литовського народу dokonується в часах передреволюційних підземним шляхом, де з народної маси народжується молода народна литовська інтелігенція.

Тимчасом і пруський уряд, який давніше сам робив заходи для пробудження своїх Литовців, починає ворожо ставити ся до національно-культурної праці російських «литвоманів». Він адміністративно висилає їх з Пруссії, певно не без інтервенції Петербургу. Таким робом частина національно відродної праці переносить ся аж до Америки, куди виємігрував оден з найвизначніших діячів литовських Др. Szliupas.

В Америці сильно розвивається видавнича та журналістична діяльність. Протягом остатнього десятиліття минушого століття видано там понад 1000 литовських публікацій, здебільшого призначених для російської Литви.¹⁾

Від 1904 р. у звязку зі знесенем заборони литовської азбуки в Росії — литовський рух вступає в нову фазу легального існування та розвитку (легального натурально тільки релятивно та о стільки, о скільки в царській імперії взагалі є можливим, легальне національне життя недержавних поневолених народів). Заходами та заслугою молодой Литви (*Jaunoji Lietuva*), себто молодого литовського вище розглянутого закордонного руху, були вже дані усі головні премиси для цієї нової фази; випрацьовано літературну литовську мову та загально литовський правопис, витворено значне письменство, дано початки національній просвітній діяльності, словом — в головних рисах переведено вже процес національної індивідуалізації народу.

В Росії литовський рух проявив ся головно в двох формах: просвітно-організаційній та політично-громадянській діяльності. З числа перших головнішими є отсі: просвітна Спілка *Žiburys* (Світло), клерикального напрямку (у сувальській губернії) основує початкові школи, народні читальні, бібліотеки, видає часопись *Szaltinis* (Жерело). В ковенській губернії існує аналогічне Товариство „*Saulė*“ (Сонце). В поступовім напрямі веде людово-просвітну діяльність Товариство „*Szviiesa*“ (Світ), яке має понад 18 філій, поширює поступові книжки та часописи, має скільки театральних гуртків. Відтак є «Товариство поширення литовських бібліотечок», численні кредитові та кооперативні Спілки, співацькі гуртки „*Daina*“, видавничі Товариства, книгарні, два жіночі товариства і нарешті

¹⁾ Цікаво звернути увагу на зріст видавничої діяльності в литовській мові. Про литовські друки в XVI - XVIII століття була мова вище. До 1871 року видано загалом 223 литовських друків. На прикінці XIX століття в Америці понад 1000, в Пруссії (головно російськими Литовцями) — 435. В Росії після революції в перших трох роках — 1208.

»Литовське наукове Товариство« у Вильні¹⁾; яке керує працею та досліднями в області литовської археології, історії, етнографії, фольклору, мови та письменства. При ньому існує невеликий литовський музей та бібліотека. Органом його є періодична публікація „Lietuvia Fautā“ (Литовський нарід).²⁾

Литовський національний театр та взагалі власне мистецтво є поки що *in statu nascendi*, натомість литовська преса вельми поширена та розвинена. Правда, більшість органів ще й досі виходить за кордоном. В 1910 році видавалось загалом 46 литовських часописей та журналів. З них лише 14 у Російській Литві, 2 в Ризі, 8 в Пруссії, 2 у Шотляндії, та 20 в Америці. Окрім сього виходило 2 інформаційні журнали про Литву: у Вильні в польській мові „Litwa“ та в Тильзиті по німецьки „Allgemeine litauische Rundschau“.

Взагалі в після революційних часах литовський рух переживає період «органічної праці», в якій культурний елемент знову переважає над політичним, котрий був домінуючим під час революції. Як вже зазначено, з політичного боку жите литовського народу вже на передодні революції було значно здіфренційоване. Визначались вже зародки всіх пізніших політичних груп та партій, з поміж котрих в подіях 1905 року головна роля припала радикально-лівим, особливо «Литовському селянському Союзови».

Спільним для всіх литовських партій є постулат автономії Литви. Всі вони висловлюють ся за децентралізацію та федералізм. Литовські демократи мріють про «вільну самостійну Литву», а соціальні демократи про «литовську демократичну республіку, з соймом у Вільні, зполучену з сусідніми країнами на федеративних засадах». Взагалі треба зазначити, що в інтерпретації форм автономії — литовські-політичні партії еволюціонували від націоналізму до територіялізму.³⁾

Свої політично автономічні бажання заманіфестували Литовці на великому Соймови або конгресі, який відбув ся в падолисті 1905 р. у Вильні. Се був безперечно кульмінаційний пункт в політичній життю російської Литви. Було на ньому понад 2000 делегатів, з яких понад 1000 від селян та робітництва. Головне слово мали в ньому радикальні та демократичні елементи. В ньому взяли участь не лише представники Литви, але й від литовських кольоній та гости з пруської Литви. На сьому вселитовському конгресі постановлено між иншим: домагати ся скликання власного національного Сойму у Вильні на основі чотирьох членної виборчої формули, відтак

1) В Тильзиті існує вже з 1879 року спеціальне наукове Товариство для досліджування литовського народу, основане Бецембергером. Бассановичем та иньшими дослідниками Литви. Є се „Litauisch-litgarische Gesellschaft“. Воно видає свій орган „Mitteilungen“, має цікавий музей литовської старовини. Видало кілька збірок литовських народних пісень і взагалі має великі заслуги для литовьології.

2) Булат: I. c., 431.; L. Wasilewski: I. c., kap. VII

3) Булат: I. c., 441.

автономії для Литви. Сей постулат сформульовано таким способом: »Автономна Литва має складати ся з дотеперішної етнографічної Литви та тих сусідних районів, котрі до неї гравитують задля господарських, культурних, національних чи яких інших причин та населенє котрих висловить свою волю на се через плебісцит.« ¹⁾

Далі конгрес обговорив способи переведеня автономії та технічний бік внутрішньої управи Литви. Взагалі він був виразом політично національної програми — максимум литовського народу. В першій і другій Думі Литовці мали по 7 послів. В третій — 4. Партійно вони належать до прогресивно радикального табору. В національних справах вони виступали солідарно, підкреслюючи завсїгда постулат автономії свого народу та краю. Остатними часами Литовці почали зближувати ся з Лотишами.

Про майбутню українсько-білорусько-литовську політичну унію була вже мова в попереднім розділі. Бачимо отже, що в національно-автономних рухах південно та північно-західної Росії жевріє думка федерації поневолених народів. А як ми побачимо далі, федеративна спілка народів-»инородців«, які заселяють, мовляв, передпокії Європи та відділюють її від справжньої Московщини, ставатиме тим реальнішим політичним постулатом, чим могутнішим будуть національні рухи, та чим безогляднішим буде протиинородський царський централізм та абсолютизм.

¹⁾ L. Wasilewski, l. c., 213.

VIII. Лотиші та лотишська справа.

Зпоміж національних справ російської держави до найбільше скристалізованих і сформулованих як що до форми, так і що до змісту безперечно належить справа лотишська, яка поруч з питанєм естонським творить основу політично-соціальних відносин в т. зв. Остзейському, або після офіційної термінології Прибалтійському краю.¹⁾

● Лотиші належать до т. зв. балтійської групи арійських народів, до якої з живучих народів належать ще Литовці, а з вимерших Ятвяги та Пруси. Лотиші та Литовці се одна з найстарших автохтонних людностей Європи, які вже на кілька століть до християнської ери заселявали здебільшого ту саму територію (над Німаном та Двиною), решту якої утримали ще й доси. Значну бо частину їх первісної території згодом забрала славянська та німецька колонізація, так що врешті лишило ся з неї лише ядро, вклинене поміж славянською, германською та фінською територіальною областю.

Тепер етнографічна Лотва покриває майже всю курляндську губернію (лотишської людности 74·3%) та південну частину лівонської (43·4%). Відтак переходить до вітебської губернії (17·6%), границя лотишсько-білоруська; се колишні Інфлянти польські або Летголія, заселена Лотишами — католиками, Летголами (Lethigallen), національно мало освідмленими та які значно спольонізовані), ковенської (2·1%), псковської (1%) та петербурської (0·5%). Поза сею етнографічною областю

¹⁾ Eckart — Die baltischen Provinzen Russlands. Лянськ, 1869.

A. Bielenstein — Die Grenzen des lettischen Volksstammes. Петербург, 1892.

Е. Вальтер, статі: Латыши, Латышский языкъ, Латышская литература в Энциклоп. Словарѣ, т. XVII.

Петерсонъ — Латыши (в збірнику „Формы нац. движенія“).

L. Wasilewski — Litwa i Białoruś, Краків, 1911.

Розе-Лиготнисъ — Латыши и ихъ литература (див. Латышский литературный Альманахъ, Петербург, 1913.

C. Serżan — Litwa na tle rewolucyi 1905—6 (див. часопись „Przedswit“, Краків, 1911, ч. 3—5).

O. Hoetzsch — Russland, розд. XII, 2.

Лотишсько-литовське число „Annales de Nationalités, 1914, ч. 5—6.

Von einem Balten — Die deutsch-lettischen Beziehungen in den baltischen Provinzen. Leipzig, 1915.

F. Zinis — Die sozialökonomischen und nationalen Verhältnisse in den „deutschen“ Ortseeprovinzen (Die Neue Zeit, 1915, ч. 24).

Лотиші емігранти живуть в царстві польським, кубанській області, Уфимській губернії, Західнім Сибіру та Америці. Всіх Лотишів після перепису з р. 1897 нараховано біля $1\frac{1}{2}$ мільйона (1.435.593) / себто 1:5 % всієї людності Росії ¹⁾ з чого понад 1 мільйон (1,070.295) припадає на дві згадані губернії остзейського краю, де лотишська людність творить 45 % всього населення, та які можна уважати за ядро етнографічної Лотви.

Що до релігії більшість лотишів, понад $\frac{2}{3}$, лютерани. Згадані Летголи в Витебській губернії католики. Частина остзейських Лотишів (біля 140.000) в 40 роках минулого століття перейшла на православ'є. Стало ся се під впливом ефемерного лотишського русофільства та симпатії з російськими славянофілами, про що мова буде ще дальше.

Сумна та трагічна була історія лотишського народу, якому не вдало ся витворити самостійної політичної організації та власної держави. «Вся історія Прибалтійського краю — написав оден з лотишських сучасних публіцистів, — се мартиролог без перерви, се безкінцева хроніка про економічне поневоленє та політичну безправність мас, се оповіданє про часті, періодично вибухаючі хлопські бунти та слідуючі за ними «карательні експедиції», се історія страждань лотишського та естонського народу та баронського утиску».

Німецькі хрестоносці та меченосці були першими панами лотишського народу. За християнство та початки культури, які вони принесли до остзейського краю, тубольча тамошня людність заплатила дуже дорого: власною свободою та можливістю самобутнього розвитку. Аж до другої половини XVI століття тревало німецьке орденсько-єпископське ярмо над Лотишами. Відтак вони дістали ся під панованє Польщі, а потім (XVII ст.) Швеції. Перше принесло лотишському народови незначне подіпшенє його долі, але друге було справді коротеньким його «золотим віком». Шведський уряд бо рішучо виступив проти поневолення лотишського люду в німецькій панщині. Він обмежив її сваволю, не зважаючи на стихійний протест німецьких панів, які не хотіли ні за що допустити до знесеня тілесної кари різками хлопів, мотивуючи се своє становище тим, що «не слід хлопам давати до рук вогонь, бо свобода се страшна та все руйнуюча річ...» ²⁾

Але кара різками була знесена. Аграрні відносини урегульовані більше менше на користь поневоленого народу. Подбано також про його освіту. З протестантизмом поширювалось і шкільництво. З шведського періоду датують ся початки лотишського письменства, що відтак мало вплив на його національне відродженє. Але сей «золотий вік» тревав дуже коротко. Почали ся війни з Росією, які страшенно спустошили країну та зруйнували населенє. З початком XVIII ст. Лотиші

1) Загальне фактичне число Лотишів буде коло 2 мільйонів Е. Вальтер, I. c., ст. 372.

2) C. Serzan, I. c., 107.

опинилися під владою царської імперії, що означувало з початку зворот до старого режиму панщини та насильства, а згодом подвійне ярмо баронського та царського утиску. Вже Петро Великий відновив та подекуди збільшив навіть привілеї німецького дворянства що до хлопів (кари різками, заслання на Сибір «за грубе обращение»); заборонив переслідувати панів за бите хлопа. Урядам заборонив приймати від хлопів скарги на панів. А коли хлопи почали втіканням ратуватися від сеї нової неволі, велів їх карати відрізуванням вух та носів, а також тавруванням на чолі розпаленим залізом (1719). ¹⁾ Коли правно було таке положення хлопа, можна собі уявити, яка була його фактична доля. Цариця Катерина, ся коронована філософка та вольтеріанка ще гірше закувала хлопа в панську неволю. В 1765 році барони прилюдно признали хлопів невольниками в розумінню римського терміну *servi*. В сих часах лотишський та естонський нарід гуртом продавався як живий товар. Були навіть селянські крамарі, які торгували «людським мясом». Меркель, автор відомої, свого часу голосної книжки — „Die Letten“, яка в перше познайомила Європу з страшною долею сього народу, пише в ній, що в 1795 році особисто бачив цілі отари сього «живого товару», як його гнали на продаж. ²⁾

Реформами з середини XVIII ст. уряд остаточно загва-рантував права дворянства на землю та скинув більшість податків на хлопів. Витворилося положення не до знесення. Хлопи збунтувалися. В 1784 р. дійшло до озброєного повстання хлопів, яке було «усмирене» відомим російським способом. Тоді саме Меркель написав свою згадану книжку про Лотишів, яка мала свого часу величезне моральне значіння, в перше освітлюючи дантівське пекло лотишського люду.

Хлопські бунти повторювалися відтак кілька разів на початку XIX ст. В 1817—1819 в остзейському краю скасовано панщину, але так, що хлопи опинилися без землі. Отсим аграрна справа знову незвичайно загострюється. В 40 р. доходить до нових хлопських розрухів. Лише після кримської війни російський уряд переводить деякі реформи для поліпшення долі селянського люду. Ми трохи подрібніше розглянули тут історію долі остзейського селянства тому, що вона безпосередньо зв'язана з аграрною справою, яка не лише була, але й лишила ся вісю внутрішніх відносин в остзейському краю як про се свідчать революційні події з 1905 року — т. зв. «лотишська революція».

В Остзейському краю й національні відносини уложили ся саме на соціально-економічному ґрунті аграрних відносин. Тому отже до викладу про національні справи в ньому треба було дати насамперед загальний огляд селянського питання.

¹⁾ Диви про се в Engelmann — Leibeigenschaft in Russland та Cooper — Die Geschichte der Rute in allen Ländern. Dresden 1903.

²⁾ Хлопа продавали за 30—40 карбованців, жінку за 10 карбованців, дітей по 4 карбованці. Диви С. Seržan, idem, 110.

Остзейські відносини незвичайно яскраво представляють ся в світлі порівнюючої національної та соціально-економічної статистики. Після перепису з року 1897 в Остзейському краю було всього населення 2,386.115. З того: Лотишів 1,070.295 (44·74 %); Естонців 884·553 (37·08 %); Німців 165.627 (6·94 %); Росіян 128.789 (5·39 %); Жидів 62.686 (2·65 %); решта Поляки (1·51 %), Литовці (0·97 %) та інші національності (0·61%). $\frac{5}{8}$ німецької людности є міська, а лише $\frac{1}{8}$ (35.944) — живе по селах. Соціально $\frac{1}{7}$ Німців дворяне, балтійські барони — аграрії, які утримують феодалний режим та верховодять в остзейському краю. Статистика хліборобського населення обох лотишських губерній остзейського краю така: ¹⁾

	всього населення	хліборобського населення	Селян власників	Дворян власників	Безземельного пролетаріату
Ліфляндія:	1,299.365	918.584	181.783	800	650.000
Курляндія:	674.034	518.273	106.567	648	377.000
Разом: . .	1,973.399	1,436.757	288.340	1.448	1,127.000

Земельна статистика для обох згаданих губерній така: в Ліфляндії (1897) — «мизної» ²⁾ себто поміщицької землі 1,735.134, т. зв. квотної землі, якою також користують ся панни — 267.912 д. Мужницької 1,331.194 д., а до того 353.835 д. скарбової землі для селян. Панська земля належить 800 панам. В Курляндії (1897 р.) панської землі — 979.705 д., мужницької — 898.249, скарбової — 525.318 д. Панська належить 643 власникам.

З наведених двох таблиць бачимо, що більша частина землі, біля $2\frac{1}{2}$ міл. дес. належить 1.500 панам, а менша — 2 міл. дес. — 1,500.000 мужикам. Але з числа сих, — лише $\frac{1}{8}$ земельно-власники, а $\frac{4}{5}$ творить хліборобський безземельний пролетаріат. $\frac{2}{3}$ селян працює на землі, але не має її.

Отся статистика дає ключ до зрозуміння т. зв. «лотишської революції» з 1905 р., виказуючи її соціально-аграрний, а не національно політичний характер, який приписують їй німецькі дослідники. З сього приводу каже Петерсон: «Необхідно констатувати, що у визвольному руху 1905 р. нема характеристичних національних моментів; не було лотишської революції, був селянський рух; не було рми про «лотишську республіку», тим менше про якихсь «360» (1) лотишських республік», а були лише — в такому ж числі волостей аграрні розрухи, при чому виставлялось домагане демократичного самоуправу волостей. Щоби залякати російську бюрократію та громадянство, барони прозвали автономні волости «республіками.» ³⁾

¹⁾ Петерсонъ, І. с. 453.

²⁾ Миза — назва дворянської садиби на Лотві.

³⁾ Idem, ст. 464.

Розглянемо тепер в загальних рисах історію лотишського національного відродження. Початки його зв'язані, як се вже зазначено, з повстанням лотишського друку та письменства підчас реформації в XVI ст. Першим лотишським друком був т. зв. „Enchiridion“ (Настольна книга), видана у 1586. Але звичайно історія лотишського письменства починається 1530 роком, коли виданий був лотишський переклад декальogue (десяти заповідей). В сьому ж періоді зладив G. Manzelius лотишську азбуку на німецький зразок. Лотиші-католики, себто Летгольці вживають польсько-латинської азбуки, яка була застосована Elger'ом так само в XVI ст.

Важнішим ніж перша католицька доба в розвитку лотишського письменства є друга т. зв. біблейська (1670—1750), коли (в 1685—1689) виданий був клясичний переклад на лотишську мову Біблії, зроблений пастором Glück'ом після ініціативи лїфляндського суперінтендента I. Fischer'a. Слідуючий третій період в лотишському письменстві (1750—1820) названий штендерівським після G. F. Stender'a (1714—1796), батька новочасної лотишської літератури, який перший вніс до неї світський елемент (народні оповідання, календарі) та має заслугу для теоретичного опрацювання лотишської мови (видав лотишську граматику та словар). В сій-же добі повсталала лотишська періодична преса: »Лотишський Щорічник« (з 1797 р.), який зрештою не утримався.

Але лише після скасування панщини починається органічний розвиток лотишського письменства та національного відродження, в якому період від 1820 до 1860 рр. можна назвати добою утворювання лотишського народу, фазою його національно-культурної індивідуалізації.

Наведемо головніші моменти та події з сеї епохи. В 1822 повстає перша справжня лотишська часопись: „Laaweeschu awises“. В 1824 р. в Мітаві основується літературне »Товариство приятелів Лотишів« (Latweeschu draugu beedriba), органом якого був „Magazin“ та яке має величезне значіння для наукового досліду (фільольогічного, етнофольклористичного та історичного) не лише Лотишів, але взагалі народів балто-литовської групи.

Після скасування панщини почалася просвітна праця серед лотишського народу, головнo заходом пастора I. C. Woltera (1794—1857). В 1856 р. виходить перша світська лотишська часопись „Mahjas Weesis“ (Приятель дому). Взагалі-ж сей окрес відзначається здебільшого лотишофільством, з сильною ідолятрією перед німецькою культурою та з перевагою пасторського елементу.

В 60 роках в лотишському рухові настає радикальна зміна. На арені лотишського народно-громадянського життя виступають Молодолотиші з Chr. Woldemar'ом (1825-1892) на чолі, які надають лотишському рухові виразний прогресивно-ліберальний характер з відтінком демократизму, яскраво-визначений націо-

нальний тон, з очевидною протинімецькою (протибаронською) тенденцією, й які навіть на якийсь час симпатизують з російським »славянофільством« (Самарин'ом), покликаючи ся на буцїм-то славянське походженє Лотишів та вірячи в захист з боку Росії перед Нїмцями, котрі дуже ворожо зустріли зріст національного лотишського руху та відродженя.¹⁾

Молодолотиші мають велике значінє для національно-культурного, літературного та економічного розвитку лотишського народу. Центром народної діяльности в сьому періоді було рижське »Лотишське Товариство« (1868) — національна науково-просвітна організація. Органом — часопись „*Baltias Wehstnesis*“ (Балтійський Вістник) від 1868 року. Перша молодолотишська часопись „*Peterburgas Awises*“ проістнувала лише три роки (від 1862—1865).

Фактичними каменярями руху стали численні культурно-економічні Товариства та зїзди вчителів, хліборобів, а особливо »всенародні співацькі свята«, перше з яких відбуло ся в 1873 р. В сьому ж періоді докінчуєть ся процес витворювання самостійного лотишського письменства, в якому вже представлені всі форми та роди літературної творчости та переложені головні твори світових письменників.

Наслідком економічних змін в остзейському краю — повстання та розвитку новочасної індустрії, капіталізму, аграрних реформ — на прикінці 80. років та 90. настає зміна в суспільному укладі, а відтак і в політичній ідеології лотишського народу. Він вже не є лише „*arāja tauta*“, себто »нарід хліборобів«. Він вже має своїх »сїрих баронів«, себ-то дрібних селянських власників, молоду промислову та торговельну буржуазію, а передовсім численний аграрний та індустріяльний пролетаріят.

Старолотишство вмирало природною смертю, виконавши свого часу свою підготовчу працю. Національна ізольованість та ідилічна всенародність молодолотишів вже не вистарчала. Нові європейські гасла загально людського поступу та демократизму, міжнародної солідарности та співробітництва внесені були піонерами нового, сучасного вже періоду лотишського національного житя. Органом сеї нової течії був „*Deenas Lapa*“ (Tagblatt, від 1886 року), а одним з головних її провідників був визначний лотишський письменник європейського значіня, перекладчик Гетого, Шіллера, Пушкіна *Rajnis Pleekschan*. Ся передреволюційна фаза є добою розцвіту

¹⁾ Отсі симпатії до Росії датують ся ще з 30 та 40 рр. минулого столїття, коли багато лотишських селян, опинившись після знесеня панщини без землі, почало втікати в „теплу країну“ (себто Росію) та масово покидати „Німецьку віру“ й приймати православну (тоді саме перейшло на православє біля 140.000 лотишських мужиків), бо російський уряд обіцяв їм за се дати хліб та волю. Незабаром Лотиші взагалі переконали ся, що з боку Росії вони марно надіються на поліпшенє своєї долі, що царизм так само вороже ставитиметь ся до їх руху, як барони. (Петерсон, і с., 457).

лотишської літератури, преси, спілкового, організаційного життя, просвітної діяльності та господарської самопомочи.

В 90 роках народжується лотишський соціалістично-революційний робітничий рух, який на початку цього століття партійно сформувався та якому припала провідна роль під час революційних подій 1905 року. Революція була трагічно-сумною подією в житті лотишського народу. Періодом страшного руйнування життя та майна після засади «око за око, зуб за зуб».

Страшенні отсі криваві розрухи завинив та випорокував здебільшого царський уряд. Події бо склали ся так. В «дні свобод» на початку падолиста 1905 року відбули ся лотишські зїзди, на яких обговорено справу національної автономії й організації праць до скликання краєвого сойму в Ризі. Переведено нові громадські вибори та в громадах *via facti* заведено адміністративне самоурядованє. Уряд на се провокаційно реагував заведенєм воєнного стану в остзейському краю. Два тижні приготавляв він армію для «карних експедицій».

Се саме був час, коли завдячуючи загальному самоурядованю на Лотві «панував зразковий лад, якого не знала ся країна від століття. Але уряд мусів зупинити «анархію», знищити в зародку гарну лотишську самоуправу». ¹⁾ Царизм сам отже роздмухав полумя революції, викликав страшенну пожежу стихійного соціального протесту. ²⁾

На передодні революції політичне життя Лотишів взагалі було значно здиференційоване. Початок конституційної ери в Росії застав у Лотишів біля 10 політичних партій та напрямів, з яких дві були консервативні, чотири ліберально-реформові та поступово-демократичні, решта радикально-революційні та соціалістичні. В першій Думі Лотиші, так само як Естонці мали двох представників.

При незвичайно тяжких умовах та перешкодах мусів розвивати ся лотишський народний рух. З одного боку ворожнеча та утиск німецьких баронів, з другого винародовлюючий царизм ³⁾ гамували його поступ.

¹⁾ Seržant, l. c., 242.

²⁾ Під час революції селяне спалили 140 баронських палаців та 46 пасторських домів. Російський уряд при помочи баронів зробив за се лотишському народови таку криваву лазню, якої культурний світ давно вже не бачив. Для «усмирення» Лотишів вислано 40.000 регулярної армії, т. зв. «карну експедицію», яка лише судово покарала на смерть 3.000 людей та спалила 300 селянських ферм, а взагалі зробила шкоди на 2 мільони карбованців. А скільки вбито та покалічено без суду та як були катовані політичні в'язні у рижському т. зв. «музею», де вживало ся середньовічних тортур — цього ніхто ніколи не дорахуєть ся. Дещо лише про се можна довідати ся зі страшних малюнків російського публіциста В. Владимиrowa, який в своїх нарисах про «карні експедиції» та «кару смерті» в сучасній Росії — присвятив чимало уваги «усмиренню» лотишської революції.

³⁾ Кокетованє російських славянофілів та уряду в тубольчою людністю Остзейського краю тревало дуже недовго. Русифікація сеї провінції в 80 роках, первісно скерована проти балтійських Німців, від-

Одначе могутність його інтенсивности та житєвої енергії поборолла всі перешкоди. Він після страшеного революційного погрому на ново розцвів та змогутнів, як се добре видко з слїдуючих статистичних дат: В 1912 році було загалом 1874 всїляких просвітних, господарських та громадянських лотишських товариств і спілок. В сьому числі — 272 хлїборобських, 210 кредитових, 369 асекураційних, 78 кооперативних, 42 наукових й художних, 78 освітових, 124 співацьких, 22 синдикати підприємців, 46 робітничих професіональних союзів та артілів, 53 бібліотек, 25 абстинентських гуртків то що. В сьому часї виходило 40 лотишських часописей та журналів, яких друкуєть ся разом понад 120.000 примірників та з яких 7 було щоденників, а 4 тижневники. Просвітні організації мали біля 15.000 членів та 125.000 рублів бюджету. В післяреволюційному часї було зорганізоване лотишське початкове та середнє шкільництво, народні університети, курси для дорослих, популярні виклади і т. п. Російський уряд безоглядно гальмує всю просвітно-народну діяльність Лотишів, як і подібні заходи иньших російських «іногородців». Але зрештою без великого успіху. Остатні два роки багато лотишських просвітних товариств зачинено; сильно переслїдуєть ся також лотишська преса.¹⁾

Лотишська національна справа — хиба найпростійша зі всіх національних проблем в Росії — написав проф. Погодін у цитованій його статі.²⁾ Се до значної міри слушна увага. Правда, се не значить, що для полагодження лотишського пия вистарчить дати Лотишам початкові школи з рідною мовою та одну катедру практичного богословія в дорпатському університеті. Се значить, що їм треба натамперед признати повну національно-культурну автономію у власній батьківщині, а поруч з тим і національно-політичну рівноправність, яка

так найсильнїше відбила ся на культурно національному житю Лотишів та Естонців. Аж до 1906 року лотишська та естонська мова не була допущена до навчання навіть в початкових урядових школах; після революції вони були „*via facti*“ заведені; але в 1912 році знову заборонені. Так само уряд не хоче допустити в зросійщеному дорпатському університеті до валоження лотишської та естонської катедри практичного богословія. Лише власною просвітною самостійністю Лотиші та Естонці майже зовсім вигубили безграмотність серед свого людю, так що з сього боку вони належать до найкультурнїших європейських народів взагалі. Серед Лотишів в 1897 р. було лише біля 5% неграмотних.

¹⁾ Тут була мова лише про остзейських Лотишів-лютеран. Витебські Лотиші-католики (Летголи), значно спольщені, живуть своїм самостійним житєм, яке з національного боку набуло виразнїшого характеру лише в 1905—1906 рр, коли в Петербурзі основано летгольську видавничу спілку та появило ся кілька часописей („*Gaismā*“ - Світло, поступова, „*Auseklis*“ - Досвіт - клерикальний; відтак „*Zemkopis*“ - Хлїбороб; в 1908 році повстали поступова „*Austruna*“ - Зірниця, та ксьондзівська „*Druva*“ - Нива.) Взагалі летгольський рух поки що вельми кволий. (L. Wasilewski, l. c., Розділ X.)

²⁾ l. c., 717.

відповідає фактичному їх значінню в остзейському краю. Сказане відносить ся так само й до Естонців, які репрезентують в прибалтійській провінції майже таку силу як Лотиші. Се значить далше, що муєть бути абсолютно обмежена в сьому краю як політична гегемонія царизму, так і віджившого вже свій вік німецького фєвдалізму. Бо часи, коли остзейський край був після одного дотепного афоризму — «раєм для баронів, небом для духовенства, та пеклом для тубольців» — безапеляційно належать до минувшини. Конкретно отже є необхідним німецько-лотишсько-естонський *modus vivendi*. А й се вже не є неможливість, бо й балтійське німецьке суспільство соціально не є вже чимсь однородним. Навпаки, балтійсько-німецька буржуазія переконуєть ся вже, що баронський фєвдалізм шкодить її клясовим інтересам, що їй догіднійше порозумітись з лотишською та естонською молодими буржуазіями. Саме в часах революції в балто-німецькій буржуазії зявили ся такі угодві тенденції, журналістичним виразом яких були „*Das freie Wort*“ (1906) а відтак „*Rigaische Neueste Nachrichten*.“

IX. Відроджене естонського народу.¹⁾

Естонці належать саме до так зв. «неісторичних» народів, котрі своїм новочасним розвитком та культурним поступом яскраво виказали абсолютну неумовненість quasi-наукових теорій про те, що народи, які на початку свого існування не витворили самостійної державно-політичної організації, та які аж до найновішого часу були соціально та політично поневолені — ніколи вже не витворять своєрідної індивідуальності та не матимуть тому позитивного культурного значіння й будучности.

Але Естонці не лише «неісторичний нарід», він навіть і не арійський, який на думку деяких політико-антропологів має виключний монополію на самобутній культурний розвиток. Естонці так само як Фини та Мадяри належать до так званої угро-фінської групи народів, а саме що до мови — до західньо-фінської або остзеєфінської її галузі.²⁾

Се значить, що поміж угро-фінськими народами вони найбільше споріднені з Фінами, особливо своєю мовою. Естонці (Wirolaiset)³⁾ з Лотишами творять автохтонне населення (остзейського) прибалтійського краю. Нині заселяють вони головню естляндську губернію (91 %), північну частину Ліфляндської (39·8%), відтак пограничні частини петербурської (3 %, границя фінсько-естонська) та псковської (2·2 %, границя російсько-

¹⁾ Поза наведеною в попереднім розділі літературою що до історії та соціально-економічних відносин в остзейському краю, треба ще додати отсі праці спеціально про Естонців:

I. F. Wiedemann — Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten. 1876.

P. Hunfalyys — Reise in den Ostseeprovinzen Russlands. Leipzig, 1874.

Матеріали для історії недавнього прошлого Прибалтійской окраины — 1885—1894 (Изъ архива князя Шаховского). I — III. Петербургъ, 1909—10. Проривняй про се видане реферат A. von Hedenström'a — Zur baltischen Geschichte des XIX Jahrhunderts (Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. 1912, II).

A. von Engelhardt — Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands. Ihre politische und wirtschaftliche Entwicklung. München, 1916.

P. Rohrbach — Russland und Wir. Stuttgart, 1915.

²⁾ Prof. Dr. I. Sznynyei: Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1910, ст. 14—15.

³⁾ Самі себе називають Естонці „Tallo poeg“, що значить — „сини землі“.

естонська). Границя лотишсько-естонська проходить через Ліфляндську губернію. Колись Естонці заселяли весь прибалтійський край, як се видно з географічної номенклатури ліфляндської та курляндської губернії (кінцівки küll по естонськи село та jägp - озеро). В історичних часах вони були відперті Славянами та Лотишами в теперішню область, яка нині має простір понад 40.000 кільом. квадр. Після перепису з року 1897 налічено загалом Естонців понад 1 мільон (1,002.738). Поза батьківщиною Естонці колоністи живуть ще на Кавказі, в середній Азії, Сибіру, Польщі та Америці. Естонцям не вдало ся створити самостійної політично державної організації. На переломі XII та XIII століття підбили їх німецькі Хрестоносці, які не лише завели серед Естонців християнство, але їх цілком поневолили; се пановане влучно назвали Естонці та Лотиші «балтійсько-монгольським ярмом». Естонці відчувають його на своїй шкірі ще й досі, бо німецькі барони ніяк не можуть погодитись з думкою, що їх панованню настав уже кінець, що вони мусять уступити своє місце молодим народам: Естонцям та Лотишам.

Німецький орденсько-єпископський період тривав майже чотири століття (1198—1561). Відтак Естонці були під Польщею (1561—1621); потім слідував дуже короткий, але для Естонців власне найясніший період шведського пановання (1621—1710). Шведи дбали про освіту народу й не виступали агресивно проти тубільного населення. Протестантизм, ународнюючи церковне письменство, причинив ся до першого літературного вироблення естонської людської мови і таким чином дав фундамент для пізнішого естонського письменства взагалі та поруч з тим і для національного відродження Естонців, яке зрештою припадає на XIX столітє.

Після великої т. зв. північної війни, яку Петро Великий вів проти Швеції, остзейський край був прилучений до Росії (1710). Таким побитом Естонці дістали нового пана — царизм. А що старий, німецький фєвдалізм, був фактичним паном над ними за весь сей час, то від XVIII століття вони опинили ся поміж німецьким молотом та царським ковадлом, себто мусли боронити своїх національно культурних та особливо економічно-соціальних прав на два фронти. В сій вельми нерівній боротьбі вони очевидячки побіджують, крок за кроком добуваючи рівноправність в своїй власній батьківщині.

Історія естонського національного відродження безпосередно звязана з історією мови та письменства. Так само як і Фіни, вони мають дуже багату та цікаву устну літературу, народну поезію, народні пісні, «які zarazом є їх неписаною історією, — історією їх жорстокого поневолення та безпросвітної долі.»

Схематично розрізняють отсі головні періоди в історії естонської літератури. Католицький (XIII—XVI), пам'ятки якого природно мають виключно церковно-релігійний характер. Протестантський (XVII до XVIII), з яким звязаний процес

витворення естонської літературної мови, клясичним зразком чого є естонський переклад Біблії — (1739).

В цьому періоді зароджується й естонська світська література не лише наукова (фільольогічні та граматикальні праці про естонську мову), але й *sui generis* белетристична; дидактичні оповідання для люду. В цьому ж періоді виступив на літературну арену перший Естонець: Г. Казу (H. Kāsu), автор «Жалібної пісні» на знищене Дорпату під час північної війни.

З початком ХІХ століття настає період новочасної естонської літератури. Після шести століть «Балтійсько-монгольського ярма» починає відроджувати ся естонський приспаний люд. Перший його етап має природно романтично-естофільський характер. Його вогнищем є журнал „*Beiträge zur genaueren Kenntnis der estonischen Sprache*“, видаваний есто-фіном І. Rosenplānter'ом (1782—1846). Під впливом Гердера (його „*Stimmen der Völker*“) починають збирати естонські «руни» заслугою О. Masing'a (1763—1832); людова естонська мова виробляєть ся в літературну. Він-же закладає першу естонську селянську часопись „*Maarahwa paddalaleht*“, яка зрештою утрималась дуже не довго. Е. Ahrens (1803—1863) витворює для естонської мови сучасний правопис та угрунтовує її з граматикального боку. В цьому часі появляють ся перші естонські белетристи К. І. Peterson та Р. Manteufel.

Ся перша фаза естонського відродження має ще натурально сильно екзотичний характер. Бракує їй народної основи, бо естонський нарід стогнав ще в кайданах панщини. В 1817-1819 році уряд/скасовує кріпацтво; визволяє естонське та лотишське селянство, але переводить сю реформу так, що барони стали аграрними магнатами, а селяни позбавлені були своєї рілі. «Сини землі», „*Tallo poeg*“ лишили ся без землі! Ся реформа в історії остзейського краю висунула на перший плян новий чинник: справу аграрну, з приводу якої ся країна була свідком стращенних «хлопських бунтів» та памятної ще всім лотишської революції в 1905 році, сього стихійного вибуху людowego протесту проти соціальної неволі та кривди!

Хлопські-ж бунти з другої четверти ХІХ століття зупинили на час розвиток есто-фільського руху. Осередком новітньої його фази стає Дорпат, де в 1839 році założено „*Gelehrte estnische Gesellschaft*“ з метою досліджувати історію естонського народу й розвивати його мову й літературу.

Для сього періоду епохальною подією є виданє естонського народного епосу „*Kalewi poeg*“, який був зібраний та виданий заслугою F. R. Fehlmann'a й F. B. Kreutzwald'a та опублікований в 1856—61 р.

„*Kalewi poeg*“ се естонський pendant славетної фінської „*Kalewaly*“. Велике діло Е. Lönnrota було саме імпульсом для Fehلمان'a в справі впорядкованя естонського епосу.

З цього моменту починаючи, естонський рух набуває народного характеру, перестає бути лише естофільським. На арену боротьби виступають апостоли відродження, які реально та позитивно трактують національну естонську справу. Час симпатиків минає. А найважнійше є те, що й естонський нарід, якого невольниче положенє було подекуди улїпшене урядовими земельними реформами з 50 та 60 років, виступає врешті як конкретний чинник в громадянсько-національнїм житю. Згодом він стане домінуючим чинником в національнїм відродженю Естонцїв. Сей новий окрес починаєть ся великим ювілейним співацьким святом в Дорпатї (1869), на якому прилюдно у перше співають національну естонську пісню »Вārта на Ембаху« в стилю »Естляндія над усе«, що добре манїфестує сильну національну ноту в тогочаснїм настрою Естонцїв.

Рівночасно майже в естонській літературі виступає сильний талант-поетка Koidula (дочка відомого естонського народного діяча Jannsen'a) авторка знаменитої національно-ліричної збірки — „Ema jõe õõrik“ (Ембахський Соловій).

З діячів цього періоду естонського відродження треба згадати двох головних ватажків: I. Hurt'a (1839 — 1906) та С. В. Jacobson'a (1841 — 1882).

Перший, консервативнїйший, репрезентує так сказати би старо-естонський напрям (так звану пасторську партію), другий — радикально-демократичний революційно прокладає шлях молодого-естонському рухови. Заслугою першого підчас дорпатських свят (в 1869 р.) дана була ініціатива до заложеня естонського літературного Товариства (Esti Kirjameeste Selts) та заложено вищу 'Александровську Школу на гроші, зложені всїм естонським людом. Навіть жебраки жертвували свою »лепту« на неї. Се отже свого рода естонський pendant до історії збудованя чеського національного театру після засади — Нарід Собі.

Якобсон в своїй діяльності підносить соціально-економічний момент, чим відразу завойовує симпатію маси.

Дуже цікавим та характеристичним причинком до національної політики царизму є відносини офіційної Росії до естонського народного руху. Маємо про се документальні свідоцтва в листованю остзейського колишнього генерал-губернатора князя С. В. Шаховського. В 1887 році на початку свого урядованя писав він теперішньому Ober-прокуророви Синоду Саблерови: »Не будьмо слїпі. Цїле балтійське питанє можна розв'язати лише одним способом — через перехід сільського населеня до православної церкви. Не забуваймо, що Росія й православіє се синоніми. Національність блїдне або зникає в православю. Нашою головною задачею тут є зєднати що до віри Естів і Лотишів з Росією, пізнати, що не лише їх матеріяльний, але й духовий добробут залежить від цілковитого злитя з великою православною родиною.«

Він кокетує з естонським національним рухом, особливо з радикальним його (русофільським) напрямом, бо є переконаний, що він не матиме ніякої майбутності. Читач бачить одже повну аналогію з «фінофільською» політикою гр. Берга в відносинах до фінського народного руху, на що ми звернули увагу в нарисі про финляндську справу.

Ось як дивить ся князь Шаховський на справу естонського національного відродження.

На його думку нема «жадної підстави бояти ся, що може витворити ся самостійний естонський нарід. Сього не буде й не може бути. Для сього нема жадних основ у минувшині Естів. Вони не мають жадної історії, жадної літератури; вони навіть мусять уживати німецького альфавету, щоби писати свої думки в матірній мові. Всі історичні спомини зв'язані з німецьким батоном, який так довго перешкоджав їм і ще й тепер перешкоджає цілковито злитися з Росією; як се зробили Зиряне, Мордва, Чуваші, Черемиси й інші споріднені з ними інородці.»¹⁾

Незабаром князь Шаховський переконав ся, що вельми помилив ся в своїй діагнозі що до сили та значіння естонського народного руху. В сьому-бо зявила ся сильна національно-демократична течія, яка швидко добула переваги як над недавнім русофільським напрямом, так і над давнішим прихильним до Німців напрямом. На чолі його стояв рішучий радикал та антиклерикал А. Grenzstein, «естонський Стамбулов.» Органом сього нового напрямубув «Olewik», незвичайно популярна часопись.

Шаховський зрозумів свій промах та нараз змінив тактику що до естонського руху. Знищити, зупинити його за кожду ціну — є новим його завданєм. Він вже боїть ся не сепаратизму балтійських Німців, але естонського гасла «Estland für die Esten.»

Але було вже за пізно. Рух захопив всю естонську стихію: набув такої інтенсивности та розмаху, що царизм вже не зміг зупинити його розвиток, як і марно намагали ся барони утримати його під своєю курателею.

Естонський нарід, не зважаючи на урядову реакцію, яка в 80 роках досягла в остзейському краю найбільшої сили, переживав саме період своєї остаточної національної кристалізації, добу могутньої культурно національної та політично-економічної організації. Осередків національної конденсації було два: Ревель та Дорпат. В обох сих місцях Естонці мають більшість: в Дорпаті (68·63 %), в Ревелю (62·72 %). В Дорпаті є згадане естонське літературне товариство, в Ревелі багатий естонський національний музей. В обох містах є естонські національні театри. Численна преса: в 1903 р. 14 часописей, з яких декотрі мають понад 10.000 передплатників. Цікавим до-

¹⁾ А. von Hedenström, l. c., 241.

казом високої культури естонського народу є факт, що від 1913 р. почали виходити часописи й по селах (а саме 3), естонське бо громадянське житє є вже так здиференційоване, що численна (понад 30 органів) естонська преса не могла присвячувати вистарчаючої уваги спеціальним справам та інтересам культурно-громадського житя в естонських селах; тому рішено видавати місцеві сільські часописи. Закладають ся численні просвітні організації та товариства: читальні, бібліотеки, клуби, співацькі та гімнастичні гуртки, видавничі спілки (річна продукція книжок понад 250). Улаштовують ся практичні курси для селян, організують ся кооперативи, кредитові спілки, аскураційні товариства, пожарні спілки та різні технічно-практичні спілки. Словом, даєть ся власному людови культуру у всіх можливих способах та формах. Даєть ся йому сурогат власної школи, бо царський уряд до 1906 року не допускав естонську мову навіть до початкових шкіл. А в 1912 заборонив знову навчанє нею та доси не хоче оснувати естонського богословського факультету при дорпатським університеті.

Однак не вдаєть ся царизмови згасити світло молодой естонської культури, яка день за днем зростає і могутніє. Її заслугою безграмотність в року на рік щезає в естонським народі: в 1897 р. неграмотних поміж Естонцями було лише 4,3 %.

Правда, в атмосфері істзейських відносин, борючись на два фронти, естонський рух не міг розвинути ся в простій лінії в гору. Були передишки, павзи. Часові зворотні реакції. Напримір з початком 70 літ, або на переломі революції, яка гураганом пронеслась через естонську країну та нарід, багато загубила людей та культурних цінностей. Але енергія народу є якби не вмираюча. Саме підчас реакції 70 років він (дослівно весь нарід) на заклик свого старого ватажка Hurt'a зібрав силу вмираючих памяток естонської старої устної літератури. Зібрано разом понад 200.000 чисел старих пісень, саг, байок, пословиць, загадок та иньших зразків народнього устного письменства. І після революції естонський нарід швидко спамятав ся. Старий його провідник I. Tõnisson на сторінках найстаршого часопису »Postimes« виступив з закликом до нового житя, до вратованя того, що лишилось та що в хуртовині революції не загинуло. Нове відродженє почалось відновленєм старого літературного Товариства (1907). В письменстві оживленєм тих течій та прямувань, які згуртували ся ще в 1905 р. біля »Noor Eesti« (себто Нової Естляндії) та в яких відбили ся думки та змаганя сучасного європейського письменства. Взагалі естонська література вже перейшла стан внутрішньої національної ізоляції, не є вже лише письменством тільки »задля домашнього ужитку«. Саме останними часами вона вступила у фазу індивідуального самовизначеня на тлі світових літератур.

Так само і в соціально-економічному та політичному огляді естонський нарід є вже цілком скристалізована та ви-

кінчена особність. А в цьому огляді він що до типу вельми нагадує лотишський нарід.

Політично справа естонська не може бути полагоджена ізольовано та цілком самостійно. Причиною сього є територіальне положенє естонської країни. Вона органічна частина остзейського краю. Можна її отже полагодити лише в звязку з иньшими національними справами сеї провінції, а насамперед натурально з лотишською. З сього боку остзейський край нагадує трохи Білорусь. Федерація та рівноправність народів на ґрунті повної політичної автономії краю, так реально представляється санація національних відносин та справ у сій провінції. ¹⁾

З адміністративного боку дотеперішній поділ остзейського краю не має вже рації бутя. Природнішим було би розділити його на дві часті: лотишську та естонську, себто скасувати ліфляндську губернію та її північну часть злучити з естонською, а південну з Курляндською губернією.

¹⁾ Пор. сказане в попередньому розділі про полагодженє лотишського питання.

Х. Вірмени та вірменська справа.¹⁾

Справа вірменська значно відрізняється від більшості інших національних справ Росії як з національного боку, так і з боку політичного. Вірмени бо не якась »неісторична нація.« Навпаки се оден з найстарших народів з давню самобутною та своєрідною культурою, який свій політично-культурний »золотий вік« пережив ранійше, ніж сучасна Європа почала свою власну історію. З політичного боку вірменське питанє не є лише справою внутрішньої політики царської держави. Воно має виразно міжнародний характер, й від Сан-Стефанського та Берлінського трактату є в евіденції європейської дипломатії. Правда, дипломатичний протекторат Європи відносить ся лише до турецької частини Вірменії, але вірменська справа з національного боку є так органічно суцільною, що механічний поділ її поміж трема державами (Росією, Туреччиною та Персією) з національного становища має лише формальне значінє.

Доля вірменського народу²⁾ може бути гарною ілюстрацією того, як історія народу залежить від географії країни, котру він заселює. Своім положенєм поміж Малою Азією та

¹⁾ Про вірменську справу існує величезна наукова та політична література майже на всіх європейських мовах. Ми подаємо тут лише новіші праці, головню про положенє Вірменів у Росії.

R. Berberow — Die Armenier (в збірнику „Russen über Russland.“)

С. Тиграніанъ-Кастелянскій — Армяне (в збірнику „Формы нац. движения“).

В. Теръ-Аракеліанъ, А. Аристаркеріанъ — Нѣсколько словъ объ армянской литературѣ (в збірнику „Кавказскій литературный сборникъ“, Петерб. 1913).

М. Ковалевскій — Армянскій вопросъ (у „Вѣстнику Европы, 1913, ч. 12).

О. Hoetzsch — Russland, розд. XII, 3.

Статі про Вірменію й Вірменів у „Новомъ Энциклопедическом Словарѣ.“

A. Grabowsky — Die armenische Frage (в „Zeitschrift der Politik,“ 1914, т. VII).

Dr. B. Ischanian — Nationaler Bestand, berufsmässige Gruppierung und soziale Gliederung der kaukasischen Völker, Berlin 1914.

²⁾ Вірмени (по вірменськи Haikh) нарід аріо-європейської групи, якого походженє досі точно науково не було дослідженє. Він є результатом змішання аріо-європейської основи зі значними тубольчими етнічними східними елементами. Тому й мова його з лінгвістичного боку є вельми скомплікований організм, якого докладна аналіза ще не зробле-

Каспійським морем була Вірменія, »переходовою країною« на великому шляху народів з Азії та Європи. В VI століттю перед Христом появляють ся Вірмени вперше на історичній арені. Протягом слідуєчих чотирох століть вони національно кристалізують ся та політично зєднують ся. Від II століття перед Христом аж до V після Христа вони переживають період державно-політичної самостійности. Завдячуючи своєму географічному положенню поміж сильними державами Сходу та Європи (головно Персії та Византії), Вірменія не могла довго утримати своєї самостійности. А то тим більше, що починаючи з VII століття вона стала ареною інвазії іслямських народів. Араби, Сельджуки, Турки, Монголи, Туркмени послідовно роблять ся панами Вірменії та вірменського народу. Найфатальнішою що до наслідків була інвазія монгольських орд Сельджуків (в другій половині XI століття). Від сього часу починаєть ся занепад державно-політичної самостійности вірменського народу, який ще в X століттю витворив досить сильну власну державу за династії Багратидів. Відтак вірменський нарід лише частинно та поза батьківщиною витворив ще оден раз свій державний осередок. А саме так зване Киликійське царство (XI—XIV), якого założене та істноване звязане з династією Рубинидів.

Лише після зломаня політичної могутности Туреччини та Персії (на прикінці XVII.), в ярмі яких найдовше пробув вірменський нарід, почало ся новочасне його відроджене не лише національно-культурне, але й політичне.

Як вже було сказано, вірменський нарід має свою стародавню самобутну культуру, витворену в перших століттях нашої ери. На початку IV століття (301) Вірмени прийняли Христіанство. Через сто років (404) винайдено вірменську азбуку заходом Мезропа Мештоца, та таким чином даний був початок вірменському письменству, яке в перших часах було під сильним впливом грецьким та сирійсько-перським. Вже в V століттю були переложені на вірменську мову святі книги. Взагалі початково вірменське письменство мало здебільшого перекладний та релігійний характер. V та VI столітє були його »золотим віком«. Але й відтак, не зважаючи на трагіку політично-національної долі вірменського народу, розвиток його культури та особливо писменства не був зовсім зупинений. ●

Вірмене бо й стративши державно-політичну самостійність, з національного боку лишили ся суцільним організмом. Осередком, який сполучив тай сполучує Вірмен, без огляду на державну їх приналежність та місце побуту — є вірменсько-гре-

на фільольогією. Вона має лише аріо-європейську основу та багато своєрідних елементів, які відокремлюють її в самостійну групу в семі індо-європейських мов, а саме поміж аріо-іранською та славо-лятовською групами. Сучасна літературна ново-вірменська мова, т. зв. »ашхарабар« відріжняєть ся від старої церковно-вірменської мови т. зв. »грабар«, на якій розвивала ся первісна вірменська література та культура. »Ашхарабар« є народною мовою, »грабар« була лише книжною. Нарід її не розумів.

горіянська церков. Історія зробила з неї головну національну інституцію вірменського народу, в якій світський елемент переважив над релігійним, яка стала осередком вірменської національної культури, літератури та мови, ширителькою народної освіти, та взагалі «цінним символом суцільності, внутрішньої самостійності та певної зовнішньої самобутності народу.» Такого національного значіння вірменська автокефальна церков набула в середині XV. ст., коли резиденція католикаosa (себто голови вірменської церкви) перенесена була в Ечміядзін.

Історично-політична доля вірменського народу, яка надала їй церкви значіне головного національного чинника, взагалі вплинула сильно на витворене новочасної соціальної структури Вірмен. Татарське пановане позбавило вірменський нарід власного феодалного елемента. Натомість в звязку з ним розвинуло ся вірменське міщанство, яке відтак було досить діяльним чинником в справі відродження вірменського народу, та взагалі було доступніше новочасним демократичним та ліберальним думкам і гаслам. Завдяки національній ролі церкви, вірменське духовенство силою річей стало демократичнішим, та коли так можна сказати, більше світським; не відокремило ся отже в ізольовану касту, ворожу всьому не церковно-релігійному. Натурально, головну масу вірменського народу представляє хліборобський люд, який ще на початку XIX ст. творив понад 90 %/о всеї вірменської людности.

Вірмени (та Грузини) були двома невеличкими християнськими островами на величезнім океані азійського ісламу. Се натурально мало своє значіне в історії вірменського народу. З одного боку християнство витворило контакт поміж Європою та Вірменами, а з другого боку було причиною того, що під пануванем ісламських держав вірменську людність зведено на щабель т. зв. «раї», себто на безправну поневолену масу, яка відчувала на собі не лише тягар соціально-політичного утиску, але й спеціального релігійного переслідування.

Природно отже, що Вірмени шукали захисту в християнській Європі й що вони особливо скермували свої надії до Росії, яка в XVIII. значно до них приблизила ся, так що захист з її боку здавав ся Вірменам реально найможливішим. Перші зносини Вірменів з Росією датують ся вже від XVII. ст. Вони набувають політичного характеру підчас царювання Петра Великого, в якого Вірмени шукали захисту, але без фактичного результату. За часів Катерини II. (Кучук-Кайнарджійським миром 1774 р.) християнський схід дістав ся під протекторат Росії.

Але се не мало ніякого значіння для Вірменів. Дперва Александер I. поставив справу вище зазначеного протекторату цілком реально. Рескриптом з р. 1808 він заявив, що «християнські області, прибугаючія под Мою заштиту, не можуть быть отлучены отъ оной.» Після російсько-перської війни (1826-28 р.) частина перської Вірменії була прилучена до Росії (Туркмен-

ська умова з р. 1828). Треба зазначити, що Вірмени відіграли велику роль в здобутті Росією Кавказу. Вони значно улекшили се завдане особливо своєю активною участю в російсько-турецьких війнах. Російсько-турецька війна (1877—1878 р.) скінчилася для Вірмен безрезультатно. Турецька Вірменія не була прилучена до Росії. 16 стаття Сан-Стефанської умови наказувала Порті перевести реформи що до Вірмен та захистити їх перед нападами Курдів та Черкесів. Берлінський конгрес лише повторив вище наведене рішення Сан-Стефанської умови та установив формальну контролю над майбутніми реформами Туреччини що до Вірмен (61. стаття берлінського трактату). Фактично се зовсім не змінило положення вірменської людности в Туреччині, де противірменські погроми (особливо в 1895—96 р. р.) були на дневному порядку та де переслідуванє Вірмен набуло нелюдсько варварських форм.¹⁾

Протягом XIX ст. (1828—1778) був отже витворений сучастий політичний *status quo* в вірменській справі. В результаті сього Вірменія та вірменський нарід були розділені поміж трема державами. А саме так, що найбільша західня її частина (майже половина усеї Вірменії: 187.910 кільометрів квадратних з 1,941.000 усього населення) лишилася при Туреччині, а дві менші, майже однакові частини припали — Росії (північно-східна Вірменія; простір 93.940 кільометрів квадратних з 1,258.000 населення) та Персії (південно-східна 99.560 кільометрів квадратних, а всеї людности понад 1 мільон). Загалом отже вся Вірменія займає простір 381.410 кільометрів квадратних та має всього населення 4,200.000, з якого лише половина є Вірмен, біля $\frac{1}{4}$ — напівдиких Курдів, котрі страшенно спустошують вірменські села та утискають вірменську людність, а решта Татари. Всіх Вірмен приблизно буде $2\frac{1}{2}$ мільони. А саме понад 1 мільон (1,173.096) в Росії, майже стільки у Туреччині (1,144.000) та лише 100.000 в Персії.²⁾

¹⁾ Про положенє турецьких Вірмен можна поінформуватись з відомої паризької періодичної публікації з остатніх років „La situation des Arméniens en Turquie“, відтак в збірнику „Pour l'Arménie“ (Париж 1904). Природно справа ся добре зясована і в вірменському письменстві. Згадаю лише класичний роман Абовяна „Рани Арменії“, який відіграв величезну роль в історії літературно національного відродження Вірмен, а з новочасної літератури — плястичні та сумно трагічні побутові оповідання — малюнки А. Агароняна в житті турецьких Вірмен. Загальний огляд сеї справи дає вище цитована стаття російського соціолога та економіста М. Ковалевського: „Армянский вопрос“.

²⁾ В Росії в етнографічній Вірменії (на Кавказі) живе 1,118.094; в європейській Росії та королівстві польським — 49.511, в середній Азії 4.862, в Сибіру — 629. В Туреччині — в самій Вірменії — біля 400.000 в азійській Туреччині поза Вірменією — біля 500.000, в європейській Туреччині — біля 245.000 (з чого в Константинополі — 150.000). Відтак існують досить великі вірменські колонії в Європі: в Австро-Угорщині — 20.000, Румунії — 10.000, менші — в Італії (Венеція), Франції та інших державах; поза Європою: в Індії — 5.000, в Африці — 5.000. Пор. статю Арменія в „Новомъ Энц. Словарѣ“, т. III, ст. 598.

Російська Вірменія з етнографічного боку уявляє з себе область менше суцільну та одноманітну, ніж сусідні національні райони: грузинський (на північному заході) та татарський (на південний схід). Не легко визначити границі етнографічної Вірменії в Росії. Ядро її творить ериванська губернія, з 55 % вірменського населення та де живе майже половина усіх кавказьких Вірмен. Навкруги її концентрують ся доповнюючі шматки вірменської області, а саме — західня та південна частина Єлисаветпольської губернії (70 % вірменського населення), південно-західні повіти тифліської губернії (35—70 %) та східні повіти карської області (25—35 %). В етнографічній Вірменії живе біля 70 % усіх російських Вірмен. В ній мають вони пересічну максимальну більшість 55 %. Вище була мова про соціальну структуру вірменського народу. Вірмени ще й доси головно хліборобська нація (75—85 %) та майже зовсім не дворянська (0.6 %). Поза духовенством у Вірмен найсильніше представлений міщанський елемент (біля 15 %), торговці та ремісники. Тому в Закавказю Вірмени творять значний процент міської людности (й поза своєю областю): в тифліській губернії (33 %), в карській області (44 %), в ериванській губернії — (59 %).

Після свого соціального укладу Вірмени найдемократичніша нація на Кавказі, що природно відбило ся на характері та формі новочасного вірменського національного руху.

Історичною еволюцією у Вірменів витворилась сильна національна самосвідомість. В часах найбільшого політичного занепаду та поневолення Вірмени ніколи не загубили почуття своєї національної самобутности. Вірменська нація — пише оден з вірменських політиків остатних років — витворилась перед багатьома віками. Національно-самобутна мова, національна суцільність в звязку з незабутними споминами про стародавню Вірменію, про старобутню суцільну культуру та політичне жите, розвивають в сьому народі сильне почуте національної суцільности, й під впливом нових умовин життя та нових ідейних чинників національна думка серед Вірменів не лише не слабне, але набуває ширшого та яснійшого характеру... Національне питанє є центром вірменського громадянського життя не лише в Туреччині, але і в Росії протягом XIX століття. Навкруги нього згрупували ся всі иньші інтереси. Доля національної боротьби, її успіх та злидні, пляни й перспективи давали напрям та забарвленє всім иньшим бокам громадянського життя Вірменів.¹⁾

Відродженє вірменського народу почалось відновленєм вірменської літератури та культури у XVIII ст. Початок його є в звязку з діяльністю т. зв. «мхітаристів»²⁾, заходом яких

¹⁾ С. Тиграніан-Кастелянскій, I. с., 506.

²⁾ Від імени Мхітара Себатського, вірменського монаха, який в 1717 році на острові Лазарго біля Венеції оснував монастир св. Лазаря, котрий став першим осередком вірменського літературно-культурного відродження.

зібрано багато старих вірменських рукописів та літературних пам'яток, та ще більше видано перекладних і самостійних наукових праць, головно присвячених справі вірменського народу (історії, археології, етнології, географії, мові, письменству). На початку XIX ст. (1811) другим осередком літературної діяльності «Мхітаристів» стає Відень. «Мхітаристи» вживали в своїх писаннях старо-вірменської мови (г р а б а р а), не зрозумілої широкому загалови Вірменів. Тому їх діяльність лише посередно причинилась до новочасного відродження вірменського народу. Поруч з відновленням вірменської літератури повстає й новочасна вірменська преса, так само поза батьківщиною. Перша вірменська часопись «Аз д а р а р» (Вістник) почала виходити в Мадрасі (Індія) в 1794 р. На її зразок «Мхітаристи» почали видавати вірменську газету (в 1812 р.) в Константинополі. Першою справжньою вірменською часописю була «А р ш а л у й с А р а р а т я н» (Зоря Арарата), яку в 1740 році основано в Смирні та яка була поширена не лише серед турецьких, але й перських і російських Вірменів.

«Мхітаризм» був свого рода вступом вірменського національного відродження. Не лише своєю мовою, але духом і напрямом був се рух далекий від народної маси. В ньому мало перевагу духовенство та міщанство. Тому він мав клерикальне та аристократичне забарвлення. Його розумінє нації було ще вузько-клясове: воно не поширювалося ще на всю народну масу, на „*misera plebs*“. Ідеологічно він був консервативним. В літературі покланявся псевдо-клясицизму. Він занадто перецінював самотність старої вірменської культури, а тому свідомо нехтував нові ідейні течії та гасла. В ньому було багато захоплення для минулості та небогато зрозуміння для нового життя.

Природно отже, що проти нього мусіла повстати реакція в вірменському громадянстві, а саме в формі молодого загально-національного руху, який повстав та розвинувся головно серед російських Вірменів, хоча відтак він набув всевірменський характер. Новий сей рух датується з першої чвертини XIX століття. Він почався від секуляризації вірменських церковно-парохіяльних шкіл та зреформування їх на європейський зразок. Другим та найголовнішим його знаком є витворення нової народної літературної вірменської мови, т. зв. «ашхарабару.» Заслугу сю має батько нововірменської літератури та оден з піонерів новочасного відродження вірменського народу А б о в я н, автор славного роману «Рани Арменії», який багато причинився до пробудження національної самосвідомості серед широкого вірменського загалу. Вихованець дорпатського університету, як і деякі інші перші національні «будителі» вірменського народу, А б о в я н був пропагатором в своїй батьківщині німецької тогочасної ідеології, думок і гасел «Молодої Германії» та національно-романтичного гердеризму. Абовян незабаром мав діяльних співробітників для своєї національно відроджуючої праці.

В Москві, яка після заложення Лазаревського Інститута східних мов стала новим осередком вірменської культурно-літературної діяльності, вірменський публіцист та визначний національний діяч С. Назарян оснував прогресивно-демократичну та цілком новочасну часопись «Північне Сяйво» (1858—1864), яка добула «ашхарабарови» права горожанства, а ідеологічно поставила молодий вірменський рух на ґрунт новочасного європейського світогляду. Відновлена вірменська література почала швидко та успішно розвивати ся на всій лінії, усуваючи рештки консервативного «мхитаризму». Появилась плеяда нових талановитих письменників: поет публіцист М. Налбадян, який знайомив вірменський загаль з ідеологією Герцена та Бакуніна, ліричний національний поет С. Шах-Азіс, автор поеми «Туга Леона» в байронівському дусі, який вживав свого літературного таланту для національної справи після застави: «будинок зістарив ся, треба його відновити», поет-свободорець Патканян, автор популярних національно-патріотичних пісень; оригінальний прозаїк та письменник — громадянин Раффі, невтомимий апостол національного відродження вірменського народу; Перч Прошян — романтик та романіст-етнограф, а головню енергійний громадянський діяч, який має великі заслуги для вірменського жіночого шкільництва.

В другій літературній генерації Вірмени мають вже такі самобутні талановиті сили, як Мурацян Ширванзаде та Агоропаян, яких твори могли би бути окрасою не одної європейської літератури.

Поруч школи, літератури та преси, важним чинником в справі відродження Вірмен був природно власний театр, який основано в 60 роках, відтак численні просвітньо-народні організації, які були головними жерелами поширювання національної свідомости серед люду.

Варто звернути увагу на оден момент в національному відродженню Вірмен: на різноманітність культурно-ідеологічних впливів в ньому. Подібно як первісна стара вірменська культура витворювала ся під різнородними впливами східних культур (з перевагою сирійсько-перських) та супрематом (на початку християнської ери для Вірмен) — грецької культури, так новочасна вірменська культура витворювала ся під значним німецьким впливом (через Дорпат), ¹⁾ французьким, під впливом якого йшов культурний роцвиток турецьких Вірменів та врешті з 60 років під російським впливом, який найбільше

¹⁾ Так само Німці, котрі взагалі серіозно цікавлять ся передною Авією („Deutsches Vorderasienkomitee“), дуже багато присвячують уваги вірменській справі. Найбільшу заслугу має Dr. I. Lepsius заходами котрого повстала „Deutsch-Armenische Gesellschaft“ та спеціальний німецький журнал для вірменської справи „Mesrop“. Взагалі у Німців зроблено чимало та ґрунтовно, як се видно з програми згаданого німецько-вірменського товариства (порів. A. Grabowsky: l. c., 715, в статі якого німецько-вірменські зносини досить подрібно розглянено). Німці не хежтують природно й політичний бік вірменського пита-

відбився в соціально-політичній сфері, надаючи вірменському рухові в Росії виразно поступовий та демократичний характер з радикально-революційним забарвленням. Поміж 30 та 60 роками вірменський рух виразно окреслився що до свого національно-ідеологічного змісту, головними елементами якого є: «гуманізм, світський дух, боротьба проти схоластики, реалізм, консеквентний демократизм, глибокі народницькі симпатії та бойовий темперамент.» ¹⁾

«Гасла вірменського самоупевнення та самобутности мали для нього значіння лише як протиставлене себе та свого народу затхлій азіатщині; сплеталися одже цупко з невтримною гравітацією до європейської культури.» ²⁾

Звернемо тепер нашу увагу на політику царського уряду в вірменській справі. Вірмени як відомо добровільно йшли в російське підданство, щоби визволитися з нелюдсько-жорсткого турецько-перського ярма.

Росія-ж цікавилася вірменською справою о стільки, о скільки се входило в її пляни добути Кавказ та відповідало її протитурецькому становищу в східному питанні, врешті — о скільки се було їй потрібним для азіатської політики. Перший період кавказької політики Росії був для Вірмен досить прихильний. Для того, щоби ослабити силу татарсько-грузинського феодалізму в новодобутих країнах, Росія дебютує на Кавказі «демократичним» курсом, який найдогіднішим був саме для Вірмен, бо соціально були Вірмени найдемократичнішим кавказьким народом. Вже в 1818 році були значно обмежені панщизняні права кавказького татарського дворянства. В 30 роках працювано над знесенням панщини взагалі, а в 1841 р. переведено аграрну реформу, якою дрібно феодалні татарські елементи (агалари та беки) були позбавлені землі, а селяни визволені з їх ярма. Але сей урядовий «демократизм» трівав не довго. Вже 1846 року було скасовано попередню реформу з 1841 року, а татарським ханам, бекам та агаларам привернено забрані землі та привілеї. Кавказька офіційна політика набирає поволи «аристократичного» характеру. З боку уряду починається фаворизація грузинських князів-панів та взагалі дворянського елементу на Кавказі. Вірмени поки що були полишені своїй долі. Правительство не робило спеціальних перешкод їх національно-відродним заходам. Лише в 70 роках, коли вірменський рух змогутнів та здемократизувався, царський уряд отверто виступив проти нього. Почалося з замаху на вірменську школу, яка була головним жерелом народньої

ня, поладжене котрого уявляють собі в душі національної автономії Арменії під суверенитетом Туреччини та контролю Європи. В цьому напрямі вони вплинули на Туреччину при робленні остаточної турецько-російської умови в вірменській справі в лютому 1914 р. Цікаво, що концесії, котрі мали бути зроблені Вірменам, перевищували ті, яких бажала Росія. (Див. А. Grabowsky, *idem.*, 710).

¹⁾ С. Тигранян: *l. c.*, 505.

²⁾ *Idem.*, 508.

освіти серед Вірменів. Царський уряд починає обмежувати їх автономію, втручатись до вірменської просвітної діяльності взагалі. В 1897 р. приватне вірменське шкільництво було взагалі скасоване.

Відносини Вірменів до Росії заострюють ся після берлінського конгресу, який цілком знівечив її плани що до турецької Вірменії. Але й Туреччина почувалась вельми ображеною ухвалами сього конгресу що до турецьких Вірменів.

Наслідком сього спровола повстала свого роду *entente cordiale* поміж султаном та царем в вірменській справі. Протекторка християнської Вірменії не лише що спокійно дивилася на противірменські погроми в Туреччині, але помогала турецькому урядови виловлювати вірменських революціонерів та сама арештувала своїх Вірменів, які працювали для визволення своїх турецьких братів. ¹⁾ Туркофільство Росії в вірменській справі яскраво виявилось підчас відомих масакр турецьких Вірменів в 1895—96 рр. Тоді царський уряд заборонив збирання грошей серед кавказьких Вірмен на жертви сих погромів, а російський міністер заграничних справ виступив проти проєктованої англійським урядом дипломатичної інтервенції в сій справі в Константинополі.

Отверто та щиро сформулював в 1896 році становище царського уряду в вірменській справі оден важний російський чиновник в розмові з одеським англійським кореспондентом: «Одно дѣло желать овладѣть Арменією, но, совсѣмъ иное дѣло посадить себѣ нашею Армянъ. Судя по тому, какъ дѣла шли в Арменіи въ послѣднее время и какъ они продолжаютъ ити, мы надѣемся унаслѣдовать Арменію безъ Армянъ.»

Відомий російський напів-офіціоз «Новое Время» в 1895 році умістив статтю про турецьку Вірменію, в якій висловив думку, що евентуальна автономія сеї провінції на зразок тодішньої Болгарії «втянула бы Россію въ большія затрудненія тѣмъ соблазномъ, какой оно внесло бы въ среду армянъ на Кавказѣ.»

«Росія не хоче мати під боком другу Болгарію — казав російський міністер заграничних справ Лобанов-Ростовський — турецько-вірменське питанє є власне внутрішню російською справою» — пояснив він свою першу думку. ²⁾ «Нам потрібна є Арменія, але без Вірмен» — сформулював він врешті без викрутів офіціальну програму Росії що до вірменської справи. ³⁾

В звязку з урядовою противірменською реакцією в вірменському руху в Росії починає сильнійше визначувати ся політичний момент, а відтак революційний. Національно-революційні вірменські організації первісно розвинулись природно

¹⁾ Berberow: I. c., 651.

²⁾ B. Berberow: I. c., 650.

³⁾ A. Pilar: I. c., 265.

серед турецьких Вірменів. Діяльність їх була скермована проти турецького ярма. Росія здавала ся їм майже «країною свободи», куди турецькі Вірмени масово тікали, бажаючи визволитись від дикунських Курдів.

Реакція 70 та 80 років відкрила очі вірменським національним діячам, показала, що царизм так само є ворогом їх національної справи, як і турецький режим. Вірмени починають отже організуватись політично-революційно й на російському ґрунті. Перший суспільно-політичний вірменський гурток згрупувався в 1872 році біля часописи «Мшак» (Робітник). Ватажком «мшаканства» — з політичного боку демократичного та радикального — був визначний вірменський публіцист Г. Арцруні. Незабаром визначили ся поміж російськими Вірменами дві політичні течії: одна з соціал-демократичними симпатіями, згуртована біля часописи «Хнчак» (Дзвін, від 1887 р.), друга — з яскраво підкресленим національним федералізмом та революціонізмом, органом якої була женецька часопись «Дрошак» (Прапор, від 1891). Інакше є вона відома під назвою «Дашнакцутюн». Згодом вона набула переваги над першою; стала селянсько-революційною партією, з кінця 90 років сильно терористичною. Підчас останнього замаху царизму на автономію вірменської церкви та взагалі противірменського походу (1903) — вона була головною організаторкою акції. Так само підчас революції вона відіграла велику роль на Кавказі.¹⁾

Характер та форми політичного руху серед російських Вірменів обусловлені власне офіційною політикою царського уряду супроти них. Реакція 80 та 90 років зруйнувала не лише вірменське власне шкільництво, але й важніші національно-просвітні та культурні організації взагалі. Однак російському урядови не було цього досить. Він рішив знищити у щерть все вірменське національно-своєрідне та самобутнє. В 1903 році Плеве зробив замах на автономію вірменської церкви, якої майно царський уряд рішив вивласти. Се був зовсім протизаконний крок, бо автономія та незайманість вірменської церкви офіційно були признані царським урядом (в 1836) та її майно належало не лише російським, але всім Вірменам взагалі: одже також турецьким і перським. Зрозуміло отже, що весь вірменський нарід, як оден чоловік підняв ся проти сього нечуваного насильства царизму, що його старий католикос Митрич, прозваний народом «хайриком», себто добрим батьком, рішучо та геройськи боронив автономію вірменської церкви, останнього захисту вірменської національної самобутности. Але всі його правні та легальні кроки

¹⁾ В 1912 році російський уряд інсценував проти неї масовий процес (150 оскаржених) при чому вжито проти «дашнакцаканів» підроблених доказів та матеріалів, що виявилось ще до засуду, так що 94 оскаржених було увільнено. Дашнакцакани мали своїх представників у Думі: в другій 3, в третій 1.

були марні, цар не схотів навіть слухати його голосу, а Плевє наказав негайно та силоміцю перевести нову «реформу» вірменської церкви.¹⁾

Майно її отже формально зрабовано. В Ечміядзині головну церковну касу розбито молотками. В Сухумі церковні двері порубано сокирами. Майже по всіх вірменських містах дійшло до озброєного бою поміж Вірменами та царськими насильниками. Було багато вбитих, маса ранених та ще більше заарештованих, які відтак були суворо покарані.²⁾

В падолисті 1903 року автономію вірменської церкви взагалі скасовано.³⁾ Манджурський погром та забите Плевє зупинили на час противірменський похід царського уряду.

Поза зовнішнім конфліктом з урядом, Вірмени матимуть ще два льокальні національні спори: з Грузинами та особливо Татарами. Властиво оба ці антагонізми мають здебільшого соціальний ґрунт (боротьба фєвдалізму з демократизмом) та лише національне забарвлене. З них татарсько-вірменський антагонізм наслідком меншої культурности Татар приймав иноді варварські форми противірменських погромів. Наприклад бакинська різня Вірменів у 1905 р., аранжована властиво царським правительством, та відтак формальна татарсько-вірменська війна протягом 1905—1906 рр., підчас якої зруйновано на обох боках 252 сіл, 7 міст та біля 15.000 родин. Число людських жертв дійшло до 10.000, з яких понад половина була вбита або покалічена.⁴⁾

Природно у всіх отсих противірменських бешкетах величезну ролю грає царизм, який почуває до Вірмен майже таку палку ненависть, як і до Жидів. «Потоплю російську революцію у вірменській та жидівській крові» — було улюблене прислів'є Плевє. А колишній кавказький начальник князь Голіцин казав: «Я успокоюсь только тогда, когда въ Тифлисѣ не будетъ ни одного армянина і лишъ чучело армянина будетъ храниться въ тифлисскомъ музеѣ.»⁵⁾

Трагіка положеня Вірменів є в тому, що в Туреччині та Персії живеть ся їм ще гірше, ніж у Росії.

Тому до Росії Вірмени постійно почуватимуть певний по-тяг. Натурально не до Росії старої — абсолютистично-царської,

¹⁾ Богато цікавого та документального матеріалу про:се (листи католикоса цареві та Плевє, відповіді уряду йому) — надруковано у відомому заграничному російському журналі „Освобожденіе“ 1904, NN. 7, 8, 15—16, 21.

²⁾ З фактичного боку справа експропріації вірменського церковного та шкільного майна докладно описана в брошурі Ф. Волховського: „Почему Армяне бунтуютъ?“ (1905) виданій російською соціал-революційною партією.

³⁾ А. Улаг: І. с., 264. В 1906 р. права вірменської церкви були відновлені.

⁴⁾ Про бакинський погром диви: „Освобожденіе“, 1905, N. 67. Про татарсько-вірменський конфлікт взагалі — Тиграніян: І. с., 520 та далі.

⁵⁾ Іде м. 277.

але до нової, перебудованої на федеративно-децентралістичній основі, до якої прямувала революція 1905—1906 рр.

Зрозуміло одже, що Вірмени були вельми діяльним чинником в революційнім руху в Росії.¹⁾

Кавказ взагалі політично заманіфестував себе підчас революції та в перших двох думках вельми червоно. Тому й офіційна «ліквідація революції» була в ньому переведена дуже жорстоко та безоглядно. А після червневого (1907) замаху стану Столипіна думське представництво Кавказу зредуковано з 29 послів лише на 9.

Підчас революції була витворена формула політичного полагодження вірменської справи в Росії. Властиво було їх дві. Одна уміркована конституційних елементів, друга радикальна революційних («Дашнакцутюн»). Перша домагала ся лише земської автономії Кавказу з власною законодавчою інституцією, друга висловлювала ся за перетворенєм Закавказзя в федеративну республіканську спілку, інтегрально сполучену з загально-російською республіканською федерацією. Внутрішні національні кавказькі справи полагоджувало друге рішене в дусі персональної автономії. Зі становища реальної політики сей останний проєкт є поки що «музикою будучности.»

Натомість цілком можливим та для головних югокавказьких народів (Вірменів, Грузинів та Татарів) однаково бажаним є — відокремлене Закавказзя в самостійну суцільну автономну область.

¹⁾ Звідси походить вище згадана ненависть царського уряду до Вірменів.

ХІ. Грузія та Грузини.¹⁾

Поміж вірменською справою та грузинською є багато аналогічних моментів, особливо в їх історичній долі. Вірменія та Грузія географічно сусіди. Вірмени та Грузини майже одночасно виступають на історичну арену. Вони одночасно та з одного жерела приймають християнську релігію. Їх первісна культура та письменство повстають та розвиваються під однаковими східними та византійськими впливами. Поміж ними витворюється природний культурний контакт. Історична доля обох цих народів має багато спільної трагії. В своїм політичному розвитку їм не раз довелося зустрітись на одному шляху. Однак не завжди це була приятельська стріча.

Але поза сими аналогічними моментами в історії обох цих закавказьких народів, існують поміж ними теж основні різниці, які мали відтак рішучий вплив на пізніший новочасний їх розвиток: неоднакові наслідки історичної еволюції що до соціальної структури обох цих народів. Як ми бачили, у Вірменів історична доля привела до абсолютної атрофії вищих феодалних елементів народу, так що на початку нової своєї ери вони були представлені лише мужицькою масою та незначною верхньою шкорупкою духовенства та міщанства. В Грузії-ж навпаки вельми сильно, майже гіпертрофічно, розвинулася феодално-рицарська класа, яка ще в першій половині ХІХ століття була сильним противником духового здемократизованя грузинського громадянства, а тим самим і інтензивнішого національного грузинського руху взагалі. Тому грузинське національне відродження в порівнянню з вірменським значно спізнилося. Тому сила його значно менша. Тому груз-

¹⁾ Н. Марр — Історія Грузії. Пет. 1906.

С. Авалов — Приєднання Грузії до Росії. Пет. 1906.

С. Авалов — Грузини (див. збірник „Форми національного руху“).

А. Хаханов — Столітня годовщина приєднання Грузії до Росії (Вісник Європи, 1901, ч. 1).

Dr. A. Baumstark — Die christlichen Literaturen des Orients, т. II. Липськ, 1911.

Стаття Грузія, Грузинська література і мови в „Новому Енциклопедич. Словарі“, т. XV.

Prof. T. Bork — Das georgische Volk. Липськ 1915.

Tsereteli — Rassen und Kulturprobleme des Kaukasus (див. Ost-europäische Zukunft, ч. 3, 4, 5).

Той сам — Georgien und der Weltkrieg, 1916.

зинський національний рух набув більше визначених самобутніх форм тільки на границі XIX. та XX. ст. та сильнійше за-маніфестував себе лише підчас революції. Тому в ньому соціальний момент мав і має перевагу над національним, тоді як у Вірменів сей стосунок є, як ми бачили, зовсім протилежний.

Грузини (тубольча назва *Картвели*)¹⁾ нарід середземної раси й належить до картвельської групи кавказької родини. Генетично Грузини нащадки старих Іберів. З етнографічного боку картвельська група не є ще одноманітним національним організмом. Навпаки, в неї є ще багато потенціонального етнографічного матеріалу, який має бути лише перетворений в національно свідомий нарід. Етнографічний склад її оттакий: Карталінці та Кахетинці з Пшавами, з Хевсурами та Тушинами заселяють східну Грузію; Імеретини, Гурійці, та Мінгрельці — західну Грузію.

Грузія (на власній мові *Сакартвело*) географічно означає закавказьку країну, що простягається в басенах рік Кури, Ріону та Чороха. Але назви Грузії не слід вживати лише в географічно-територіальнім значіню. »Грузія — каже відомий кавказолог та найвизначніший грузинський вчений Марр — є насамперед термін національно-культурний. Грузія лінгвістично ділила ся і давнійше (тоді ще в сильнішому степені) на різні споріднені мови, діалекти та піддіалекти. Звичайно вона розпадала ся й на різні держави, але не зважаючи на се, Грузія була суцільною в національно-культурному огляді. Зєднували її від заведення християнства між иньшим церков та літературна мова. Письменство ще більше зцементувало грузинські племена. Витворила ся місцева національна культура з одної літературної мови. Сю мову звичайно називають грузинською. Але ся назва слушна лише з погляду лінгвістичного окреслення її діалектичної основи. З VI—VII ст. в розвою цієї літературної мови починають співпрацювати — поза Грузинами-Карталінцями — всі инші грузинські племена (Гурійці, Мінгрельці, Лази, Свани та инші), які природно вносять до всегрузинської літератури більше, ніж самі Грузини-Карталінці. Таким чином література їх стає з племенної національною, а письменна мова з місцево-діалектичної-грузинської — загально-грузинською.«²⁾

¹⁾ Походжене сеї назви науково доси не було вияснене. Після одних припущень вона походить від *qard-i*, назви історично невідомого племені (Пор. М. Z. Tsereteli: *Rassen u. Kulturprobleme des Kaukasus*. стр. 59); після инших вона правдоподібнійше тотемістичного походження. Кінцівка його (*tha-veli*) означає країну, й лексично є фінського походження. Невиясненим що до змісту та повстаня лишається початок сеї назви, слово *khaz*, в різноманітних відмінах та відмінках *kar*, *har*, *hal*, *kur*, *kal* e. t. c.) дуже поширене в Передній та Малій Азії. (Пор. А. Dir: *Grammatik der modernen georgischen (grusinschen) Sprache*. — Передмова ст. X—XI).

²⁾ Л. с., 57. Лінгвістично грузинська мова належить до південно-кавказької або картвельської групи. (F. N. Fink: — *Die Sprachstämme des Erdkreises*, 35—36.)

Про сучасну територіальну грузинську область в Росії буде мова далі. Раніше треба подати головні інформації про історично-культурний розвиток та долю грузинського народу.

Грузини так само як і Вірмени належать до старих народів. Перші історичні звістки про них датують ся вже з VI—VII століття перед християнською ерою. Біля III століття грузинські племена, які до того часу жили під владою «мама-сахлисів» (старшини), були державно-політично зєднані. Стало ся се після грузинських літописів за царя Фарнаваза, якому приписуєть ся адміністративний поділ тодішної Грузії на 8 «ериставств» (областей), зміцненє дворянства (азнаурі), признанє грузинської мови державною та врешті винахід грузинської азбуки т. зв. «мхедрулї». ¹⁾

Одначе чимало віків минули, перше ніж Грузія дійсно зорганізувала ся в самостійну державу. До того часу їй довело ся не мало воювати з Римом, Вірменією, Персією, Арабами та Византією. В IV століттю в Грузії заведено християнство, а поруч з тим повстало письменство та нова культура, в якій одним з головних чинників був византійський вплив.

Процес політично-державного визволення, а відтак і розцвіту Грузії припадає аж на X. — XII. столітє (за династії Багратидів). Це заразом був і період наймогутнішого розвитку грузинської літератури та культури взагалі. Сей грузинський «золотий вік» звичайно ставить ся в звязку з пануванєм царя Давида III. Відновителя (1089 — 1125) та його внучки цариці Тамари (1184 — 1212). Перший був творцем могутньої грузинської держави від Каспія до Чорного Моря. Дбав також про культурний добробут свого народу. Основував школи на византійський лад (Грузинські монастирі на Атоні були тоді головним культурно-літературним осередком Грузії.) За його царюваня вперше кодифіковано грузинське праводавство (1103 р.)

Царюванє його внучки Тамари принесло Грузії найбільший розцвіт її культури, а особливо письменства, яке вже значно посвітщило ся, та в якому перські впливи набули переваги над византійськими. В сьому періоді найсильніше розвинула ся лицарська поезія, шедевром якої був клясичний твір грузинської літератури: «Чоловік в тигровій шкурі», автором якої був скарбник Тамари Шота Русставелі.

Царюванє Тамари було теж періодом розцвіту грузинської саомбутньої архітектури (храми і палаци).

Так само як у Вірменів, грузинський «золотий вік» був дуже недовгий. Він попереджував власне сумно трагічну добу політично державного, а відтак і культурно-національного занепаду. З XIII століття починають ся напади монголів на Грузію, які страшенно спустошують та руйнують країну, та її

¹⁾ А. Царагелі — Грузія, I. с., 137. Грузини мають ще церковну азбуку, т. зв. «хуцурі» (chuzuri), винахід якої приписуєть ся Мезропови, творцеви вірменської азбуки. (Dr. Baumstark, I. с., 100).

населенє. Найгіршими були інвазії відомого хана Тамерляна на прикінці XIII. столітя.

Після здобуття Турками Константинополя (1453) Туреччина поруч Персії стала небезпечним ворогом Грузії. Серед таких обставин годі було утримати державну суцільність. В XV століттю Грузія розпала ся на кілька царств та князівств, щоби вже ніколи не сполучити ся в одно та не досягнути давної слави та могутности.

З кінця XV столітя датують ся зносини Грузії з Росією. Характер їх аналогічний вище розглянутим зноси́нам Вірменів з царською імперією. В православній Грузії вони мали ще більшу силу. З боку Персії та Туреччини отсі зносини викликали страшенну ненависть до Грузії, яка проявляла ся в постійних нападах на сю країну. Найгіршими були перські розбишацькі напади в XVII століттю. Персія масами виселявала Грузинів з батьківщини, кольонізуючи Грузію азербейджанськими Татарами. Туреччина та Персія разом силоміць хотіли накинати Грузинам мусулманство. Грузія не лише не підлягла сьому поневоленю, але в XVIII століттю почала навіть відроджувати ся культурно й політично. Доба ся звязана з панованєм двох царів: Вахтанга VI (1675 — 1737) та Іраклія II (1744—1798). Перший має заслугу для культурного відродження Грузії. Є видавцем кодексу грузинського звичаєвого права, названого після нього. Йому приписуєть ся авторство трактату «Дастулама» про адміністративне порядкованє Грузії та про податкові повинности населеня. За його царюваня заложено у Тифлісі першу грузинську друкарню.

Москва, де шукало захисту багато Грузинів, стала на прикінці XVIII. столітя осередком культурно-літературного грузинського житя. Тут-же виступив найбільший грузинський поет — патріот XVIII столітя Д. Гурамашвілі, автор свого рода національної енциклопедії «Давитіяна» та палких відозв до свого народу, в яких він закликав до політично-державного зєднаня Грузії, що подекуди зроблено заходом Іраклія II, котрий на короткий час воскресив політичну могутність грузинської держави. В сьому часі до Грузії почали проникати і західно-європейські культурні впливи, а саме через італійських купців та папських місіонарів. Найсильнішим одначе був російський вплив, який відбив ся у різних царинах грузинської культури (в малярстві, письменстві, шкільництві).

Одначе Грузії не вдало ся вже здобути політичну самостійність. Небезпека з боку Персії та Туреччини і внутрішні династичні сварки кинули її в обійми Росії, що мало незабаром фатальні наслідки для грузинського народу. Вже за Іраклія II. Грузія признала над собою протекторат Росії (Георгієвська умова з 1783 року), який формально що правда полишив Грузії повну політичну незалежність від царської імперії, одначе Росія потрапила так добре використувати внутрішні грузинські сварки, що незабаром мала вже Грузію фактично в

своїх руках. Тому Катерина II не без рації писала про се Потьомкіну: „Voila bien des choses défaites en peu de temps“.

Династичні грузинські сварки викликали остаточне прилученє Грузії до Росії в 1801 році. Царський маніфест про сей акт лишив Грузії не тільки всі її власні права, але надає їй всі ті, які мають російські піддані. Грузії отже мало бути полишене: власне урядованє, своя міліція, національна церква, власна монета, своє шкільництво, свій суд. Урядованє природно мало відбувати ся на грузинській мові.

Александр I., боячи ся з приводу прилученя Грузії конфлікту з міжнародним правом, наказав геналови Кнорінгові переконати ся на місци про положенє Грузії. Той переконав його в тому, що Георг XII, добровільно прилучаючи Грузію до Росії, «всеконачо зналь пользу своего народа.» У маніфесті Александра I. підкреслюють ся виключно гуманітарні мотиви прилученя Грузії до Росії.¹⁾ Рівночасно категорично негують ся якісь заборчі пляни. Одначе царський режим дебютував у Грузії таким насильним способом, що вірно-підданча присяга Грузинів могла відбутися доперва в 1802 р. «подъ сѣнью штыковъ».

Загальне обуренє серед Грузинів на Росію досягло незабаром такого напруженя, що генерал Лазарев змушений був повідомити Петербург про те, що в Грузії «всѣ теперь столь-же недовольны, сколь до днесь желали російскаго правленія.» Кахетинське дворянство скаржило ся на те, що не були дотримані обіцянки, дані царським маніфестом.

Фактично Росія уважала прилученє Грузії за вихідну точку для здобутя всього Кавказу. В 1804 р. під царським скипетром були вже злучені всі грузинські країни (Мінгрелія, Імеретія, Гурія).

Оглянемо тепер грузинську національну область. Маємо на думці натурально сучасну етнографічну Грузію, яка природно значно менша від колишньої історичної Грузії (з XI—XIII ст.), а подекуди і не криєть ся вже з територіяльною Грузією з початку XIX ст., яка містила в собі деякі не грузинські племена.

Сучасна етнографічна Грузія покриває майже всю тифліську губернію (колишні грузинські провінції Кахетія і Карталінія) без трьох західних (вірменських) повітів; відтак всю кутаїську губернію (колишня Імеретія, Гурія, Мінгрелія), врешті — батумську округу, заселену Грузинами-мусулманами.

На сій території загалом було людности (після перепису з 1897 року) — 1,593.097, з того Грузинів — 1,266.085 (79·8 %).

Серед головних трьох закавказьких народів Грузини стоять на другім місци (23·7 %); на першому — Татари (26 %),

¹⁾ Про прилученє Грузії диви цитовану статтю Хаханова. Вичерпуючим способом справа ся представлена у вище наведеній спеціальній монографії З. Авалова.

на третьому Вірмени (19·4 %). Грузинська національна область в етнографічному огляді належить до найсуцільніших на Кавказі. З негрузинських елементів найважливішими є татарський та вірменський. Звідсіля грузинсько-татарська та грузинсько-вірменська справа. Перша не має вже напруженого, ворожого характеру. Друга натомість визначається вельми загостреним антагонізмом. Грузинсько-вірменський конфлікт має головною соціально економічний характер. Вірмени серед Грузинів, які самі мають покищо слабе міщанство (менше ніж 10 %), виступають головною в ролі торговельних посередників. Тому грузинський антивірменізм вельми нагадує європейський економічний антисемітизм.

Що до релігії, більша частина Грузинів православні. Не багато лишилося ще музулман (головно грузинські горці). Серед інтелігенції є трохи католиків. Соціально Грузини селянський нарід (80—85 %). До недавня гегемонія в народі мало грузинське фєвдальне дворянство (5 %).

* * *

Під знаком страшеної русифікації проводить Росія свою політику що до Грузії в першій половині XIX століття. Се був саме період «демократичного» режиму на Кавказі, скерованого проти місцевих фєвдальних елементів, з метою вигубити у щерьь самостійницькі мрії серед грузинського народу. Царизм безоглядно та систематично вигублює в Грузії все національно-своєрідне та самобутнє: власні місцеві уряди, школи, церков, ¹⁾ а передовсім грузинську мову.

Грузини дуже швидко могли переконати ся, чим в дійсности є захист Росії. Не диво отже, що вони починають протестувати проти царського насильства та віроломства. Вже в 1804 році вибухло перше грузинське повстанє. Відтак вони повторювали ся періодично: у 1812 р. (у Кахетії та Карталінії), у 1819, коли Росія озброєною силою протягом семи місяців мусіла його подавлювати.

Відоме повстанє російських Поляків в 1831 р. знайшло відгомін в Грузії. Але царський уряд задавив вибух грузинської революції в зародку. В часах сеї реакції страшено знищено культурно-національне житє грузинського народу. Були знищені овочі того відродження, яке почало ся в XVIII століттю.

В 40 роках настав зврот в кавказькій політиці царського уряду. З «демократичної» вона стала нараз «аристократичною». З сього виграло грузинське дворянство, яке з проскрибованого елементу стало майже фаворитом російських властей на Кавказі. Ся ідиля тревала аж до 70 років, коли Росія знову повернула по старій системи русифікації «окраїн», але на сей раз ще в гіршому виданю.

¹⁾ Автокефальність грузинської церкви скасовано в 1811 році, а поруч з тим і уряд грузинського католикоса. На його місце основано грузинський екзархат, залежний від російського православного Синоду.

Тимчасом в грузинському громадянстві доконалися великі внутрішні зміни: з одного боку в соціальній структурі грузинського народу, а з другого — в ідеології грузинської інтелігенції.

В 1864 році уряд скасував панщину та визволив селян на Кавказі. Справа була поладжена так, що селяни опинилися у вельми скрутному положенні. Чисельно однаке (понад 80 %) стали вони одною з найголовніших складових частин грузинського національного організму.

В ідеології грузинської інтелігенції в XIX столітті відбулася кардинальна еволюція та «переоцінка всіх цінностей», а саме в напрямі від кастового аристократизму до загальнонаціонального демократизму. В літературі відбувся генеральний бій між двома протилежними світоглядом: старої та молоді Грузії.

Коли в першій половині XIX століття мали примат прихильники дворянського напрямку, жерці національних святощів та слави старої Грузії, романтики та ідеалісти, — з середини XIX століття першенство дістається демократичному напрямку, який витворив основи для новочасного відродження грузинського народу. Головним представником його був Ілько Чавчавадзе (1837—1907), оповідане якого «Є се чоловік?» було свого рода справдішною подією в грузинським громадянським життю.

Сей літературний демократизм мав величезне значіння в історії грузинського відродження. Він підмінував філяри старої феодалної дворянської ідеології; він звернув увагу на забуту народну масу — сей справдішний резервуар національної живої сили. Він, словом, показав шлях для дальшого розвитку грузинського народу.

В цьому процесі модернізації грузинського загалу, а одже й національного відродження грузинського народу, чималу роль відіграла преса.

Першу грузинську часопись заложив Г. Еріставі в 1852 р. Був се журнал Ціскарі (Ранок), що мав чисто літературний характер. Через 25 років славний покійний грузинський поет Ілько Чавчавадзе заложив щомісячник „Iweria“, який багато зробив для демократизації політичної думки в Грузії та був невтомним каменярком і пропагатором соціального поступу. З початку ся пропаганда мала більш етичний характер. Згодом — з соціальною еманципацією грузинського загалу та зростаючим демократизмом молоді грузинській інтелігенції, вона стає виразно політичною. Органом демократично-політичного напрямку був журнал „Imedi“ (Надія, 1881 р.), а відтак ще радикальніший „Kwali“ (Слід), ¹⁾

В XIX столітті заледве був вибудований фундамент для нового самобутного життя Грузинів. Перші його каменяри найбільше працювали над відновленем власної мови, яка прийшла

¹⁾ В орк; і. с., згадана „Ziskari“ в 1902 р. стала щоденником.

в страшенний занепад в першій половині минушого століття, а саме в часах вищезгаданого дворянського грузинофільства царського уряду, коли аристократична грузинська інтелігенція дуже швидко почала російщитись та забувати власну мову. Тому письменству та національному театрови припала головна роля в першій фазі відродження Грузинів. В літературі поруч згаданого Ілька Чавчавадзе найбільшим національним письменником став А. Церетелі (помер в 1915) — поет та драматург. Основателем новочасного грузинського народного театру був визначний драматичний письменник Р. Еріставі. Книжка та театральна вистава стали отже першою школою національного освідомлення Грузинів. Майже рівночасно (в 50—60 рр. минулого століття) на поміч їм прийшли: грузинська преса та народно-просвітні товариства; правда, поки що в значно слабшому масштабі, ніж в інших відроджуючихся народів Росії. З поміж сих організацій важним чинником є «Товариство поширення грамотности поміж Грузинами.»

З інших народних грузинських інституцій треба згадати недавно основане фільгармонічне та історично-етнографічне товариство і національний Музей в Тифлісі.

З народних діячів поза згаданим Чавчавадзе, який поборював фатальну громадянську летаргію старої грузинської інтелігенції та роздмухував полум'я нового національного життя, треба ще згадати невтомного Н. Ніколадзе, котрий багато зробив для прищеплення Грузинам техніки сучасної європейської громадянскости та основ господарського поступу.¹⁾

Цікавим та могутнім чинником в історії новочасного грузинського життя був соціалізм, який з початку 90. років минулого століття став поширюватись серед Грузинів. Незабаром він здобув симпатії інтелігенції та став майже найпоширенішою ідеологічною течією в грузинському громадянстві. Сей вплив соціалізму тим цікавіший, що на грузинському ґрунті він виступив під чисто космополітичним та яскраво антинаціональним прапором. З початку грузинська соціалдемократія була органічною частиною російської партії, яка в національних справах визначалась сильним централізмом.

Серед Грузинів — як каже молодий грузинський вчений З. Авалов — соціалізм приймався як нова релігія.²⁾

В соціалістичній грузинській пропаганді було багато романтичного та навіть месіаністичного. В грузинському соціалізмі зайво шукати партійної ортодоксії та догматизму, або взагалі стислого дотримування засад наукового соціалізму. Але і в сій формі соціалізм мав велике значіння в грузинському життю. Він розбуркав та ідейно освітив забутий грузинський люд. Він дав йому спромогу піднести ся духово на щель дійсно людського

¹⁾ З. Авалов: Грузини, 492. З європейських культурних впливів на Грузинів найсильнішим є французький. Грузинська бо молодь побирав вищу освіту головню у Франції та Бельгії.

²⁾ Idem, 489.

існування. Він врешті в часах урядової реакції був на грузинському ґрунті майже самотнім доставцем європейських культурних цінностей та нових думок.

Соціалістичний грузинський рух викристалізувався лише з початком ХХ століття. В ньому визначила ся самостійна федералістично-національна течія, в якій на перший план висунені були справи самовизначення та самоурядовання грузинського народу.

Органом сеї течії була основана в 1903 році в Парижі часопись «Сакартвело» (Грузія) з французьким додатком (для інформовання Європи про грузинську справу) — «La Géorgie». В 1904 році течія ся політично зорганізувала ся в грузинську соціалістично-федералістичну партію з радикально-анархістичним забарвленням.

Націоналізм грузинських соціалістів — федералістів не має в собі нічого агресивного — шовіністичного. Автономію грузинського народу вони уявляють собі цілком конкретно в границях сучасної етнографічної Грузії з забезпеченням національних прав її негрузинського населення: Татар та Вірменів.

В часах російської революції Грузія заявила себе вельми радикально. В 1905—1906 р. була вона свідком могутніх селянських аграрних розрухів, які подекуди набули характеру фактичної соціальної революції (напр. в Грузії). Так само і в перших Думах Грузія була представлена соціалістично (в першій мала 10 делегатів). З обмеженням кавказького представництва в Думі (відомим червневим указом з 1907 року) Грузини мають лише 3 представників. З грузинських партій найвпливовішою є соціалістично-федералістична. Цікаво замітити, що грузинські дворянсько-буржуазні елементи політично ще не зорганізували ся.

Не треба спеціально зазначувати, що царський уряд так само жорстоко-кріваво задушив грузинську революцію, як лотиську та польську. Від 1906 р. виїмкові стани, кара смерті, арешти і т. д. стали нормальною політичною практикою царизму в стосунку до Грузії.

Революція була національно-політичною «*Sturm und Drang Periode*» Грузії, часом максимальних програм та постулатів (кавказька федераційна республіка, російська спілка республік то що). Після «ліквідації» революції Грузія певно увійшла на шлях органічного національного розвитку молекулярної щоденної праці. Загальний російський *ex-lex*, який на Кавказі прийняв особливо монструальні форми, унеможливив перед війною таку органічну діяльність у основ.

З газет відомо, що підчас війни в Грузії «не все спокійно.» Одно є ясне: що тепер Грузія в стосунку до Росії не є тим, чим була перед 100 літами та що нині Грузія бажає побитя Росії так само, як Польща, Фінляндія та інші російські «окраїни» і «инородці».

Так само ясно й те, що грузинський нарід має вже за собою такий період свого національного відродження, що дальший його розвиток та процес національного самовизначення не може вже бути ані задушений, ані зупинений.

XII. Іногородці.¹⁾

Починаючи нарис про т. зв. «іногородцевъ», мусимо наперед в'яснити трохи зміст сього вельми еластичного терміну з своєрідного бюрократичного словаря царської імперії.

По перше його вживається для означення низки народів, які з правнополітичного погляду є виключені з загально-державної юрисдикції та для яких існують спеціальні юридично-адміністративні норми.

Таких мовляв чистих «іногородців» є вісім груп, а саме; 1) Сибірські тубольчі народи, 2) Самоїди, 3) Калмуки Астраханської та Савропільської губ., 4) Кіргізи, 5) Кавказькі вер-

¹⁾ З літератури:

А. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи. Т. IV.

Н. Ядринцевъ: Сибирь какъ колонія. С. П. Б. 1882. N. Jadrintzew: Sibirien: geographische, ethnographische und historische Studien. — Jena 1886. (німецьке опрацюване його вище наведеної російської праці.)

Його ж: Сибирские инородцы: ихъ бытъ и современное положеніе. — С. П. Б. 1891.

Його ж: Сперанскій и его реформы въ Сибири: Вѣстникъ Европы, 1876. N. 6.

И. Тыжновъ: Эксплуатація сибирскихъ инородцевъ въ XIX. ст. Вѣстникъ Европы, 1901, N. 8

Докладъ о постановкѣ начальнаго образованія восточныхъ инородцевъ. Москва 1911.

М. К.: Изъ исторіи просвѣщенія сибирскихъ инородцевъ. Вѣстникъ Европы, 1901, N. 7.

П. Головачевъ: Сибирь (Природа, люди, жизнь). Москва 1902 (В сьому збірнику наведений докладний показчик літератури про Сибір)

Нарис — Сибирь — в „Энци. Словарѣ“ т. XXIX.

Нарис — Кавказскій край — idem, т. XIII.

R. Erckert: Der Kaukasus und seine Völker. Leipzig 1885.

Ахмет Ц-ова: Русская бюрократія и кавказскіе горцы. Вѣстникъ Европы. 1909. N. 9.

П. Штернберг: Инородцы. Общій Обзор. (Див. збірник „Формы нац. движ.“)

Його ж — Буряты. idem.

С. Чичерина: У приволжскихъ инородцевъ. С. П. Б. 1905.

Азиатская Россія, Москва 1910.

Богато цікавого матеріалу про сибірських іногородців можна знайти у спогадах польських політичних засланих. Один з них, історик останнього польського повстання А. Гиллер був одним з перших сибіролюбів. Дослідом Сибіру присвячена велика його праця: „Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberyi“ Lipsk 1869. у 3 томах.

Про Якутів найліпшу монографію написав відомий польський письменник W. Sieroszewski: „12 lat w kraju Jakutów.“ Warszawa 1900.

ховинці, 6) Тубольці Туркестану, 7) Ординці закаспійської області й нарешті — 8) Жиди.

В дійсности зміст терміну «інородці» є значно ширший. З етнографічного боку його вживають до означення всего не-славянського та неєвропейського що до культури населення російської держави (отже народів монгольської, турко-татарської та угро-фінської групи, то є т. зв. східних інородців), а з політичного взагалі до всього населення царської імперії з виїмком державної московської нації. В сій останній, фактично найбільше поширеній інтерпретації сього терміну — «інородцями» уважають однаково Поляків, Фінів і Естонців, Лотишів, Литовців, Німців, Вірмен і Грузинів, а також Українців, значить, усіх недержавних та поневолених народів московської держави, супроти яких ведеться систематична винародовлююча політика, якої цілю є зросійщене їх та насильне оправославлене, або, що найменше, унеможливлене їм самотійного національно-культурного розвитку та поступу.

В сьому універсальному значіню сього терміну, ся праця присвячена з'ясованню положення російських «інородців». І коли ми в ній відокремляємо певну низку народів в самотійну групу, якій надаємо спеціально назву «інородці», то має се свою рацію в культурному критерію. В сьому нарисі буде мова про ті народи царської імперії, які духово розвивались та існували переважно поза культурними впливами Європи, які з національного становища ще до недавна були аморфною масою, свого рода „*tabula rasa*“, які прокинулись до національної свідомости аж підчас погрому Росії в японській війні та особливо під могутнім розмахом визвольного руху в часах революційного його апогею, та які через революцію увійшли на шлях загально-людського розвитку, під сильним впливом європейської культури.

З етно-антропологічного та культурно-побутового боку до сеї категорії інородців належать ріжноманітні народи та племена, що стоять на вельми неоднакових щаблях духового розвитку та національного самопізнання. Загалом сюди належать т. зв. «східні інородці», то є тубольче населення східної Росії, розкинуте більше менше великими островами або самотійними суцільними групами по обох боках європейсько-азіатської границі.

Що до чисельности, ся «мішанина» народів і порід, зовсім не є якоюсь *quantité négligeable*, бо в 1911 р. вона числила загалом коло 25 міл.¹⁾ (14.7% усього населення російської держави).

На засаді релігійно-культурного критерія можна «східних інородців» розділити на дві неоднакові групи:

1) меншу — до якої належать народи угро-фінського походження, переважно християни (православні зрештою лише

¹⁾ Порів цит. Докладъ уфимської земської Управи, ст. 3—4.

формально), — та язичники, а саме: Мордва (1,200.000), Череміси (430.000), Вотяки та Пермьки (коло 600.000), Зиряне (175.000), відтак Чуваші (коло 1 міл.), народ, що правда турецько-татарського походження, але культурно та географічно близький поволзьким Угро-фінам;

2) Народи турко-татарські та монгольські, переважно мусулмани, числом коло 22 міл.: Татари (кавказькі, кримські, поволзькі, сибірські) разом понад 5 міл.; Башкіри, Тептяри та Мещеряки — коло 1,800.000, відтак середно-азіатські народи турецького походження: Кіргізи, Туркмени, Узбеки та інші їх соплеменники — разом понад 5½ міл.; культурні Сарті — 1 міл.; Таджики — 400.000. В кінці т. зв. кавказькі верховинці (Черкеси, Лезгіни, Чеченці та інші — разом понад 1 міл.¹⁾

До сеї категорії треба зачислити й народи монгольського походження, які визнають буддизм: Калмуки (коло 200.000 в Астраханській губ.), своєрідний та цікавий нарід Буряти (понад 300.000 в Забайкалю та іркутській губ.), яким присвятимо окрему увагу в сьому нарисі, врешті цікаве та оригінальне плем'я Якутів (200.000), яке остатніми часами проявило надзвичайну енергію та здібність в області національно-культурного самовизначення.

В сім виказі наведені очевидно не всі російські східні інороди, які в царському живому етнографічному музею репрезентують оден з найбогатіших та найпестрійших відділів; узгляднені були тут лише ті народи та племенні групи, які в часі великого перелому в Росії виказали нахил та здібність до національного самоозначення й культурного розвитку. З поміж них безперечно найцікавіша є група мусулманських народів, у яких процес націоналізації відбувається під знаком та впли-

¹⁾ Цікавим причинком до пізнання національних віднесин на Кавказі може служити суспільно-станова статистика головних кавказьких народів, наведена в дуже цінній праці вірменського дослідника суспільно-господарських моментів в національних справах Кавказу, зясованих статистично-порівнявчим методом Dr. B. Ischanian — Nationaler Bestand, berufsmäßige Gruppierung und soziale Gliederung der Kaukasischen Völker. Випуск I „Osteuropäischen Vorschungen“, Берлін, 1914.

Процентове відношенє суспільних станів окремих народів до їх цілоти							
Назва народів	Дідична шляхта	Особ. шляхта й урядники	Духовні всіх христ. віро-ісповдань	Дідичні й особ. горожане	Купці	Міщанство	Селяне
Росіяне	0·91	0·81	0·34	0·22	0·16	11·33	55·00
Вірмени	0·88	0·41	1·06	0·57	0·53	11·02	78·54
Грузино-Картвельці . . .	5·26	1·03	2·20	0·20	0·17	3·54	87·40
Турко-Татари . .	2·61	0·13	0·02	0·04	0·07	7·76	84·14

вом релігії, де палко поборюють ся взаємно культурні впливи Сходу та Заходу, та які з національного боку досягли досить значних позитивних результатів. Сій мусульманській групі присвячуємо слідуєчий нарис. В ньому розглянемо загально складові елементи та характеристичні прояви національного процесу головнo між угро-фінськими та монгольськими іноrodцями.

* * *

Наперед треба одначе звернути увагу на правительственну політику супроти іноrodців. Загально була про неї мова у вступному розділі сеї праці. Тут отже обмежимо ся лише на суцільну її характеристику.

Офіційна національна політика царського правительства має головнo на ціли: зросійщенє та оправославленє усіх поневолених народів Росії. Культурно-національна та релігійно-побутова нівеляція й зовсім механічна асиміляція се її ідеали.

Коли отже ся русифікаційна манія безоглядно та насильно стосуєть ся супроти поневолених народів Росії з висою культурою, з виразною національною індивідуальністю, то цілком зрозуміло, що вона ще безогляднійше та нахабнійше переводить ся на всіх іноrodцях східних окраїн, які в очах вищої бюрократії є лише пів-дикунськими «бісурманами», самою природою засудженими на поталу царському молохови, а в очах фактичного їх начальства, то є славетного російського окраїнного чиновництва, се просто якась чоловікоподібна жива маса, з якою безкарно можна робити все, що лише забагнуть ся, яка є приватною власністю не тільки держави, але й першого лїпшого з краю бюрократ-помпадур. Як найбільше залякати та зтероризувати іноrodця, показати йому «де раки зимують», «стерти в порошок», «загнати в баранячий ріг» — се мовляв, кардинальний принцип фактичної чиновницької політики супроти іноrodців. Показати їм, що вони живуть на світі лише з ласки уряду, — уважаєть ся вершком державної мудрости відносно до них.

Відомий генерал Куропаткін підчас своєї подорожи по Сибіру в рік перед російсько-японською війною заявив бурятській делегації, яка скаржила ся йому на нові протибурятські урядові заходи так: за найменший непослух Буряти будуть стерті з лиця землі, так що по них не лишить ся ані сліду, ані порошинки. «Бачите, — казав він їм, погрожуючи кулаком — як ідуть війська, Росія може ще привести сотки тисяч їх.... Така сильна вона.... ¹⁾

Найгірше відчули примхи протиіноrodчеської політики сибірські тубольці та кавказькі верховинці. Перших страшенно та безоглядно експльоатовано та вигублювано.

Політично вони були в чиновничо-бюрократичному рабстві, економічно — в лихварській кабалі всіляких пройдисвітів, лица-

¹⁾ Л. Штернбергъ, І. с., 535.

рів легкої наживи, для яких Сибір був «золотим дном», та хижацтво яких зробило з життя іногородців пекло на землі.¹⁾

Проба Сперанського (1822) унормувати правно-побутове положення сибірських іногородців не досягла своєї цілі, бо сибірське чиновництво не признає над собою ніяких законів та ще менше керуєть ся супроти іногородців якимись законами або указами. Пізнійші проби кодифікації місцевого побутового права іногородців лишились здебільшого на папері, хоча з теоретичного боку справа була досить добре опрацьована як інтелігентними іногородцями, так і російськими фаховими знавцями і варшавським професором Самоквасовим. Рукопис опрацьованого «Сборника обычного права сибирскихъ инородцевъ» (1876.), первісно уложений самими іногородцями, загубив ся (!!) десь у канцелярії «Его Величества». ²⁾

Правительство словом дивило ся на іногородців через призму «я са ка» — (так зветь ся спеціальний податок від іногородців), як на жерело доходів, а приватні підприємці як на об'єкт своїх хижацьких спекуляцій. Не дивота отже, що результатом сеї подвійної експлуатації, була прогресивна дегенерація (алькоголізм, пошестні хвороби) та вимирання більшости сибірських іногородців, яких на початку ХХ. ст. (1900) — було вже всього 750.000 (13 % населення Сибіру), з поміж яких деякі племена як прим. Чукчів були майже цілком вигублені. ³⁾

Сей процес вимирання триває й доси. Сконстатував се недавно російський етнограф А. Макаренко, який спеціально досліджував положення Ороків, котрі за останніх десять років майже зовсім вимерли. Крім тих вигинули ще з 5 — 7 сибірських менших народів, головнo тунгузького походження. Сей факт сконстатував перед двома роками якутський губернатор, який звернув увагу на страшенний занепад Ламутів (в р. 1896 коло 3000, тепер ледви 2000), Юкагирів, які протягом одного століття зменшились числом з 4.000 на 750. Так само масово вигинули Чукчі. На пошестні сухоти вимирають олекминські Якути, іркутські Буряти та єнисейські Остяки. Певно дехто може потішатись тим, що се мовляв, напівдикунські народи, без культурної вартости та будучности. Що такий погляд має лише дуже релятивну рацію, показує факт культурно-національних змагань до відродження серед Якутів та Бурятів в «дні свобод», так само як прояви культурно-національного життя поміж поволжськими іногородцями, про що буде мова далше.

* * *

¹⁾ И. Тыжновъ, І. с., 617—618.

²⁾ Нарис про Сибір в Энциклоп. Словарѣ, т. ХХІХ. ст. 747.

³⁾ Життя сибірських іногородців добре описане в белетристично-етнографічних оповіданнях відомого польського письменника Сьрошевського та російського Тана (Богорова), які оба зі своїх спостережень на засланню ґрунтовно пізнали їх життя, боротьбу та трагіку існування.

Поза сибірськими інородцями «прелести» російської русифікаційної політики найсильніше відчували кавказькі верховинці (Інгуши, Чеченці, Осетини, Кабардинці, Карачаєвці), цілком віддані на поталу російському козацтву, яке поміж ними виступає в ролі кольтонізаційно-культуртрегерського елементу.

Після завойовання Кавказу царське правительство (маніфест Олександра II. з 1871 р.) поставило собі за задачу що до тубольчої людности кавказької — особливо верховинців — : «окончательно умиротворить покоренные народы и утвердить надъ горскими племенами русскую правительственную власть, которая составила бы вѣрный залогъ спокойнаго обладанія страной».

Місія, як бачимо, зовсім пацифічна. Але царизм признає лише одну політичну методу — після засади „*paq bellum*“. Фактично «умиротвереніє Кавказа» означало зруйноване та вигублене його туземного населення без огляду на те, чи воно було мирним та лояльним, чи войовничим.

Козацтво стало паном його життя та смерті. Для нього забрано від верховинців ліпші землі, пасовиска, ліси, словом — усе, що було головною умовою добробуту кавказького населення. Все се воно мало зносити без найменшого протесту, бо караючий апарат козаків був невичерпаний, а за кожду провину хоч би одного відповідав весь «аул» (село). «Карательныя експедиції» на Кавказі віддавна набули права горожанства.

Урядові сфери — особливо місцеві — дивились на тубольців, як на дикунів, яких можна втихомирить лише силою. Не робило ся нічого путнього для культурного їх піднесення. Шкіл майже не було. А й ті, що були, не могли бути знарядєм освіти, бо цілю їх — як взагалі інородської школи у Росії, була русифікація.¹⁾

Ще в гіршому світлі представляєть ся державний російський суд серед кавказьких інородців, який є лише пародією юстиції та «одним з поважних жерел деморалізації тубольчого й російського населення.»²⁾ Зі сторони уряду нічого не робилось для пізнання місцевих побутових та краєвих умовин: механічно руйнувало ся усе своєрідне, нового давало ся мало, а до того воно завішене було в повітря, не маючи ніякого органічного звязку з дійсним життям країни та її людности, яка фактично була в положенню *ex lex*, уважала ся за ворогів Росії й на кождому кроці безоглядно та безцільно була провокована.

«Позбавлена всяких законних способів оборони своїх інтересів — каже цитований автор статі про кавказьких верхо-

¹⁾ Се признає зовсім отверто царське правительство. В 1870 роках правительство заходило коло організації початкового шкільництва для інородців. Про ціль тих заходів добре інформує постанова Ради російського міністерства освіти (з 26. марта 1870) слідующего змісту: „цѣлью образованія всѣхъ инородцевъ, живущихъ въ предѣлахъ Россійской Имперіи, бевспорно было обрусеніе и ихъ слияніе съ русскимъ народомъ“ (Докладъ.... ст. 2).

²⁾ Ахмет Ц-ова, I. с., 311.

винців, тубольча людність руйнується, дичіє, озлоблюється та деморалізується, проявляючи тоді своє незадоволене у диких формах пімсти або отвертого бунту, як се було в Чечні в 1898 р., в Осетії — 1902 та 1905, в Інгушії — 1906. Очевидно, що тут то там вибухаючі розрухи були задушені з безоглядною жортокістю: сотки тисяч тубольців виселювали на певну смерть до холодного Сибіру, на винуваті «аули» накладали тисячі рублів кари, — а в кінці досягала ся головна ціль козачої аристократії — з «вигубленем» в тубольцях «природних» нахилів до хижацтва та насильства, вигублювало ся й саме туземне населенє взагалі.¹⁾

На безкарну сваволю та гнет урядів скаржили ся й тубольці самі. Інгуші приміром, подали першій Думі заяву-меморандум, яка є власне актом оскарження російського режиму на Кавказі. В ньому згадується, як мирно жили Інгуші до російського панованя та як тяжко й погано їм живеть ся під царським режимом. Місцеві власти — заражені шкідливою русифікацією, козаки гуляють безкарно, забрали вже $\frac{2}{3}$ інгушської землі. «Очевидно — читаємо в сїм характеристичнім документі — вони порішили у щерть вигубити наше плем'я та його винищити. Справедливости та захисту не маємо де шукати, кудиб не звертали ся, нам кажуть: «з козаками ми нічого не можемо вдіяти.» Отак поводять ся з нами, закінчують Інгуші свою скаргу — не зважаючи на нашу горячу любов до Росії, виявлену нами не раз у тяжких, історичних моментах.»²⁾

Не слушно булоб гадати, що кавказькі верховинці справді закоренілі дикуни, ворожі культурі, що з ними можна лад зробити лише з козацьким нагаєм в руках. Навпаки, поміж ними є чимало племен, які щиро горнуть ся до просвіти, які позаводили добровільні податки на основанє початкових шкіл. Вони цікавлять ся господарськими та кредитовими спілками. Вони (Інгуші) завели у себе свого рода приватний суд присяглих й асекураційні товариства.

На чеченському просвітному з'їзді (1913) ухвалено оснувати шкільний фонд. Підчас дебат з сього приводу оден старий Чеченець казав: Ми дуже бідні, у нас в аулі є такі, що для них і 30 коп. (податкова вкладка від хати на шкільний фонд Г. Б.) — величезна квота; у нас є голодні, вдови, сироти, але ми бажаємо, щоб у нас були школи.³⁾ Уряд одначе й сам шкіл не заводить, — а й коли заводить як у Осетинів, так лише з виразною русифікаційною цілю (для осетинських шкіл існував свого часу краснорічивий наказ: «Не смѣть занимать ся своимъ языкомъ въ стѣнахъ школы.») та перешкоджає й унеможливляє просвітну самопоміч самого населеня, яке таким чином проти власної волі утримується в стані духового варварства. Взагалі правительство не робило нічого для справдіш-

¹⁾ Idem., 303

²⁾ Idem., 304.

³⁾ Київська часопись „Радa“ 1913, N. 49.

нього піднесення культурного та господарського добробуту кавказьких верховинців. Цитований вже тут автор статті про їх гірку долю закінчує її сумним висновком: поміж верховинцями нема необхідних господарських інституцій та товариств, нема зносної комунікації; не зроблено нічого для ознайомлення населення з агротехнікою, незнані цілком кредитові спілки . . .¹⁾ Словом яскравий та дуже характеристичний малюнок російської офіційної політики.

Російська винародовлююча політика зробила банкрут не лише зглядом інородців з європейською культурою, але й не може похвалити ся ніякими позитивними вислідами навіть що до азійського тубольчого населення, яке не переступило за поріг примітивної природної культури. Вона причинилась лише до дегенерації та вигублення деяких народів та племен, вона зруйнувала їх соціально та економічно, й лише де не де (поволжські фінські племена) досягла чисто зверхньої та зовнішньої асиміляції.

Були отже якісь чинники та умови, котрі уможливили ялемінно-біологічний опір сих «східних інородців» перед урядовими обрусительними заходами та замахами, які уможливили їм переховати потенціонально їх національну енергію до новітніх часів, коли під впливом краху Росії в японській війні та особливо під впливом визвольних думок і прямувань російського революційного руху ті забуті та приспані природою й історією племена прокинулись (або почали пробуджувати ся), до національної свідомости, а деякі з них увійшли на шлях національного самоозначення.

Цікавий та річевий аналіз сих чинників та причин зробив російський вчений, дослідник і знавець європейсько-азійських інородців — Л. Штернберг, в своєму висше цитованому нарисі.²⁾

Бачимо що моментом великого значіння у сій справі було (та є) географічне положенє: периферіяльне віддаленє від центра держави уможливлювало інородцям довше заховати власну територію, а з тим і свій суспільно-господарський лад, що було найліпшою зброєю проти винародовлюючих проб царського правительства. Завдяки тому окраїнні інородці як Кіргізи, Якути, до значної міри забайкальські Буряти, проявили поки що найсильнішу відпорність не лише внутрішньому, але й зовнішньому зросійщеню.

Навпаки, центральне, мовляв, острівне положенє серед російського населення (поволжські фінські племена, Татари, Башкіри, полудневі Калмуки) уможливляло інтенсивніший поступ зросійщення, згідно зріст російської колонізації, яка до значної міри розшматкувала колишню етнографічну суцільність території сих інородців. Одначе й тут знайшли ся оборонні чинники. Таким контр-реактивом була переважно

¹⁾ Ахмед Ц-ова, І. с., 315.

²⁾ Л. с. розд. І.

релігія, відтак місцевий побутовий устрій. Могутнім захистом російських Татар було мусульманство, яке не лише хоронило їх від зросійщення, але дало їм певну культурну гегемонію над другими іноrodцями (Кіргізами, Башкірами). Так само буддизм (лямаїзм) Бурятів та Калмуків дуже причинив ся до захованя їх родово-племінної відрубности, був сильним забором перед православно-російською винародовлючою політикою. З сього боку в гіршій ситуації опинили ся іноrodці-язичники (головно приволжські Фіни: Мордва, Череміси, Вотяки, відтак Чуваші) більшість яких формально була навернена на православє, але фактично до 1905 р. жила в довір'ю, а після революції зачала знов масово повертати до старої батьківської «доавраамової» віри або що найменше відновила язичеські релігійні практики та ритуали. ¹⁾ Російське православє, завдяки яскравим імперіалістично-політичним та націоналістичним тенденціям не могло конкурувати не тільки з ісламом і буддизмом, але фактично скраховало також перед поганством іноrodців.

Так само досить сумно з погляду російських державно-асиміляційних заходів представляєть ся й справа зросійщення іноrodців що до мови. Не лише Татари, Кіргізи, Буряти або Якути, але й більшість поволжських Фінів і доси заховали рідну мову та дуже слабо присвоїли московську. З сього приводу пише Штернберг: «Московська мова очевидно все більше та більше втискаєть ся в іноrodську масу, але витиснути рідну мову, навіть серед найбільше зросійщених елементів, вона не в силі.... більша частина іноrodців заховала повну одномовність. ²⁾

Факт тим цікавіший, що переслідуванє рідної мови було одним з найулюбленіших способів обрусительної політики царизму. Тому зрозуміло, що азійські іноrodці відчували її дошкульнійше чим їх європейські товариші по неволі. Школа, суд, церков (власне пародії всього сего) — були безоглядним знаряддєм гнету над рідною мовою, яка в найліпшому випадку толєрувала ся тільки в приватному уживаню.

В публичному, навіть для літературних цілей, вона коли не була заборонена, то обмежена. Приміром — до революції в Казані не була дозволена ані одна татарська часопись. Сі неможливі відносини змінили ся — зрештою на дуже недовгий час — лише підчас революції, а особливо в ще коротших «днях свобод».

Загалом можна сказати, що зі всіх тут наведених чинників для іноrodців найважнішим був — територіальний: власна земля, та органічно звязаний з нею власний суспільно-господарський устрій. Аграрна справа має першорядне значінє для східних іноrodців. Тому російська політика переселеня, дуже часто зовсім нераціональна, є найбільшим їх

¹⁾ Чичерина, І. с., 28. Штернберг, І. с., 540—541.

²⁾ Idem, 543.

ворогом, який зруйнував вже чимало їх племен, а остатніми часами страшенно загрожує існуванню Бурятів та Кіргізів. Російське правительство дивиться на їх землі як на свою власність, а їх господарів вважає за прибулів, яких можна безкарно та по впадоби або цілком вигнати, або майже зовсім позбавити землі. Начальник переселенського відділу сказав в 1909 р. в Думі з приводу плянованої колонізації кіргізьких земель: «Передусім Кіргізи не мають права власності на землю, яку вони заселяють... Се земля скарбова, полишена Кіргізам для вживання... Не може отже бути мови про експропріацію кіргізьких земель. Питання про кіргізькі степи має бути врешті покладене. Державній Думі буде предложений проєкт про кіргізьке землеволодіння: вона рішати-ме, чи кіргізький степ лишиться у володіння кіргізького кочового населення, чи має бути заселений російським осілим населенням.» ¹⁾

* * *

Деспотизм, як політична система та режим має певний моральний кредит у народів мало культурних, яким імпонує груба сила. Але авторитет деспотизму тривати-ме лише доти, доки йому вдасться утримати між підвладними непохитну ілюзію непереможності його сили.

Се відносить ся особливо до російських східних іногородців, які ненавиділи Росію, але бояли ся, бо вірили в непереможність її могутності та сили. ²⁾

Росія була для них втіленням фаталістичної, стихійної, непоборимої сили. Зрозуміла отже та велика переміна в психіці іногородця, яку викликав погром Росії в японській війні. Цусіма та Мукден означають демаркаційну лінію в психології гнобленого та загнаного іногородця.

«Пораження Росії — каже Штернберг — приймали поганські іногородці як кару Божу за заподіяні їм образи і кривди, а могутнє відродження малої Японії здавало ся символом їх власного національного відродження.» ³⁾ «Прості Татари — пише обсерватор поволзьських іногородців — уважають неповіджене Росії з Японією карою Божою за незаконні на їх думку вчинки місіонарів супроти мусулман.» ⁴⁾

¹⁾ Idem, 538—539.

²⁾ Дуже часто була се ненависть до всего російського взагалі. Іногорець очевидно не міг орієнтуватись в різниці між Росією урядовою та не-урядовою; для нього звичайно все російське було символом насильства та лиха. Букейханов оповідає такий цікавий епізод, що добре ілюструє відношення іногородця до Росіянина. В юрті сибірського Кіргіза він говорив про Л. Толстого, російську літературу, письменників, молодіж, громадянство, їх визвольні амагання й ідеали.... Кіргізи слухали, усміхали ся, очевидно відносили ся до оповідання скептично. В кінці висловили думку, що російські письменники певно не — Росіяни, але мусулмани, особливо ж Л. И. Толстой; — „Хто зна, вони можуть бути Кіргізи“ — замітив оден старий Кіргіз. А. Букейхановъ, Киргизы, Формы нац. Движ. ст. 595—96.

³⁾ Л. с., 535—36.

⁴⁾ Чичерина, I. с., 26.

Таким чином, російсько-японська війна відіграла величезну роль в історії національного пробудження російського іногородця та причинила ся до повстання, а подекуди й поглиблення примітивної його національної психіки.

Не треба забувати, що фактично він ще не розвинув ся до щабля національної свідомости. Що переважно не лише менше численні, але кілька-мільйонові числом іногородці (Кіргізи, а аж до 80 років м. століття Татари) представляли лише механічні агрегати споріднених груп, які в своїй колективній психології не перейшли за межу примітивного родового устрою,¹⁾ яким бракувало не лише психологічного почуття національної, але часто навіть племінної споріднености (Кіргізи).

Іноді лише спільна релігія (Татари) була самотнім циментом, що зліплював ці аморфні етнографічні *membra disjuncta*. Коли отже західні іногородці російські переважно належать до категорії т. св. «неісторичних народів», то східних їх товаришів ще недавно можна було уважати за «ледви історичні племена».

Російсько-японська війна була першим імпульсом, під впливом якого почав ся процес витворювання національної психології іногородця. Могутнішим одначе з сього погляду був вплив визвольного руху та особливо революції, коли, — мовляв —, через одну ніч аморфна етнографічна іногородча маса скристалізувала ся в примітивні національні організми, коли у ній у перше проявилась свідомість племінної споріднености та солідарности.

Факт незвичайно цікавий саме з огляду на швидкість розвитку сього процесу психо-національного самопізнання. Треба бо ще раз собі пригадати, що перед японською війною та масовим проявом російського визвольного руху східний російський іногородець перебував в стані якоїсь суспільно-племінної анабіози. Він не жив, але й не був мертвий, існував в стані якоїсь масової летаргії, був свого рода колективним «живим мерцем». І нараз під могутнім подмухом визвольного протицаристичного руху він не лише прокинувся до справдішого життя, але й виявив назвичайну акомодативну вдачу до новітніх політично-соціальних та культурних змагань сучасного життя. Любителі природознавчо-соціологічних аналогій моглиб у сім

¹⁾ Сам по собі їх суспільно-господарський устрій добре був достосований до природи та до оборони їх біологічного існування. Він навіть застосував ся до свого рода політичної боротьби проти русифікаційних заходів царського правительства, а особливо проти незаконних бюрократичних практик всесильного чиновництва. Так напр. майже у всіх азійських іногородців існують т. зв. „темні побори“, себ то добровільний громадський податок на фонд для боротьби з адміністративним гнетом та шиканами. У Калмуків до недавня ще існував звичай висилати до кожного нового міністра внутрішніх справ делегацію „для смазання кресла“, як вони про се казали, та що на думку Штернберга „свого часу мало, певно, нефігуральне значінє“ (*idem*, 551.)

факті бачити гарний зразок та ілюстрацію відомої мутаційної теорії De Vries'a в застосованню її до проявів соціального життя.

Визвольний революційний рух засягнув глибоко у духове житє іногородців, спричинюючи кардинальні зміни.

Передусім він повернув їм власну інтелігенцію. »Поверненє іногородчеської інтелігенції до народу« — каже Штернберг — є найповажнішим фактом визвольного руху.¹⁾ Своім походженєм ся нечисленна молода інтелігенція була демократична: переважно народні учителі, рідше слухачі висших шкіл, відтак сільські писарі тубольчого походження, іноді поступовійші елементи з поміж духовенства. Ідеологічно ся інтелігенція була не лише поступова, але радикально-революційна. Симпатії її були по боці соціалізму, — а в кождім случаю — лівих партій. Вони не йшла правійше від кадетів, з якими симпатизували тільки найбільше помірковані елементи іногородців.

До Думи, (о скільки прислужувало їм право представництва) — висилали переважно соціалістів та радикалів. З поміж іногородчеських послів деякі відогрالی ролю опозиційних керманічів в першій Думі, як прим. Мордвини — Анікін та Адріанов, лідери радикально-революційної групи »трудової«. Взагалі в часі занепаду старої та повставання нової Росії більшість азійських іногородців виявила незвичайну духову енергію та інтелектуальну кваліфікацію до європеїзації, не лише чисто зверхньої, але цілком свідомої пересадження модерних європейських соціально-політичних думок на рідний ґрунт з узглядненєм власних національних умов та своєрідности.

Іногородці виступали в сій великій хвилі не як більше менше талановиті імітатори, але як свідомі своїх потреб та задач самостійні творці власної долі та власного життя.²⁾

Вони, особливож центральні — йшли, правда за течією загально-російського визвольного руху, але між ними він скрізь (особливо у периферіяльних — Бурятів, Якутів, Кіргізів), мав

¹⁾ І. с., 557.

²⁾ Взагалі фактичні прояви сих відродно-національних змагань між російськими іногородцями, а особливо їх політична позиція та просвітні заходи в »дні свободи«, яскраво виказали наукову безпідставність популярних націоналістичних класифікацій на »висші« та »нижші« раси, або »hoch-« та »niederwertige Nationen«, які мінімальне узасаднене теорій та поглядів про умову буцїм-то низшість сих народів »другої класи« та їх неспосібність до прийнятя здобутків європейської культури, а тим менше до витвореня власних культурних вартостей. Угро-фінського походження Фінляндці та Естонці виказали знаменито безглуздість таких поглядів. Згодом подібні докази дадуть й інші азійські іногородці царської імперії, які саме познайомились з першими буквами азбуки європейської культури, але незабаром будуть не менше грамотні в сїм огляді, як деякі їх »bene pati« європейські товариші з дуже давними доказами свого культурного розвитку.

Цікаво, звернути увагу на факт, що з поміж іногородців вийшло чимало вчених, фахових дослідників (егнографів, фольклористів). Найбільше з поміж Бурятів, які дали цілу низку визначних монголологів (Банзаров, Рінчин, Номтоєв, Гамбаєв, Хаханов, Вамбо-

виразно національний характер. Не лише просвітні або фахові організації серед іногородців мали яскраво-національний дух та напрям, але навіть проби соціалістичних спілок визначалися звичайно сильним національним забарвленням.

Перше ніж перейдемо до ілюстрації висше наведених думок фактами з життя іногородців підчас революції, хочемо звернути увагу на оден з цікавих наслідків визвольного руху в духовому існуванню російського іногородця. А саме на відродженє та сказати-б модернізацію іногородчих мов, які так само як усе-духове житє іногородця мусіли нараз відбути свого рода революційну еволюцію від майже повної атрофії до більш-менш повного обєму сучасної культурно-громадянської мови, мусіли підвестись зі щабля лише устного знаряддя дуже обмежених духових потреб на щабель хоча примітивної, але літературної мови. Треба взяти під увагу, що до революції багато іногородчих мов літературно не вживалися та майже зовсім не були опрацьовані та підготовлені до сего вжитку.¹⁾

В найліпшій випадку у них видані були тубольчі переклади євангелія (прим. на мовах поволжських Фінів) та катехизма або молитвенники кирилицею, яка мало надаєть ся для транскрипції сих мов. Але святий вогонь свободи нараз оживив сї напів-атрофовані мовні рудименти, майже казковочудовою силою пристосовив їх до великих духових потреб нового житя. Школою мови була революційна пропаганда. Підручниками — агітаційні прокламації та політичні актуальні брошури про природні права людини, право на землю, брацтво народів то що. На вотяцькій мові співалась Марселеза. На кірґізській віршами хтось переложив партійну програму кадетів.

На чувашській кілька місяців виходила радикальна політична часопись «Хипарь». У Татар повсталася власна преса, що числила коло десяти органів. У Бурятів зорганізована була видавнича спілка шкільних книжок у рідній мові.²⁾ Навіть в якутській мові почав виходити тижневий додаток до

Церенов та ін.). Слушно зауважав відомий російський громадянський діяч та педагог Бестужев, що «Буряти сміливі та до всього вдатні; з інтелектуального погляду вони йдуть в рівень зі всіма ліпшими племенами людського роду.» (М. К. І. с., 282). Але й інші російські іногородці не мало збагатили російську антропологою, етнолоґією та орієнталістику. Згадую лише визначніших: відомого дослідника Середньої Азії, кіргіза — Валіханова, якутських дослідників — Ніколаєва та Порядіна, алтайсько-турського вченого — Чивалкова, татарських дослідників Ібрагіма та орієнталіста — Катанова (Порів. Пыпинъ История русской этнографіи. т. IV. Огляд етнографії іногородців).

¹⁾ Власне письменство (головно релігійного змісту), отже літературно розвинену мову, мали деякі іслямські народи (головно Татари) відтак ламаїтські (Буряти та по части Калмуки). Їх мови „пристосувати — до навчання... усіх скарбів європейської культури е, на думку Штернберґа, ділом одного покоління.“ (І. с., 544).

²⁾ Штернберґ: І. с., 572.

російської газети: «Якутская Окраина.» В Оренбурзі, вже в часах пореволюційних (1912) почала виходити перша кіргізька часопись «Кіргіз», програмою якої було «освітлювати з усіх боків жите великої країни, населеної киргізами, ширити серед народа відомости з области науки, мистецтва й техніки, об-знайомлювати Кіргізів з культурою та економічним життям Росії.»

»Мова є лише знарядом духа« слушно завважив славний німецький етнолог — Ратцель.¹⁾ На російських іногородцях можна простежити, як культурно-літературна удосконалена мова стає знарядом поглиблення та поширення власного духового життя, самостійної культури. Захоплює той ентузіазм, з яким — до недавна зовсім занедбаний та гноблений іногородець — кинув ся нараз до національно-просвітної роботи. Імпонує той непереможний запал, з яким він поборював усі перепони та перешкоду тяжких початків сеї праці, дивує невинний зріст в ньому національного самопізнання та залізна віра в певну красшу будучність, віра, яка блискучо витримала тяжкий іспит страшенної пореволюційної реакції мстивого царизму....

Іноходець пробує своєї сили та щастя у всіх областях культурної роботи. Цікаво одначе, що найбільше він горнеть ся до народно-просвітної діяльності в національним напрямі, що одною з найбільше улюблених форм його культурних заходів були найчастійше — учительські союзи, справді універсальні лабораторії національного кристалізаційного процесу.

Зовнішнім імпульсом до основаня сих союзів був відомий «Всеросійській Союзъ народныхъ учителей.»²⁾

У деяких іногородців учительський союз був одиноким виразом національно-творчого процесу. Приміром у кримських Татар він був твердиною національно-політичного поступу та демократизму. Або у Кіргізів де «Хальмактангачинтук», то є «Союз учителів та народно-просвітних діячів», був власне першим (1907) проявом та пробою національно-культурної роботи.

Так само маєть ся справа й з більшістю поволжських Фінів (Вотяків, Черемисів, Мордвою), врешті з майже зовсім культурно потатарщеними Башкірами.

Праця союзів не була вузькою фахово-педагогічною, але мала широкий національно виховуючий характер.

Передусім будували вони ґрунт під власну будучу школу: зладжували шкільні підручники, пропагували модерні педагогічні методи та способи навчання, установляли загальний правопис, відповідний альфавет (загальний для всіх Фінів), реформований монгольський для Бурятів; технічно виробляли мову, прила-джуючи її до літературних цілей і т. д., — але рівночасно були вони головними осередками національно-просвітної та по-

¹⁾ Ratzel, — Die Erde und das Leben. — II, 676.

²⁾ Штернберґ, 563.

літичної діяльності взагалі. Сі союзи відіграли величезну роль під час виборчої кампанії до першої Думи, що було одним з перших наймогутніших проявів пробудженої національної свідомості іногородця.

Для будучого укладу національних відносин в Росії, ці союзи безперечно будуть мати величезне значіння.

Національна справа у них стояла не на вузько-місцевому ґрунті лише власних народніх потреб, а на широкій основі солідарності та кооперації всіх поневолених народів царської імперії, з добрим розумінням суцільності національної проблеми в Росії. Гарним виразом сього є повстання федерації іногородчеських національних та територіяльних учительських та аналогічних просвітних союзів на петербурському з'їзді (1907), на якому були представники від європейських та азійських іногородців (Вірмен, Грузинів, Татар, Білорусів, Жидів, Якутів, Калмуків, Башкірів.) ¹⁾

На жаль після революційна т. зв. «ліквідаційна» реакція в Росії, — з виразно проти-іногородчеською націоналістичною тенденцією, майже зовсім розбила та знищила ці перші проби та змагання до раціонального полагодження національної справи в Росії.

Деякі з учительських організацій впали жертвою реакції ще перед повстанням висше згаданої федерації учительських союзів, — (прим. чувашські, череміські). Учительські союзи були — як висше сказано — одним з найінтензивніших національних проявів визвольного руху серед іногородців. Відтак ми здибаємось ще й з іншими формами та способами культурно-національної праці серед іногородців. Обсервуємо початки їх власної преси та популярного письменства, даліше, енергічну видавничу діяльність (особливо серед Татар і Бурятів); відтак повстання власного театру: приміром у Якутів, які виставляли не лише побутові драми з якутського життя, але й свого рода опери, скомпоновані на народних мотивах. У Якутів існував власний національний клуб, де відбувалися ці представлення. Завязком своєрідного будучого театру можна уважати весільні обряди у Калмуків. У Татар, у котрих — як побачимо в слідуючій розділі — національно-визвольний рух проявився байсильнійше, в часах революції повстає навіть жіночий рух. ²⁾

Найсильнійше однак національно-відродні змагання російських іногородців проявились в області політики, в пробах партійно-національної організації. Більшість іногородців у своїй соціалній структурі належить до пролетарських народів. Звідси їх політичний демократизм та симпатії до соціалізму й революціонізму.

Характеристичною отже формою партійного їх гуртовання є національно-соціалістична. З соціалістичних росій-

¹⁾ Idem, 565.

²⁾ Idem, 572, 574.

ських партій між іногородцями популярнішою була соціаль-революційна, ніж соціаль-демократична. Але найвідповіднішою по своїй ідеології є для них відома думська «трудова група».

Цікаво звернути увагу на етапи розвитку політичної діяльності серед іногородців. Як лише царське самодержав'я перестало формально існувати, іногородці заходились з усуненням старих його гріхів в своєму життю. Петербург став Меккою іногородських делегацій, які (особливо бурятські та якутські) перед престолом хотіли виложити свої скарги на покійний *ancien régime*. Деякі з них одначе таки з дороги завернув уряд назад.

Відтак прийшла черга на з'їзди: національно-політичні та просвітні, на яких докладно обговорювано та випрацьовувано програми політичних постулатів та необхідної національно-просвітної роботи.

З сього погляду іногородці виказали більшу політичну та культурну зрілість, ніж морально можна було по них сподіватись. «Іногородці — каже цитований вже Штернберг¹⁾ — не обмежувалися ані простим домаганням заховання старих підвалин устрою, ані загальними формулами автономізму. Вони випрацювали докладні проекти (проекти земства у іркутських та забайкальських Бурятів, у Якутів), а в сих проектах та в їх мотивованю виявили не лише юридичну творчість, не лише глибоке зрозуміння умовин свого устрою, але й свідоме присвоєння нових думок демократизму». У них не було отже ані побутового архаїзму, ані новаторського абстрактного ідеологізму.

В основу своїх проектів брали вони здорові, непережиті ще елементи свого суспільно-господарського устрою, модернізуючи його сучасними поступовими політичними реформами. Їх політично-національні проекти визначають ся щирим демократизмом та реальним автономізмом, цілком відповідаючи засадничим вимогам новочасної поступової політики (вони заявили ся за демократичним виборчим правом після чотири-прикметникової формули, далі за незалежністю адміністрації, автономією школи, за піднесенням сільської господарки в дусі вимогів новочасної агро-техніки і т. д.). Вони домагали ся краєвого автономізму після національної засади (Буряти, Татари заявили за «меджилісами», то є за краєвими соймами).²⁾

Що до рідної мови — політично-адміністративного її урівноправнення домагають ся головню периферіяльні іногородці з подекуди захованою власною територією (прим. Буряти), але культурно-літературного признання домагають ся майже всі іногородці без виїмку. Так само, як усі визначніші іногородці

¹⁾ *Idem*, 565.

²⁾ Ніякого політичного сепаратизму або іредентизму в часах революції у іногородців абсолютно не було. Протівно, вони всі симпатизували з російським визвольним рухом, надіючись, що революція дасть їм не лише політичне, але відтак національне визволене в межах будучої нової, вільної Росії. (Порівн. Штернберг, *l. c.*, 666).

поставили постулат культурно-національного самозначення, розуміючи під ним власну національну індивідуалізацію в дусі засад та здобутків новочасної європейської культури.

Національно-політичні союзи були третім (після делегацій та з'їздів) етапом політичної еволюції іногородця.

З організацій сього роду найцікавішим та наймогутнішим безперечно є «Мусулманський союз», про який буде мова у слідуєчому розділі. Для ілюстрації згадаємо ще про славетний Якутський Союз, оснований в 1906 р., який відразу проявив виразно революційний характер та з діяльністю якого зв'язане недовге існування т. зв. «Якутської республіки.» В якутській області Якути мають абсолютну більшість (250 тисяч з 270.000 усього населення сего краю). Супроти того Якутський Союз поставив ось яку політично-економічну програму: 1) Уся земля має бути признана власністю іногородців, то є Якутів; 2) Якутам мають бути признані права представництва в Думі; 3) негайне затвердження земської реформи для Якутської Области; 4) усунення поліційного дозору над іногородцями. Отсі постулати у формі ультіматум телеграфічно були післані Петербурській Раді Міністрів з категоричною заявою, що рівночасно Союз проголошує повний бойкот місцевій російській адміністрації та спиняє виплату податків, як і доставу рекрутів — до абсолютного виконання правительством усіх висше наведених точок його меморандум. На конституційних зборах Союзу було коло 400 осіб, представників від усіх якутських «улусів» (сел). Думку бойкоту прийнято з захопленням. Фактично був він переведений на всій лінії. Таким чином повсталася Якутська республіка, яка в часах пореволюційної реакції була задушена правительственными репресіями, як і інші подібні окраїнні «республіки». ¹⁾

* * *

Читаєч має тут загальний малюнок національно-політичного пробудження, відродження та змагань російських іногородців неєвропейського походження й культури. Се загальний аналітичний огляд національного боку іногородчеської справи на терені східної Росії. Для більшої релефности сього загального аналізу додамо тут ще короткий спеціальний огляд бурятської справи, безперечно одної з найцікавіших та дуже типових для пізнання іногородчеської проблеми в Росії, так сказати в вузько-спеціальному значіню сього терміну. Буряти і що до походження і що до мови належать до народів монгольського племені. До Росії були вони прилучені (подекуди добровільно піддали ся) при кінці XVII. та з початком XVIII. ст. (1660—1710). Вони живуть навкруги Байкала, значить в Іркутській губ. та Забайкальській області (головно західна її

¹⁾ I de m, 561.

часть). Після загального спису людности в Росії з р. 1897 було їх нараховано усього — 288.633. Се значить, що з кінцем першої декади нашого століття було їх приблизно коло 320.000.¹⁾ Буряти зі становища соціально-господарського поділені на роди — то є територіяльні групи, яких поміж іркутськими було — 124, а забайкальськими 41.

Відтак існують деякі різниці поміж сими двома великими групами: іркутською (р. 1897 — числила вона — 108.867) та забайкальською (179.487). Передусім іркутські Буряти лишились релігійно вірними старому шаманству (коло 40.000 з них формально прийняло православ'є), — забайкальські перейшли на буддизм (ламаїзм). Ця релігійна різниця очевидно відбивається й на культурному життю обох частин бурятського народу, підтримуючи серед них існування двох психо-національних типів. Зрештою національне духове зєднання Бурятів є справою недовгого часу, бо й іркутські Буряти переходять останніми часами на буддизм, покидаючи (після толеранційного указу з р. 1905) християнство. Взагалі визвольний рух дуже причинився до поглиблення національної свідомости Бурятів та до народної їх індивідуалізації та кристалізації.

Про те, що Буряти належать до дуже спосібних народів, була вже мова вище. Власне поміж азійськими іноборцями вони безперечно найкультурніші. »З інтелектуального погляду на думку всіх — каже Штернберг — Буряти стоять значно вище як Москалі. Злочин, особливо в містах, далеких від московського впливу, є майже незнаний.«²⁾ Так само рідна грамотність є між ними дуже поширена (70—90 %). Заслугу в сїм мають численні »дацани« (лямаїтські монастирі), які є жерелами освіти серед Бурятів. Підчас революції на бурятських зїздах порішено завести обовязкову шкільну науку поміж бурятською дїтворою (хлопцями та дївчатами) від 7—12 року.

Поважно практикувалась справа європейзації власного шкільництва та висшої освіти і в »дацанах.« Ламаїзм взагалі дуже симпатизує з європейською освітою та енергїчно причинюєть ся до защеПЛення її серед Бурятів.

»В кождім разі не підлягає сумніву, що Буряти дуже чутливі на європейську культуру, охоче вчать ся у висших, середніх та низших школах і проявляють велику талановитість.

Любов до просвіти стала потребою широких мас. В найдальших куточках степу можна стрїнути Бурятів, які не учили ся в нїякій школі, а мимо того самоуками пристали до європейської освіти, мають у себе європейські бібліотеки та живо стежать за всесвітнім житєм. Благодійний вплив на політичний та розумовий розвиток бурятської інтелїгенції мав без сумніву побут в їх краю кількох поколінь політичних засланих, починаючи декабристами; вони безпосередно та посередно через

¹⁾ Л. Штернберг — Буряты, 603.

²⁾ Idem, 605.

російську місцеву інтелігенцію, яка була сильно під їх впливом, внесли багато нових думок та культурних новаторств поміж Бурятів.» ¹⁾ Тому цитований висше автор віщує бурятській школі »блискучу будучність«, очевидно в нормальних політичних відносинах та під свободним режимом без національного гнету й агресивних заходів.

На Бурятів звичайно дивлять ся, як на типових номадів-скотарів. Погляд сей вже є анахронізмом. Бо там, де се лише можливе, Буряти—хлібороби, і то добрі хлібороби. Серед іркутських Бурятів розходило ся 80 % хліборобських машин з загального числа, що припадало на сю губернію. Цікавим рисом бурятської хліборобської господарки є її колективно-кооперативний характер: усе робить ся громадою, гуртом: всі допомагають оден другому. Відтак Буряти добрі ремісники: столлярі, малярі, віртуозні кожемяки. Буряти живуть взагалі не бідно, у добробуті. На пересічне бурятське газдівство припадає в 80-роках: 5 — 10 коней, 15 — 20 штук великої худоби та 20 — 30 дрібного товару. Без худоби та товару було лише 1 % господарів. ²⁾

Завдяки територіяльно-географічному положенню, яке робило Бурятів природними оборонцями азійських границь Росії, вони довгий час користувались внутрішньою родово-племінною автономією, законно признаною інородчеським »Статутом Сперанського« (з р. 1822.).

Як висше сказано, суспільно-господарський устрій Бурятів полягає на родовому побуті. Схематично його можна так представити: підвалини його творить основна родова одиниця — хотон, то є маленька родинна громада (3—4 хати »юрт«) Кілька хотонів творять аймак, себто властивий рід в змислі спільного походження. Коли кілька хотонів гуртують ся в родову громаду не після родинної споріднености, але спільної територіяльности, то громада така зоветь ся не аймак, лише булук. З адміністраційного згляду найнижшим щаблем є аймак, який адміністративно творить т. зв. улус, котрий має родову управу. З кількох аймаків-улусів повстає оток, то є рід в широкому значіню сього терміну, який адміністративно творить »інородчу управу.« Врешті кількасот таких »інородчих управ« творять т. зв. »вѣдомство« або »степную думу«.

Кожда з сих соціально-адміністративних громад полагоджує свої справи на загальних зборах, т. зв. сугланах. На чолі улусу стоїть — старшина, а на чолі родової управи — родовий староста, т. зв. шуленга; на чолі степової думи — виборний тайша. ³⁾

Сей родовий устрій, не зважаючи на деякі дефекти (застарілість декотрих суспільних основ) — загалом дуже добре

¹⁾ Idem.

²⁾ Idem, 604.

³⁾ Idem, 608.

відповідав громадянсько-культурним потребам Бурятів, zarazом уможлиблюючи їх національний розвиток та поступ. »Двох столітня практика — каже Штернберг — знаменито виказала цілієвість сего устрою. Йому Буряти завдячують аграрний мир, матеріяльний добробут, чудову організацію доставки можливих продуктів, народній суд, демократизм та культурно-просвітній інституції. Йому-ж врешті завдячує російський уряд незвичайну льяольність Бурятів, яка утрималась, не зважаючи на всі ексцеси місцевих властей, не зважаючи на суворі правові обмеження та на релігійні замахы місіонерів.« ¹⁾ В XVIII. ст. царське правительство полишило Бурятів власній долі, цілком не втручаючись в їх внутрішнє житє. Зносины його з ними обмежували ся лише на відбираню від них ясака, то є спеціального податку від іногородців.

В 1822 р. реформами Сперанського правительство признало та кодифікувало родову суспільно адміністративну автономію Бурятів. Взагалі се лише додатно вплинуло на дальший громадянсько-культурний розвиток Бурятів, а саме в напрямі демократизації його та обмеження значіння родової аристократії (Тайшів, Шуленгів та Зайсангів). При кінци минулого століття (в 90 роках) царизм нараз залишив свою стару мирну політику супроти Бурятів та виступив з рішучими агресивними заходами проти них. А саме в двох напрямках: нехтуючи стару незалежність бурятської землі та роблячи заходи коло знесеня бурятської родово-адміністративної самоуправи. Урядове розшмакування бурятської землі осадами та кольоніями російських переселенців позбавлявало Бурятів не лише найліпших їх пасовиск та рілі, але й руйнувало суцільність їх національної території взагалі. Знесенєм бурятської внутрішньої самоуправи мав бути знищений в основі їх своєрідний суспільно-господарський устрій, підвалина їх національного істнованя взагалі. Відтак ліквідація сеї неприємної іногородської справи була-б уже зовсім легкою. Буряти в части почалиб вимирати, по части втікати до сусідної Монголії, словом пересталиб істнувати яко перешкода до переведеня нівеляційних плянів російського правительства в байкальській країні.

Лявіна русифікаційних заходів звалилась наперед на іркутських Бурятів, у яких вже в 1890 р. скасовано »стєпові думи.« З початком сього століття царський уряд дуже швидким темпом перевів протибурятські заходи. В 1900 р. видано закон про громадський лад та суд серед Бурятів, чим фактично знесено бурятську автономію. Два роки Буряти марно намагали ся оборонити свої старі права та свободи. В 1903 р. протибурятські реформи були скрізь насильно заведені. Рівночасно перестала істнувати славетна льяольність. Буряти опинили ся в таборі противників царизму та стали поважним проти-правительственным чинником у визвольному рухови.

¹⁾ Idem, 609.

Коли Буряти зістали прилучені до Росії, вони не були ще ніяким суцільним національним організмом. Се був лише родовий агрегат, який не мав ще психологічної свідомости національної солідарності та спільности. Вже під російським панованем Буряти дійшли до національного самопізнання та самоозначення, перестали бути механічно зліпленим з поодиноких родів племенем та стали хемічно зціпленим народом.

Розвиток національної свідомости між Бурятами залежав від кількох чинників. Зовнішнім — було територіяльно-політичне їх зєднанє в одній державі (Росії). Внутрішнім та духовим — прийнятє нової релігії — буддизму, яка своїм філософічно-етичним гуманізмом поволи усувала родово-територіяльні ріжницї та антагонізми, відограла отже в житю Бурятів ролю національного цементу. Буддизм взагалї сильно вплинув на духове житє Бурятів. В звязи з ним та під його могутнім впливом розвинуло ся нове бурятське письменство (монгольське значить). Буддистичні бурятські кляштори, т. зв. «дацани», були головним осередком національно-літературної та просвітної діяльности серед Бурятів. Первісно отже сполука Бурятів відбула ся на релігійному ґрунті. Церковно національна бурятська організація існує вже від 1764 р. — Від 1851 р. бурятська церков, щоби так сказати, є свого рода автокефальною, має свою самостійною голову т, зв. Бандідо Хамбо, який є рівночасно й головою національної бурятської освіти. Під його доглядом находять ся 32 бурятських «дацанів». Сам він має свою резиденцію в Гусіноозерському дацані, де є й висша буддійська школа, в якій вчить ся бурятське духовенство.¹⁾ Не мало важним чинником в поступі національної еволюції Бурятів був врешті факт постійної небезпеки зі сторони російського правительства та особливо потреба систематичної боротьби з гнетом та сваволею місцевих російських властей.

Таким чином поволи повстала та зростала національна свідомість Бурятів. Коли отже російське правительство виступило з рішучим проти-бурятським замахом, вони національно були досить сильні, щоби дати відправу царизмови, а крім сего в них було чимало активної енергії для дальшого національного розвитку в новочаснім дусі, на підвалинах сучасної європейської культури.

Коли отже в Росії почала ся ліквідація царського режиму та перші проби нового державного будівництва, Буряти енергично заходились коло реставрації своїх колишних прав та плянового здобутя собі повної національно-територіяльної автономії.

З початком 1905 р. у забайкальських Бурятів відбув ся цілий ряд підготовчих зборів та аж чотири загально-національні зїзди, на яких докладно та ґрунтовно обговорено програму та тактику національної їх політики.

¹⁾ Idem, 612.

Місцеві влади не перешкоджали сій бурятській акції, з гори одначе зазначивши, що всі домагання що до реставрації скасованого статуту Сперанського або полагодження земельного питання на старих засадах *a priori* безцільні, бо Буряти не мають ніякого права власності на свою землю, бо »про се не зробили ніякої письмєнної умови з правительством«. ¹⁾ Буряти незвичайно дотепно та вміло полагодили всі ці уразливі справи. Формально вони пристосували свої земельно-адміністративні проекти до новозаведених правительственных реформ, але фактично оснували свій будучий устрій на старому ладі, але зреформованому поступово-демократично. Про їх політичну зрілість найліпше свідчить факт, що вони заявили ся за виборчим правом на основі чотири-прикметникової формули, за вибором та незалежністю урядових осіб, за громадською відвічальністю та повною автономією місцевих урядів та врешті за урівноправненєм бурятської мови у внутрішньому урядованю, так в судовій процедурі як і в суді взагалі. Відтак що до суду вони домагались кодифікації власного звичаєвого права.

На їх любов до просвіти вказує факт, що вони признали необхідним заведење загальної обовязкової шкільної освіти для хлопців і дівчат від 7—12 року. Очевидно, викладовою мовою має бути рідна.

Навчанє російської мови допускаєть ся в середних школах (»другого степеня«, отже не в початкових). Відтак бурятські зїзди поручили основанє спеціальних ремісничих та рільничих шкіл. Врешті категорично виступили проти яких-небудь обмежень в середних та висших школах для Бурятів буддистів або шаманістів. ²⁾

В області релігії Буряти домагають ся знесеня деяких обмежень, повної толєранції їх віри та зміни офіційної назви її »ламаїзм« на справжню — буддизм.

Цікаво, що вони порішили відобрати землі, якими користувало ся державнє їх духовенство та віддати їх на користь власного будучого шкільництва. В аграрній справі вони обстоювали *status quo ante*.

Що місцеві влади не узгляднили сих бурятських жадань — зайво казати. Цікавим є одначе мотив відмови: Бурятам не

¹⁾ *Idem*, 616.

²⁾ Шкільна та просвітна справа взагалі — се оден з найгірших болячок бурятського житя. Власні школи Бурятам заборонені; до правительственных вступ їм дуже обмежений: він фактично є премією за перехід на православіє. А скільки т. зв. російсько-бурятських шкіл не витримує ніякої критики. Цілю їх не освіта, а русифікація та оправославленє бурятського народу. Система »навчаня« в них є болючим глуом над елементарними засадами раціональної педагогіки. Яка в них може бути наука, найліпше ілюструє факт, що вчителі звичайно не розуміють ні слова по бурятськи, а школярі — очевидно не знають ані одного російського слова. Автор цікавого висше цитованого нарису »Із історії освіти сибірських інородців« закінчує свої сумні думки про трапїку бурятських змагань »до світла« — характеристичною увагою: »Треба їм помогти хочби тим, щоби не перешкоджати їм.« (І. с., 287.)

можна дати самоуправи, бо відтак треба було-би се признати й тубольчому російському населенню, що на думку сибірських царських помпадурів «ще передвчасно.»

Так само й іркутські Буряти заявили ся за повною автономією свого народу, очевидно змодернізованою в дусі сучасних політично-демократичних засад. Їх національний зїзд, який саме припав на 50. роковини смерти визначного бурятського ученого — монголольога — Бансарова закінчив ся великою національною манїфестацією. Рішено поставити Бансарову пам'ятник, заснувати учительську семінарію його імени, відтак стипендії в гімназіях, та що найважнїйше висказано бажанє — на пошану сього великого бурятського ученого — змагати до національного сполученя обох галузей бурятського народу.¹⁾

Центральний уряд так само ігнорував політично-національні домагання Бурятів, як і місцеві власти. Численні бурятські делегації до Петербурга (в 1906 р.) нічого не вдїяли. В першій Думі Буряти не мали навіть свого представника. Вони діждали ся його в другій; але відомою протиінородческою реформою думського виборчого закону (1907.) — їх знов позбавлено власного представництва в російськїм парламенті. Підчас революції вони (забайкальські) *via facti* відновили у себе старий свій лад та перевели бойкот російських урядів. Але відома сибірська «карательная експедиція» генерала Ренненкампа, незабаром привернула знов офіційний *status quo*.

Буряти одначе, як і иньші азїятські інородці, не впали під впливом реакції в стан песимістичної апатії. Навпаки, вони вельми енергїчно заходили ся — о скільки се було можливе — коло національно-просвітної роботи. Центр її істнував вже від «днів свобод». Маємо на думці бурятський Союз учителїв та просвітних діячів: — «Буряд заноптуг» оснований в маю 1906 р. Національно-культурна програма його сформулована в першій точці так: »1) працювати для національного відродження Бурятів; 2) для широкої освіти Бурятів; 3) націоналізувати школу; 4) домагатись національного самоозначеня та автономії.²⁾

Практично він найбільше працює над націоналізацією школи. Відтак над справою бурятського альфавету. Російський уряд накинув Бурятам цілком невідповідну «гражданку» — вони боронять свого зреформованого монгольського альфавету, про який гадають, що стане згодом загально-монгольським. Опріч сього бурятський просвітний союз заходив ся коло видавництва шкільних підручників в рідній мові та витвореня популярної просвітньої літератури. З інших національних їх змагань варто згадати приготування до заложеня бурятського народнього музею та домагання власної часописи. І політично Буряти не представляють вже аморфної несвідомої маси. Серед

¹⁾ Штернберг: Буряти, — 619.

²⁾ Idem, 623.

них бачимо початки своєрідної політичної диференціації, головню на національній основі. Поміж іркутськими Бурятами існують дві політичні течії: національно-демократична, яка боронить національну відрубність, та нечисленний гурток асиміляторів, т. з. «о брусителей подлизовцевъ.»

У забайкальських Бурятів політична диференціація пішла ще даліше. Маємо тут «стародумців», гурток, який відповідає іркутській національній демократії та боронить бурятський *status quo ante*. Відтак — «партія поступових Бурятів» — нечисленна, репрезентована верхами та на-пів урядовими сферами, яка висловлюється за мирну культурну асиміляцію Бурятів. Врешті ліві бурятські елементи соціалістично-революційного напрямку розпадаються на два гурти: «Західників» — власне ортодоксальних марксистів, догматиків, які займають коли не чисто антинаціональне, то в кожному випадку анаціональне становище в бурятській справі. Розуміючи фаталістично тенденції сучасного економічного розвитку, вони гадають, що він знівелює незабаром не лише своєрідний бурятський суспільно-господарський устрій, але й їх національну індивідуальність. Вони отже *de facto* також асимілятори.

Другу течію в лівому бурятському таборі репрезентують т. зв. «народники», то є національні соціалісти, які велику вагу прикладають до національно-культурного самоозначення бурятського народу на ґрунті європейської культури. Вони мріють, що відроджений та зєвропеїзований бурятський нарід згодом сполучить увесь монгольський нарід під своїм проводом. Тому вони стоять за загально монгольську письменність. Цікавим причинком до їх європеїзаторських симпатій може бути проєкт зреформовання бурятських «дацанів» в мішані буддійсько-європейські університети. В аграрній справі станули. вони на становищу соціалізації землі. В справі суспільно-господарського ладу вони стоять за повну автономію бурятського народу.¹⁾

В народній бурятській масі вони дуже популярні та під час революції відиграли чималу роль, особливо-ж в напрямі національно-політичного освідмлення та зорганізованя свого народу.

Закінчуємо сі інформаційні уваги про Бурятів цікавою характеристикою їх, зробленою російським публіцистом: «Буряти нарід дуже здібний, вони так багато заховали душевної бадьорости та так загартовані в боротьбі за існуванє, що можуть ще багато вдіяти, коли їм не ставити на шляху непереможних перешкод.²⁾

* * *

Бачимо отже, що й т. зв. інородчеська справа у східній Росії має вже (від часу японської війни та особливо революції) національний характер та буде індивідуалізувати ся національно

¹⁾ *Idem*, 622—623.

²⁾ М. К., I. с., 287.

цораз то сильнїйше. Національний фермент сильно та основно захопив вже підчас революції російських східних інородців. Зигубити його не потрафить царизм, дні котрого вже пораховані, а остаточна ліквідація є лише справою часу.

»Психіка інородця — каже їх російський дослідник ¹⁾ — радикально змінила ся. Він усвідомив собі своє право, увірив в себе, почав шанувати себе; у нього появили ся ідеали, він знайшов вірну, віддану собі інтелігенцію, він вступив на шлях самодіяльності. Він зачинає вже творити письменство та політику в рідній мові й він уперто буде творити її дальше.»

Як ми бачили, східні інородці сильно та певно зустрінули після революційну навалу правительственної реакції. Протесимістичний занепад, який бачимо наприклад серед російського громадянства, не може бути у них і мови. Навпаки — вже в післяреволюційних роках загально-державної реакції в Росії вони проявили велику національно-культурну енергію та діяльність, а поруч з тим і організаційний змисл. Той отже перелім, який скоїв ся в душі інододця підчас революції, не є якоюсь ефемеридою, але багато віщучим початком органічного процесу їх національно-культурного самоозначеня та індивідуалізації в напрямі »прилученя до загально-людського, але не коштом національного, тільки власне через національне.»

¹⁾ Штернберг: Инородцы, — 573.

ХІІІ. Мусулмансько-татарський рух.¹⁾

В попереднім розділі були виложені причини, чому в сій праці мусулмансько-татарському рухові присвячуєть ся окремий нарис. Серед туркських народів царській імперії мусулманство відіграло велику ролю: воно є свого рода національним цементом.

В жадному іншому національному руху в Росії релігія не була таким рішачим чинником, як власне у мусулман, а передусім у Татарів, яким припала провідня роля в організації російського мусулманства.

«У мусулман — каже Штернберг²⁾ — релігія переймає наскрізь національне житє, почавши від ритуального убраня та скінчивши висшими проявами дүхової культури — моральністю, школою, письменством, наукою, соціальною солідарністю. Можна ріжно задивляти ся на те, що зоветь ся мусулманським фанатизмом, але не можна нехтувати те, що кождий член народу цїнить більше ніж власне житє, що є могутнім цементом національної солідарности та злуки.

Можна критично ставити ся до вартостей мусулманської культури, але не можна нехтувати те, що вона дає з духового погляду мусулманським масам, інтелектуально ставить їх висше над оточуюче їх російське населенє».

Мусульманська релігія є дорога не лише масам, але й значній частині інтелігенції. «Іслям — каже оден освічений Татарин — є злучений з нашою національністю. Коли іслям не релігія, так се чудова філософія наших попередників. Коли Магомет не був пророком, — то був філософом. Віруючих мусулман ніколи не буде можна повернути на христіанство, бо вони ма-

¹⁾ А. Кримський: Мусулманство і його будучність. Львів 1904.
Н. Остроумовъ: Міръ ислама, его прошлое и настоящее. Ташкент. 1912.

Мишиа: О мусулманскомъ движеніи. (Вѣстникъ Европы, 1912, ч. 8).

Вамбери: Культурное движеніе среди русскихъ Татаръ. СПб. 1912.
Л. Штернбергъ — Инородцы (Формы нац. Движ.).

С. Чичерина — У приволжскихъ инородцевъ. С. П. Б. — 1905.
— О постановкѣ начальнаго образованія восточныхъ инородцевъ —

(докладъ) Москва 1911.

A. Leroy Beaulieu: L'empire des Tsars et les Russes — I. 3.

О. Ноетсх. — Russland. kap. 11. III, 4.

²⁾ Инородцы, — 541—542.

ють гарну релігію, не гіршу від християнства.» І дійсно, православна та взагалі християнська пропаганда серед російських мусулман, особливо Татар — не має ніяких позитивних успіхів. Противно, іслям енергично та з успіхом причинюється до поширення татарської освіти серед Башкирів та Киргізів. Завдяки іслямови казанські Татари протягом кількох століть заховали потенціонально свою відрубність; вони зі всіх східних іногородців хиба найменше піддалися винародовлюючим заходам русифікаторської політики царизму. Признають се добрі знавці російських відносин та справ (Уельс, Леруа — Болє)¹⁾; признають ся з жалем урядові російські сфери: »Хоча Татари вже кілька століть живуть разом з Росіянами — скаржить ся орган російського міністерства освіти,²⁾ вони, нетолерантні музулмани, держать ся відчужено, не хотять мати зносин із своїми сусідами, ні брати від них новий світогляд, звичаї, форми життя й горожанського ладу. Татари покорилися Росії тільки політично, а не морально: — поміж Татарами не багато знайдесть ся навіть людей, які би свобідно та правильно балакали по російськи; . . . Татари зовсім не переймають російських звичаїв, не вчать ся російської грамоти . . . ; вони на нас дивлять ся навіть з погордою«

Іслям, який захистив Татар від винародовлення, в новітніх часах (паніслямський та пантурсецький рух) збудив їх до самостійного національного життя, а подекуди зробив з них піонерів національного пробудження деяких поневолених їх одновірців та соплеменників.

В попередньому розділі були наведені статистичні дати що до числа головних представників східних іногородців. Що до Татар,³⁾ яких урядовий спис населення в Росії (з 1897 р.) числив: а дербе й джанських, то зн. кавказьких — 1,475.322 (26 % населення Закавказзя; вони заселяють східну частину Кавказа); кримських — понад 150.000; волзьких — коло 1,400.000; сибірських — коло 350.000. Решта припадає на Центральну Азію. В європейській Росії головним осередком Татар є Казанська губернія, а татарською столицею та центром культурного й національного життя — Казань. Географічно розміщені Татари в європейській Росії в сих губерніях: казанській (30·7 %), Крими (14·0 %), Симбірській (8·9 %),

¹⁾ А. Leroy Beaulieu, l. c., I, 77.

²⁾ Цит. після А. Кримського, l. c., 191—193.

³⁾ Цікава історія назви — Татари. Вона походить від китайської назви *ta ta*, одного монгольського племені (F. N. Fink: *Die Sprachstämme des Erdkreises*, 63), яке буцім-то заложило відому монгольську державу Чингіз-Хана. Після страшної монгольської інвазії в XIII ст. до Європи, назва Татари, (раніше теж Тартари) почала вживатись що до всіх кошовників, які невинним потоком ішли з Азії до Європи отже й до народів урало-алтайських, до яких (до так зв. турецької підгрупи) належать теперішні Татари, та яких головними представниками є османські Турки, від яких російські Татари фактично дуже мало відрізняють ся. Подрібніше про се в Leroy Beaulieu, l. c., I, 72—73

Уфімській (8·4 ‰), Самарській (5·9 ‰), Оренбургській (5·8 ‰), Астраханській (5·3 ‰), Вятській (4·2 ‰), Саратовській (4 ‰), Пензенській (3·8 ‰), Нижньо-новгородській (2·5 ‰), Пермській (1·6 ‰), Катеринославській (0·8 ‰), Тамбовській (0·6 ‰). ¹⁾ Отсе їх розселенє є показником колишнього їх історичного володіння на терені теперішньої Росії. В ньому бачимо рештки та сліди колишніх китайської або Золотої та кримської орди, відтак ханства астраханського, казанського та сибірського.

Висше наведені губернії загалом визначають ся досить великою домішкою інородчеського елементу. В них головню сконцентровані т. зв. східні інородці, про яких мова буде в дальшій розділі.

Низше наведена статистична таблиця показує національні відносини в сих губерніях (у відсотках):

Губернії	Мордва	Чуваші	Татари	Башкіри	Інші інородці (Вотяки, Череміси, Пермьки, Мащереки, Тептари)	Разом	Росіян
Уфімська	1·7	2·5	8·4	40·9	7·5	61·0	37·9
Казанська	1·0	22·8	30·7	—	5·6	60·1	37·9
Симбірська	12·2	10·6	8·9	—	—	31·7	68·2
Оренбургська	2·4	—	5·8	15·9	1·0	25·1	70·3
Вятська	—	—	4·2	—	17·4	21·6	78·2
Самарська	8·5	3·3	5·9	2·0	1·7	21·4	63·4
Пермська	—	—	1·6	2·9	3·9	8·4	90·5
Нижн. Новгородська	3·3	—	2·5	—	—	5·8	92·2
Тамбовська	3·2	—	0·6	—	—	3·8	94·9

Відомо, що в історії Росії, саме в її початках, Татари відиграли велику роль. Татарська інвазія та двох столітня неволя (XIII—XV ст.) були сумним епізодом в історії московської держави, впливи якого ще й доси заховали ся в російському політичному режимі, який визначаєть ся чисто азійсько-орієнтальним деспотизмом та абсолютизмом.

Саме московська держава, з якої згодом повстала теперішня російська імперія, утворювала ся під дамоклевим мечем татарського ярма, що сильно відбило ся на дусі й характері її внутрішнього ладу та організації. Відомий російський вчений зауважив: «Московський монархізм був деспотизмом з очевидно східним характером: на пів-византійським та на пів-татарським» (Піпін). Спосіб з'єднання держави, каже він, був насильним; — «вона була збудована на кріпацтві». Взагалі він характеризує московську добу державно-політичного життя Росії так жорстокою, що колиб вона не була лише перехідним

¹⁾ E. Grabowski: Ze statystyki narodowej Rosyi europejskiej, 15.

щаблем, то треба-б було зневіритись в здібність московського народу до історичного розвитку. ¹⁾

Російський царизм ще й доси заховує в собі чимало деспотичних ремінісценцій сього фатального на пів татарського московізму.

* * *

Сучасні російські Татари що до вдачі не мають нічого спільного з своїми монгольськими войовничими попередниками, яким завдячують свою назву.

Ще до недавна вони уявляли з себе з культурного боку пасивну, а з національного — аморфну масу. Особливо поволжські Татари, які найпізнійше прокинулись до національної свідомости, що не перешкодило їм одначе стати згодом на чолі культурно-національного мусулманського руху в Росії.

Ще не так давно український орієнталіст Л. Кримський характеризував їх як расу «малобарвну, неталановиту», ²⁾ покликуючись взагалі на «расову недаровитість чистої турецької крові». ³⁾ А славетний французький дослідник Росії Леруа Боліє закидав Татарам брак культурно-національної своєрідности, кажучи, що у тім згляді вони лише імітатори. ⁴⁾

Зрештою на культурну пасивність та обскурантизм Татар (головно поволзьких та сибірських), нарікав і кримський піонер татарського національного відродження І. Гаспринський. «Що до інтелектуального розвитку та світогляду татарська маса й доси живе в XIV. ст., застигнувши на Птолемейській системі, не признаючи Кеплера, не знаючи Ньютона, маючи неможливе понятє про відносини народів та держав.» ⁵⁾

Цікаво звернути увагу на те, що найбільшою культурною пасивністю визначались саме поволжські та сибірські Татари, які найдовше пробувають під російським панованєм, та що пізнійше прилучені кримські, кавказькі, і навіть туркестанські Татари, проявляли на-разі більшу духову рухливість. Зрештою сей стан умового занепаду та байдужности належить вже у російських татар до історії. Новочасні релігійно-національні течії в ісламському житю вивели їх вже зі стану духової апатії, кинули на шлях національного відродження та культурної модернізації, а подекуди й європеїзації.

Крим був першим осередком новотатарських культурно-національних змагань та проб. Звідси, з зимферопольської татарської вчительської семінарії виходили перші сіячі просвіти та національної свідомости, які звідси несли її своїм темним поволжським землякам. Тут у перше в Бахчисараю — головно заходом висше згаданого провідника новотатарського руху

¹⁾ Пыпинъ — Исторія русской этнографіи, I, 10—11.

²⁾ Л. с., 210.

³⁾ Idem, 178.

⁴⁾ Л. с., I, 86.

⁵⁾ Л. с., 1.

Гаспринського — повстають новометодні «мектеби» (школи), дидактично-педагогічно зреформовані на європейський спосіб, які згодом, не зважаючи на рішучий протест консервативних муллів, оборонців старини, сотками та тисячами поширилися в Поволжю, Туркестані, на Кавказі та навіть поза Росією — в Кульджи аж під Китаєм.¹⁾ Тут клалися підвалини новотатарського письменства та національно-просвітної пропагаторської преси.

Сей новотатарський рух датується лише з початком 80 років минулого століття. Коло сього часу через підбиття Туркестану та завойоване Кавказу, російське мусулманство чисельно дуже зросло, що причинилося до його розбурхання.

Відтак новотурецький національно-культурний рух з початку 70 років, що розвивався під гаслом: «тюрке лешмек» (стати свідомим Турком) — очевидно не міг лишитися без впливу на сусідніх кримських Татар.

Молодий татарський рух почався утворенням літературної татарської мови на народній основі. Старо-татарська література зрештою числом не велика, а змістом переважно схолястична, послуговувалася арабською або й перською мовою, дуже рідко татарською, *nota bene* не людською (народною) живою — а макаронізмом. Ще в третій четвертині минулого століття загалом було лише три світські татарські книжки, з яких одну, казанський збірник «Біліко» (Знання) уложив відомий російсько-німецький турколог Радлов.²⁾

Одною з перших ластівок новотатарських змагань була бакинська часопись в татарській мові «Ікінджі» (Орач), яку дуже недовго видавав Хасан бек Меліков з цілю «розорати новопросвітним плугом народну татарську ниву, яка лежала відвічним облогом.»³⁾ «Орач» справді розворушив російське мусулманство. Однак «Орач» був лише епізодом в новотатарському руху. Органічно він починає розвиватися від 80 років, коли на чолі його стає батько та головний піонер татарського національного відродження, цитований вже тут Ісмаїл Гаспринський. В 1881 р. він виступив з російською брошурою «Русское мусулманство», де виложив завдання та цілі поступового російського мусулманства, закликаючи поступово-освічених Татар до праці над популярним письменством для людю, до вживання в ньому живої народної татарської мови.

В 1883 р. він сам оснував в Бахчисараю поступову татарсько-російську часопись «Терджиман» (Переводчикъ), на зразок новочасних літературно-політичних газет. Згодом ця часопись стала одним з найбільше впливових органів преси не тільки поміж російськими мусулманами, але і в північній Персії та на навіть китайському Туркестані.⁴⁾

¹⁾ А. Кримський, I, с., 200.

²⁾ Idem, 204.

³⁾ Idem, 205.

⁴⁾ Idem, 206.

За таких обставин, (головно енергією Гаспринського та деяких кримських татарських учителів), зродила ся новотатарська література, на разі популярно-народна, та перекладна, призначена передусім практичним просвітно-національним виховавчим завданням, дуже слаба в першій стадії свого розвитку в області самостійної мистецької творчости. Не треба забувати, що першими працівниками на сій незораній та засміченій ниві були письменники самоуки із молоді народньої інтелігенції, яким чимало довело ся бороти ся з байдужістю зросійщеної старої інтелігенції та ще більше з релігійною консервативністю муллів, які в засаді рішучо були проти кожного поступу та новаторства на європейський зразок.

Гаспрінський так схарактеризував початки новотатарської літератури: »По всіх тих книжках переходить одинока тенденція: чи сим, чи інакшим способом закликати людей до знання, оновлення, просвіти. Не сердитись і не вимоги ставити треба на тих письменників — кождий буде так, як уміє, — а треба їх щиро шанувати, шанувати хочби за те, що пишуть вони не для освіченої громади, бо такої (свідомо національної) у наших мусулман поки ще нема, а для простого народу.«

Згодом осередок новотатарського культурно-національного руху переходить з Криму — звідки Татари масово емігрували — на Поволже, а саме у Казань, старинну татарську столицю, де Татар численно є більше, та де вони живуть компактнішою масою та загалом перебувають в економічному добробуті. На Поволжю зрештою (в Оренбурзі) ще від часів Миколи I. існує висший духовний уряд для російських мусулман — муфтіят¹⁾, який згодом став центром зближення та зєднання усіх російських Татар.

Кримський період новотатарського руху був підготовчим етапом; казанський означає його зформованє та національне поглибленє й поширенє, словом, перехід в стадію зрілого природного розвитку. В двох напрямх головно розвиваєть ся татарський рух на Поволжю: національно-просвітному та літературному. В казанському періоді татарська мова була літературно вироблена на чисто народній основі. Тут її докладно вичищено від колишніх численних русицизмів, головно заходом невтомного татарського культурного діяча та найбільшого національного поета, який на жаль замолодо вмер, маючи 27 років, в 1913 р. Абдула Тукаєва. Віртуоз та знаменитий знавець рідної живої мови (сам Тукаєв вийшов з народу, життя його нагадує вельми долю М. Горького) він у своїх ліричних віршах дав найгарніші її зразки, показав татарську мову в цілій її красі. Не без слушности зовуть його татарським Пушкіном. Тукаєв мав для Татар також велике значінє як ідеолог, а саме поширюванєм демократичного народництва серед свого громадянства.

¹⁾ О. Hoetzsch, l. c., 469; Штернбергъ, l. c., 548—549.

Взагалі в казанському періоді новотатарська література вийшла на шлях самостійного розвитку. Тут також розвинулася чимала перекладна література, покищо переважно з російського. На татарське перекладені Гоголь, Пушкін, Тургенєв, Толстой, з нових Горкій, Андреев, Купрін. Найбільше популярним серед російських мусулман є Л. Н. Толстой. Поза Казаню та Поволжем, де є найбільше татарських шкіл та національно-просвітних товариств (розв'язаних в останніх роках націоналістичної реакції в Росії) значний татарський рух існує на Кавказі, де Татари дуже заможні та відносно добре освічені.

Дотеперішні результати новотатарських змагань свідчать про велику житєву силу сього молодого руху, який майже вибухово розірвав стару духову інертність Татар, протягом ледви кількох десятків літ надолужив те, що було страчене протягом віків.

Білянс культурного дорібку Татар за 30 років добре ілюструють отсі дані: у 80 роках було дві татарські друкарні (у Казани та Тіфлісі), 7-8 друкованих книжок, чотири національні діячі, та дванадцять людей з висшою освітою, з того оден з європейською.

В 1910 р. — було понад 1000 друкованих книжок, 14 друкарень, 16 часописей, 200 людей з висшою освітою, з яких 20 студіювало у Західній Європі, коло 100 письменників та журналістів, 6 висших шкіл (медресе), та 5000 низших (мектебе), 37 добродійних товариств, три банки та три селянські кредитові інституції, ¹⁾ коло 25 видавничих спілок, ²⁾ та з пів сотні просвітних товариств. В 1903 р. видано тільки в Казані 250 книжок татарською мовою, в накладі $2\frac{1}{2}$ мільйонів примірників.³⁾

Що до книжкової продукції в 1911 р. Татари були на шестому місці поміж народами російської імперії (за Москалями, Поляками, Німцями, Жидами, Лотишами та перед Українцями).

Треба тут ще згадати про спробу казанських Татар оснувати жіночу гімназію з нагоди 300 літнього ювілею династії Романових. Не зважаючи однак на такий гіпер-льо-яльний претекст, царський уряд заборонив Татарам робити які-небудь заходи в сій справі. Він добре використав антиєвропейський фанатизм муллів, які покликувались на коран, рішучо виступали проти сього проекту своїх поступових земляків. Таким чином справа жіночої татарської гімназії, яка повстала в зв'язку з народжуючим ся жіночим рухом серед казанських Татар, лишилася неполагодженою, хоч на гімназію куплене було місце та зібрані гроші на будову.

* * *

В російському мусулманстві взагалі, та серед російських Татар з окрема іде тепер боротьба двох культурно-національ-

¹⁾ О. Hoetzsch, I. c., 470.

²⁾ Докладъ..., 4.

³⁾ Штернберґъ, I. c., 544. Журнал „Slavansky Prehled“, P. XIII, ст. 379.

них течій: консервативно паніслямської та поступової — з очевидними симпатіями до західно-європейської культури — пантурецької.

Татарські понісламісти, до яких головню належить консервативне духовенство та прихильники догматичного мусулманства, є аналогічне відомому старому антиєвропейському російському славянофільству.

Натомість пантуркізм серед Татар є свого рода „pendent“ російському європофільському »западничеству.«

»Панісламізм« — каже автор нарису про мусулманський рух у Росії — шукає собі опору в самотності. Пантуркізм ставить собі подекуди инше завдане: він хоче відновити ісламський світ через зілляне культурних основ поступових націй з ліпшими та найбільш житєвими елементами мусулманства. Куди саме приведуть сї змагання — се питання будучности. Одначе й нині можна вже з певністю твердити, що мусулманський світ прокинувся, та що від тепер він грати ме в долі людства нову та визначнійшу ролю...« ¹⁾

Рух сей зростає незвичайно швидко. Він захоплює усе російське мусулманство, навіть до недавна ще забутий Туркестан, про який покійний Вамбері казав, що його мусулманське населене »оповите темрявою, чорною як смола.« ²⁾

Але рух сей переходить далеко за межі Росії. Він захоплює й азійське мусулманство, несучи йому нові думки та розжарюючи в ньому вогонь національної свідомости.

З сього погляду Татари грають ролю культурних посередників поміж російським та азійським мусулманством, будучи рівночасно сїячами національного пробудження та відродження серед турецьких народів Азії.

Під знаком загальної просвіти та особливо рідної зреформованої школи поширюєть ся новітний мусулманський рух в Росії. »Школа стала улюбленою дитиною мусулманських дітячів.« — каже Милиша. ³⁾

Коли отже школа є головним знарядєм національного пробудження та відродження російського мусулманства, то учитель є голосним його апостолом та піонером. Для характеристики того, з якою любовю ставлять ся мусулманські учителі до своєї народно-просвітної роботи, наводимо тут зразок їх закликів до мусулманської молоді:

» — Школярі — мої товариші! Школярі — квіти народу. Молоді школярі — добувайте знанє.... Памятайте, що треба кріпко тримати ся оден-другого.... Ви не повинні заздростити тому, хто знає, а научати того, хто не знає. Для Бога треба дбати про нарід. Школярі заходу та сходу — єднайте ся!« ⁴⁾

¹⁾ Милиша, І. с., 367.

²⁾ А. Кримський, І. с., 186.

³⁾ І. с 367.

⁴⁾ Милиша, І. с., 370.

В іншій відозві говорить ся:

»Добувайте освіту та знанє люди часу, о народє! У по-
рожнєчі темряви прийшов ти в занепад, о народє!

Опріч тебе, не має вже иншого, який спав-би сном бай-
дужности! Тепер не час спати. Прокинь ся-ж зі сну народє! ¹⁾

Без сумніву синтез панісламських та пантурецьких зма-
гань серед російського мусульманства є лише справою часу та
дальшого розвитку. Певно і те, що в ньому згодом національ-
ний чинник поруч релігійного набувати-ме все більшого значіння.
Врешті не підлягає сумніву й те, що він щораз то більше
європеїзуватиметь ся культурно. ²⁾

Поступові елементи безперечно належать до европофілів.
А поступова течія в мусульманському рухови принаймні серед
російських Татар творить вже чималу силу.

Історик новотатарського культурно-національного руху,
славетний мадярський турколог Вамбери (Vambéry) ³⁾ нараху-
вав у Татар аж 8 поступових часописей, то є майже половина
їх преси належить до поступового табору.

В попереднім розділі ми бачили, який величезний вплив
мала на психологію російського східнього іногородця російсько-
японська війна, а відтак російська революція.

На Татарах та на російських мусульманах загалом — мо-
жна добре зауважати вплив сих двох подій з новочасної історії
Росії. В історії новотатарського та мусульманського руху вони
були епохальними рубіконами, від яких рух сей перейшов із
стадії культурно-національної у політично-національну,
а поруч з сим із стану організаційної аморфности в чудово
здисципліновану організацію, виразом якої є славетний »Му-
сультманський Союз«, безперечно оден із найцікавіших
проявів російського визвольного руху. Повстав він в серпни
1905. р., майже в романтичних обставинах: конституційні його
збори відбули ся на пароплаві (»Густав Струве«) на ріці
Ока. Були се після офіційної назви »збори мусульман всіх
станів, із ріжних губерній та областей Росії.«

»Союз — каже Штернберг — уявляв собою буцім-то
лишень лігу людей, згуртованих спільністю релігії та пра-
вного положеня в державі; але так річ представляла ся тільки
формально, — фактично — в своїй основі — се не був амор-
фний агрегат поодиноких людей, а союз народів, союз

¹⁾ Idem. 369.

²⁾ Цікаво звернути увагу на те, що перші європейські впливи
дістали ся до російського мусульманства (головно через поступовіше
духовенство) не через Росію, але через Єгипет та Туреччину, де (в Каїрі
та Константинополі), наслідком обмеженя висшого мусульманського
шкілництва (медресів) у Росії, студіювала російська мусульманська молодь

³⁾ Вамбери — Культурное движение среди русских
Татаръ. — На жаль при писаню сього нарису я не мав під рукою
цікавої сеї праці, бо наслідком війни не можна було її замовити із Пе-
тербурга, де вона вийшла як додаток до російського перекладу викладів
будапештєнського професора Гольдцігера про іслам.

національних організацій. В дійсности народи, які природно належали до нього, як Татари, Азербейджани, Кіргізи, творили окремі організації, які уладжували свої з'їзди.

До сполуки спонукали ці народи спільні релігійні емоції, спільна релігійна небезпека та правові обмеження, а врешті, що є головним мотивом — спільне бажане культурного відродження на підставі зближення мусульманства з європейською культурою та новими політичними ідеалами й умовинами.» ¹⁾

Ініціаторами, піонерами та організаторами Музулманського Союзу були волжські Татари, які тепер взагалі грають серед російського мусульманства провідну роль. Факт сей пояснюється культурно-національним їх положенням.

Ми бачили вже, що коло Казані сконцентрував ся останніми часами новотатарський рух. Соціально-економічне їх положення уможливило передусім власний культурний розвиток та поступ, а відтак національне піонерство серед російського мусульманства.

Волжські Татари — одинокі серед російських мусульман — мають численне заможне міщанство та взагалі чимало міського населення, яке почало само гуртувати ся, а відтак гуртувати своїх земляків та одновірців.

В Мусульманській Союзі згуртована була більшість російського мусульманства. До нього на разі не належали туркестанські мусульмани, які вже по заведенню у Росії конституції заходили ся (так само під впливом волжських Татар) коло просвітної роботи та поволи почали національно пробуджуватись. Політично-національну ідеологію та змагання російських мусульман взагалі, а Татар з окрема добре з'ясовують ухвали першого всеросійського мусульманського конгресу.

Російські мусульмани вважають за найвідповіднішу форму політичного ладу конституційну монархію. Відтак, вони обстоюють широку місцеву самоуправу, в основі якої має бути дрібна земська одиниця.

Населенню, котре сього хоче, треба дати національно-краєву автономію з краєвими представительними конституціями (то є соймами), основаними на демократичних засадах, з законодавчим правом в місцевих справах, та в яких були-б загарантовані права представників національних меншостей. Відтак вони домагали ся повної релігійної толеранції. Цікаве, що вони домагали ся усунення релігійних суперечок серед мусульманства.

На третьому мусульманському конгресі (1907) ухвалено що: «існуючі різниці між окремими релігійними сектами (очевидно, що визнають іслам), не мають значіння та не можуть бути перешкодою з погляду релігії в справі організації спільних інституцій для кермування релігійними справами російського мусульманства.» ²⁾

¹⁾ Штернберг, І. с., 558—559.

²⁾ Мишиша, І. с., 369.

Наведені тут мусулманські дезідерати мають загально-політичний характер. Що до мусулманства самого, Мусулманський Союз поставив такі постулати: Повна автономія в справах релігії та освіти. Незалежна юрисдикція в сфері семейного, подружного та дідичного права.

На чолі релігійної іслямської самоуправи має бути — *ран сул улама*, якого вибирають мусулмани всієї Росії. Йому має прислугувати право безпосередних зносин з царем. Під собою він мати-ме 5 *шайхуль-іслямів* (2 на Кавказі; по одному в Оренбурзі, на Кримі та в Туркестані). Відтак російські мусулмани домагалися *меджілісів* по губерніях та повітах (свого рода власних соймів). Дальше — незалежності мусулманських урядів від місцевих властей та установа над ними безпосередньої компетенції Сената або міністерства внутрішніх справ. Що до людвої освіти російські мусулмани домагалися власної початкової та середньої школи, очевидно з рідною мовою навчання. Навчанє російської мови в початкових школах не є обов'язкове, а в середних вона має бути предметом навчання. Мусулманське шкільництво має бути автономне. Учительський персонал має бути виборний. В учительських семінаріях для мусулман має бути присвячено більше уваги іслямській науці релігії та літературі рідної мови. Врешті мусулмани заявили за арабським альфаветом та проти офіційної, накиненої їм російської «гражданки».

* * *

Політична організація уможливила російським мусулманам спільний поступ та національне співробітництво в російськїм парламенти, де вони відразу згуртувалися в мусулманську фракцію, яка належить до найліпше зорганізованих національно-політичних клубів російської Думи; їй, не зважаючи на відомий проти-іногородчеський націоналізм царського правительства, вдалося удержатися (хоч її значно здештовано після зміни думського виборчого закону з 1907 р.) ще й доси.

В першій Думі мусулманська фракція числила загалом — 14 членів (8 Татар, 4 Башкірів, 1 Кіргіза та 1 Калмика). В другій вона мала 31 членів, в третій — наслідком згаданого висше обмеження іногородчеського представництва — 8, а в четвертій — в звязку з дальшою протиіногородчеською реакцією, яка останніми роками роками спеціально була звернена проти Татар та мусулман взагалі — вже лише 6, (з них 5 Татар.)¹⁾

Царське правительство природно дуже остро стежить за розвитком татарсько-мусулманського руху в Росії. Бачучи його очевидний зріст та поступ, уряд старається всіляко обмежити та зупинити його, природно найчастійше провокаційними репресіями (переслідуванєм преси, заборонаю просвітно-національної праці, розвизанєм національних товариств, трусами та

¹⁾ Ноетцш, І. с., стр. 146, 156, 164 та 184.

арештами національних діячів то що). Рівночасно він старається параліжувати зріст мусулманського руху своїми просвітньо-асиміляторськими заходами: пробами офіційної преси для мусулман та спеціальних інородчеських шкіл (прим. російсько-татарських) з очевидною русифікаторською тенденцією, які мусулмани бойкотують.

До революції та навіть підчас неї російське мусулманство було дуже лояльним та політично вельми уміркованим елементом, як про се свідчить політична платформа Мусулманського Союзу, з якою ми познайомилися висше.

Поміж російськими інородцями се безперечно був найлояльнійший елемент. Царське правительство се добре знало та рахувало ся з сим фактом. Петербурський комітет міністрів в 1905 р. заявив, що «історично витворені відносини» з російським мусулманством «треба шанувати та боятись їх попускати». Але після революційна націоналістична тактика царського правительства попускала їх, як взагалі настроїла проти Росії майже усіх «інородців».

Свідчить про се напр. різко-опозиційний настрій останнього (1914) всеросійського мусулманського конгресу, який був властиво великим актом оскарження проти антимусулманської політики царського уряду, — безглуздої, дратуючої, протикультурної, яка мусулман поволи перетягає до протиправительственного, опозиційного табору, та яка не є в силі здушити або хоч припинити татарсько-мусулманський рух в Росії, як не була в силі знищити жадного з иньших численних національних рухів та змагань в царській державі.

Навпаки, татарсько-мусулманський рух очевидно зростає; а спеціально татарський визначається великою асиміляторською силою. Татаризація Башкірів, або останніми часами Кіргізів є сього яскравим доказом. Цікаво, що й тут царське правительство посередно помагає Татарам, а саме своєю безглуздою національно-релігійною політикою супроти иньших мусулман. Бачимо се наприм. на Кіргізах, серед яких Татари почали успішно поширювати іслам саме від часу, коли православні місіонарі силоміць почали накидати Кіргізам православ'є, легковажаючи у своїй релігійній пропаганді мусулманство. «Мусулманські місіонарі — каже російський дослідник східних інородців ¹⁾ протягом 50 років не змоглиб так отатаризувати Кіргізів, як се зробили російські місіонарі за яких 15—20 літ.»

Татарсько-мусулманський рух має безперечно будучність. Згодом він певно подекуди буде з національного боку більше змодернізований та зіндивідуалізований, але маючи сильний цемент в ісламі, він довший ще час буде виступати суцільно під прапором релігійно-національним.

Його сучасне та будуче значінє для Росії добре схарактеризував Милиша в цитованім вже тут нарисі. «Російське му-

¹⁾ Чичерина: І. с., 25—26.

сулманство, каже він, ¹⁾ — перестало бути тою масою, «татарвою», яку російське громадянство знає лише з ресторанів, овочевих склепів, халатників та кримської розпусти. Воно стало появою, з котрою треба рахувати ся, брати під увагу при полагоджуванню справ внутрішньої та зовнішньої політики. Між народами підданими російському скиптрови, з'явила ся нова нація дисциплінованих людей з означеними завданнями. Виразом сих завдань є поступова мусулманська фракція в Думі».

Серед інородчеських справ на сході Росії татарська має вже чимале національне значінє. Вона матиме чим дальше тим більше значінє, саме як авангарда мусулманського руху в загалі, котрий своїми змаганнями переходить за межі царської імперії та визначаєть ся величезною асиміляційною силою та великим житєвим розмахом.

* * *

В попередньому розділі були наведені головнійші факти та події з національно-відродних змагань Кіргізів.

Тут додамо ще деякі загальні інформації про сей нарід, який почав прокидатись до національної свідомости вже в часах після-революційних. Кіргізи як відомо нарід походження турецького й заселює Середню Азію (а саме т. зв. кіргізький край — то є Семіпалятинську, Акмолінську, Тургайську та Уральську область, де Кіргізи мають 86—72 % більшости) та Туркестан (Закаспійську, Сир-Дарінську, Семіренченську, Ферганську та Самаркандську область), відтак в Астраханській губернії (21 %). Загалом Кіргізів є 4¹/₂ міл. Після спису з р. 1897. було офіційально пораховано їх 4,499.664. Кіргізьський дослідник Букейханов обчисляє скількість своїх земляків під сей час кол 4,700.000. ²⁾

Що до числа отже Кіргізи стоять на шестому місці серед народів царської держави. Компактна кіргізька область простягаєть ся від Сир-Дарії до Іртиша, а від Тянь-Шана до ріки Урал. В сій країні Кіргізи представляють пересічно 65 % більшости. З господарського боку Кіргізи саме переживають перехідний стан від напів-номадного скотарства до осілого хліборобства. ³⁾

Політика царського правительства супроти Кіргізів визначала ся великим призиством та безоглядністю, як взагалі до азійських инородців. Проявило ся се головно у відношеню до кіргізької мови та віри. Перше добре характеризує сей афоризм одного російського бюрократа: »— самі Кіргізи мусять піднестись до нас. Ми не зобовязані учити ся їх мови. ⁴⁾ Друге, не менше яскраво ілюструє отся постанова омської духовної

¹⁾ L. c., 386.

²⁾ L. c., 578

³⁾ Економічні та соціальні відносини серед Кіргізів добре з'ясовані в цитованому нарисі Б у к е й х а н о в а. (I розд.)

⁴⁾ I d e m, 585.

консисторії в справі скарги якогось Кіргіза на Росіянина за обиду мусульманської віри: «Нахабний кляузник забув, що він живе не в Туреччині, але в православно-християнській Росії. Лишити скаргу без полагодження.»¹⁾

Зрозуміло, що у Кіргізів зайво шукати любови чи навіть симпатії до Росії. Навпаки, вони почувають велику ворожнечу до неї, про що свідчать численні їх протиросійські пословиці, як напр.: «коли маєш приятеля Росіянина, то май сокиру за пазухою» або — «коли Росіянин їсть хліб, він бере ланове.» Найцікавим та характеристичним є спосіб, яким Кіргізи лякають своїх дітей. Вони кажуть тоді: «приїхав Росіянин! приїхав Росіянин! Прийшов вовк! прийшов вовк!»²⁾

Не диво отже, що перший національно-політичний виступ Кіргізів був власне великим актом оскарження царського режиму за безпросвітний гнет, за поневолене кіргізького люду. Цікавим документом сього є кіргізька петиція, післана петербургському правительству в 1905 р. В ній офіційна політика Росії супроти Кіргізів схарактеризована такими словами: — Не рахуючись з інтересами народу, ні з його історичними правами, кермуючись лише одиноко русифікаторською політикою, місцева адміністрація змагала до вигублення всего того, що не годилось з її політикою. Правительство цілком не брало під увагу сього, що кіргізькі степи не завойовані, але добровільно прилучилися до Росії. Кіргізи прийняли російське підданство для зовнішнього захисту, не припускаючи якого небудь вмішування в свої внутрішні справи. В насильній інвазії держави в сферу релігійних справ Кіргізи бачили та бачуть отвертий замах на свою віру і тому з недовірем відносять ся до правительственной акції.... Уважаючи землю своєю власністю, добутою кровю батьків, Кіргізи, вступаючи у російське підданство, не припускали, що держава дозволить собі зробити замах на приватну власність; одначе російське правительство зладило закони, якими без жадного умотивованя — отже після права насильства — усі кіргізькі степи узнано державною власністю, наслідком чого є кольонізаційний рух в кіргізьких степах, при чому найліпші кусники землі дістали ся кольоністам, а гірші — лишили ся Кіргізам.... Коротко кажучи, заведенє в країні «степного положенія» (себ-то нового анти-кіргізького ладу. Г. Б.), витвореного бюрократичним шляхом, без усякого згляду на справдішні потреби населеня; неповажанє закону зі сторони урядів, що змінюють його після своєї волі, повне нехтуванє особистих прав, адміністративне насильство у всіх сферах житя, нехтуванє духовними та господарськими потребами Кіргізів, штучне підтримуванє обскурантизму серед народніх мас — все се привело населенє в нужду, а його культурний розвиток — у стагнацію.»³⁾

¹⁾ Idem, 593.

²⁾ Idem, 586.

³⁾ Idem, 597—598.

В життю Кіргізів дві справи належать до найбільше пекучих: а саме — релігійна та земельна. Перша поки що ідентифікуєть ся з національною. В своїх політичних виступах (1905 р.) Кіргізи передусім акцентували сі дві справи, а відтак поставили політичні постуляти (напр. скликане Думи). Вони домагали ся визволення свого духовенства з під опіки міністерства внутрішних справ та утворення для нього окремого автономного органу, або підчинення його оренбургському мусульманському мезортіятові.¹⁾

Відтак вони заявили ся проти експропріації кіргізьких степів та проти проєктованої офіційної кольонізаційної політики, яка руйнує Кіргізів та має лише дуже проблематичну вартість для російських кольоністів. Що се їх домаганє лишить ся «гласомъ вопіющаго на пустынѣ» — зайво й казати. — Ми бачили в попередньому розділі, як про сю справу висловив ся представник царського уряду. Тут можемо додати, як відносять ся до неї російські націоналісти. Відомий думський посол — націоналіст Марковъ сказав з сього приводу в думській комісії про кольонізаційний рух: «Кіргізи — нащадки Чінгіз-Хана та Тамерлана; тому з ними треба так поводитись, як поводили ся з червоноскірними в Америці.»

Далі Кіргізи рішучо виступили проти насильно накиненої їм урядом «гражданки» та домагали ся арабської азбуки. Так само виступили вони проти дотеперішних т. зв. аульних (то є селянських; аул = село) російсько-кіргізьких шкіл, які існують лише з цілю зросійщення Кіргізів. Вони домагали ся шкіл з рідною викладовою мовою, в яких не нехтувала ся-б їх віра.

Треба зауважати, що по кіргізькому чимало Кіргізів є грамотних (мінімум виносить коло 19 % — максимум навіть 62,6 %, напр. в актюбинським повіті тургайської області).

З культурно-політичного становища кіргізьке жите є поки що в першій стадії диференціяції, яка саме відбуваєть ся на основі національно-релігійній, або вірнійше — релігійно-національній.

Процес національного усвідомлення та самовизначеня Кіргізів є взагалі недавньої дати. До тепер Кіргізи мали лише почутє племінної або родової споріднености. На запитанє про національність відповідали звичайно: «ми діти трьох орд». ²⁾ Поки що кіргізьке духове жите витворюєть ся під впливом двох течій: вельми поширеної та дуже популярної паніслямсько-туркофільської, якої характеристичним рисом є релігійно-національна виключність, ідеалізація всего самобутнього та подекуди ворожнеча до європеїзації. Друга течія, поки що ще вельми слаба — є противно європофільською та змагає до витвореня кіргізького культурно-національного житя в європейському дусі. Обі сі культурні течії подекуди вже визначились

¹⁾ Idem, 598.

²⁾ Idem, 591.

і з політичного боку: перша — як національно-релігійна партія, на зразок татарської, друга — о скільки скристалізується, мати-ме за взір відому російську конституційно-демократичну партію. ¹⁾

В перших двох Думах, як ми вже бачили, кіргізькі послы належали до мусулманської фракції. В останніх двох не мали ані одного свого посла, бо званою виборчою реформою закону до Думи (з р. 1907) були взагалі позбавлені власного представництва в російськiм парламенти.

Взагалі Кіргізи духово відроджують ся під могутнім впливом культурного татарського життя та національних змагань. Чи вони і з національного становища згодом потатаряться, покищо передвчасно казати. Є фактом, що саме останніми роками серед Кіргізів почався власний національно-відродний рух, який при їх немалім числі та при повільнім відокремленю в мусулманському рухови національного чинника в самостійну творчу силу — має певні позитивні перспективи поступового розвитку. Кіргізи поки що мають дуже нечисленну власну інтелігенцію. Знаючи, що в справі народного відродження національно-свідома інтелігенція є фактично одним з головних будівничих та відчуваючи її брак у себе, Кіргізи останніми роками (1913) почали домагати ся від російського уряду дозволу на кіргізьку гімназію, яка мала-би підготувати перші кадри кіргізьких народно-просвітних діячів. Чи справа се буде полагоджена прихильно для Кіргізів — ще не знати.

¹⁾ Idem, 599.

Від Видавництва. Щоби не збільшувати занадто об'єму сеї книжки й її ціни, останній розділ праці Г. Бочковського під заг. „Війна і національна справа в Росії“ видамо осібно.

Видавництво „Політична Бібліотека“.

II. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАНЄ. ФЕДЕРАЛІЗМ.

- Е. РЕНАН — Що таке нація. Переклав М. Залізник. Стор. 24. Ціна 20 сот.
К. КАВТСЬКИЙ — Національність і інтернаціональність. Стор. 57.
Ціна 80 сот.
Х. ЖИТЛОВСЬКИЙ — Соціалізм і національне питання. Стор. 72.
Ціна 1 кор. 20 сот.
Ж. ЖОРЕС — Батьківщина і робітництво. Стор. 72. Ціна 2 кор.
Е. ПЕРНЕРСТОРФЕР — Про новітній націоналізм. Переклад з німецького за дозволом автора. Стор. 16. Ціна 10 сот.
К. РЕННЕР — Нація, як правна ідея, й інтернаціонал. Переклад з німецького. Стор. 32. Ціна 50 сот.
К. РЕННЕР й О. ГАММЕР — Національна справа, інтернаціоналізм, імперіялізм і соціалізм. Переклад з німецького. Стор. 108.
Ціна 1 кор. 50 сот.
К. КАВТСЬКИЙ — Національна держава, імперіялістична держава й союз держав. Переклад з німецького з додатком: Д. Сметанка — Соціалізм, завоюницька політика, патріотизм і націоналізм. Стор. 96.
Ціна 1 кор. 50 сот.
К. РЕННЕР — Проблеми Сходу (Національне питання в Австрії, Росії й Туреччині). Стор. 48. Ціна 40 сот.
М. БОРИСОВ — Соціалізм і питання про національну автономію. Переклад з російського. Стор. 44. Ціна 60 сот.
Л. КУЛЬЧИЦЬКИЙ — Федералізм і соціалістична політика. Переклад з польського за дозволом автора. Стор. 44. Ціна 40 сот.
М. ЗАЛІЗНЯК — Головні федерації сучасного світа (Німеччина, Швейцарія, Злучені Держави). В додатку — Б. Корф — Державний устрій Канади. Стор. 240. Ціна 3 кор.

III. ВСЕСВІТНА ІСТОРІЯ.

- * М. ДРАГОМАНІВ — Старі хартії вільності. Стор. 82. Ціна 1 кор. 60 сот.
* В. РЮМИНСЬКИЙ — Повстання селян в Англії. Переклав М. Залізник. Стор. 28. Ціна 30 сот.
* М. ЗАЛІЗНЯК — Король та народ (Оповідання про англійську революцію 1649 р.). Стор. 16. Ціна 6 сот.
* М. ЗАЛІЗНЯК — Велика селянська війна 1525 року (З історії німецьких селян). Стор. 16. Ціна 6 сот.
* М. ЗАЛІЗНЯК — Як французькі селяни собі землю добували. Стор. 16. Ціна 6 сот.
М. ЗАЛІЗНЯК — Велика французька революція. Книжка перша. Стор. 276. Ціна 3 кор. 20 сот.
А. ОЛЯР — Від монархії до республіки. Переклав М. Залізник. Стор. 64. Ціна 40 сот.
М. КАРБЕВ — Умовний рух в Європі в другій половині XIX ст. В перекладі і з передмовою М. Залізника. Стор. 146. Ціна 2 кор.

IV. СУСПІЛЬНА ЕКОНОМІЯ.

- * А. БАХ — Економічні нариси. Частина I—III. Друге українське видання. Переклад М. Залізника. Стор. 194. Ціна 3 кор.
* А. БАХ — Цар-Голод. Друге українське видання. Переклад М. Залізника. Стор. 74. Ціна 1 кор.
* І. КУЛІШЕР — Наука про народне господарство. Книга перша. Наука про продукцію. Переклав М. Залізник. Стор. 136. Ціна 1 кор.
* І. КУЛІШЕР — Наука про народне господарство. Книга друга. Наука про обмін. Переклав М. Залізник. Стор. 112. Ціна 1 кор.
* І. КУЛІШЕР — Наука про народне господарство. Книга третя. Наука про розділ і споживання. Переклав М. Залізник. Стор. 120. Ціна 1 кор.

- К. БІХЕР — Повстанє народнього господарства. Переклав М. Залізняка. Стор. 144. Ціна 1 кор. 60 сот.
- Н. БИХОВСЬКИЙ — Межі капіталізму в сільському господарстві. Переклав М. Залізняка. Стор. 144. Ціна 1 кор.
- А. ЧУПРОВ — Кооперація в сільському господарстві. Переклав М. Залізняка. Стор. 54. Ціна 40 сот.
- * С. ДІКШТАЙН — Хто з чого живе. Стор. 28. Ціна 20 сот.
- * Др. О. НАЗРУК — Що се є суспільні класи, боротьба клас, буржуазія, пролетаріят, капіталізм і організація. Стор. 32. Ціна 30 сот.
- * Чи є тепер панщина? Стор. 36. Ціна 30 сот.
- * Боротьба за землю і волю в Росії. Стор. 52. Ціна 80 сот.
- * ДИКИЙ — Як мають бути земельні порядки в Росії. Переклад з російського. Стор. 44. Ціна 30 сот.
- М. ЗАЛІЗНЯК — Велика індустрія на полудневій Україні. Стор. 18. Ціна 40 сот.
- Е. ДІРКГАЙМ — Соціологія й соціальні науки. Переклад з французького М. Залізняка. Стор. 16. Ціна 20 сот.
- Ф. ЛЯСАЛЬ — Програма робітників. Стор. 62. Ціна 50 сот.
- Ф. ЛЯСАЛЬ — Про суть конституції. Стор. 44. Ціна 40 сот.
- * ДИКИЙ — Самодержавство й народоправство. Стор. 52. Ціна 30 сот.
- * Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Як мужик став довжником у всіх. Стор. 32. Ціна 20 сот.
- * Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про несправедного царя. Стор. 42. Ціна 40 сот.
- * Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про солдатську душу. Друге українське видане. Стор. 16. Ціна 10 сот.

V. ФІЛЬЗОФІЯ.

- В. ВІНДЕЛЬБАНД — Історія нової філософії. Переклад з німецького М. Залізняка. Стор. 242. Ціна 2 кор. 50 сот.
- М. ЗАЛІЗНЯК — Філософія історії Г. Рікєрта. Стор. 50. Ціна 1 кор.
- Р. ВІППЕР — Теорія історичного пізнання. Переклад М. Залізняка. Стор. 22. Ціна 30 сот.
- І. МОНО — Метод в історії. Переклад з французького М. Залізняка. Стор. 28. Ціна 40 сот.

VI. РЕЛІГІЯ.

- * Н. АНДРЕЄВ — Початки релігії. Переклад Залізняка. Друге українське видане. Стор. 48. Ціна 60 сот.
- * М. ДРАГОМАНІВ — Оповідання про заздрих богів. Стор. 42. Ціна 30 сот.
- * М. ДРАГОМАНІВ — Рай і поступ. Стор. 74. Ціна 1 кор. 20 сот.
- * М. ДРАГОМАНІВ — Віра і громадські справи. Стор. 16. Ціна 10 сот.
- * В. ШВАЧКА — Чому позичали віру. Стор. 20. Ціна 20 сот.

В НІМЕЦЬКІЙ МОВІ ВИЙШЛИ:

- G. RUCZKA — Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg. S. 80. Preis K 1.20.
- G. RUCZKA — Die französischen Sozialisten und der Krieg. S. 16. Preis 30 h.

Каталог з докладним поданням змісту кожної книжки може одержати кождий безплатно в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Ринок, ч. 10.